

**Зберегти мову народу —
це значить
зберегти його історичну пам'ять.
Чи не тому питання мови
так гостро сприймається в Україні
та світі взагалі?**

21 лютого — День рідної мови, запроваджений ЮНЕСКО 1999 року на знак солідарності з тими, хто 55 років тому віддав свої життя в Бангладеш під час демонстрації протесту проти урядової заборони на використання в країні бенгальської. Починаючи з 2000 року, цей день у світі відзначають регулярно.

Кажуть, що сьогодні у світі мови вимирають швидше, ніж тварини, занесені до Червоної книги.

Яка доля чекає в майбутньому ті з понад 6-ти тисяч мов, які ще існують на нашій планеті? Чи глобалізаційні процеси сприяють їхньому зникненню? На це запитання немає однозначної відповіді. Тому редакція "Світогляду" вирішила присвятити своє чергове число питанню стану та розвитку української мови, запросивши до його обговорення знаних фахівців з мовознавства.

Наведемо думки декого з них.

Відомий український мовознавець, член-кореспондент НАН України *Орест Ткаченко* в своїй книжці "Українська мова і мовне життя світу" стверджує, що "незважаючи на часткове зникнення мов, у світі весь час з'являються нові мови. Багатомовність людства — явище не хвилеве, не тимчасове, не минуше, а таке, що весь час супроводжуватиме людство... На відміну від попередніх століть, коли безслідно зникло чимало мов, ХХ століття характерне тим, що в цей час почало розвиватися нечуване явище — воскресіння померлих мов. На цьому тлі вкрай анахронічно...

виглядають прогнози вимирання національних мов людства, що їх має витіснити якась загальнолюдська мова, в ролі якої декому ввижається одна з сучасних так званих світових мов".

Член-кореспондент НАН України *Григорій Півторак* вважає, що стан української мови в Україні не є критичним, але заслуговує на пильну увагу — з огляду на те, що по-перше, не вдалося зупинити русифікації, а по-друге, на процеси глобалізації, які сприяють все більшому поширенню англійської мови. "Треба чітко визначитися у владних структурах, чого ми хочемо, якою ми хочемо бачити Україну. Україна повинна бути українською. А без мови у всіх сферах життя такої держави побудувати неможливо. Не може бути самостійна держава Україна, й одночасно домінувати мова сусідньої держави. Це абсурд".

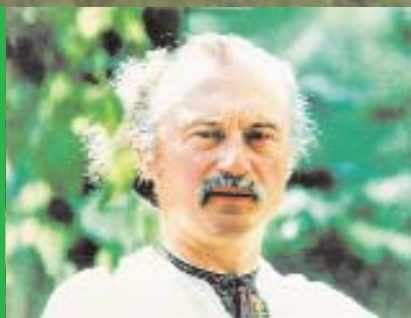
Академік НАН України *Володимир Литвин* переконаний, що "проблему мови і культури потрібно вивести за гуманітарні рамки й розглядати її значно ширше, адже до цього спонукають загальновідомі тривожні дані щодо місця і статусу української мови як усередині країни, так і за її межами. Дуже гостро в контексті мови постає питання історичної пам'яті, скаліченої і розірваної. А її відтворення необхідно, щоб відчувати нашу європейську ідентичність".

Головний редактор

СЛУХАЙМО ОЛЕЄЯ

*“Дякую Богові,
що дав мені народитися українцем”*

4 липня 1995 року

Ярема Голян
директор
видавництва
“Веселка”,
лауреат Національної
премії ім. Тараса Шевченка,
м. Київ

Прилітає на крилах теплих вітрів довгождана весна, ідуть перші благодатні дощі — і на блакитне небо золотим перевеслом падає веселка. Люди широким гомоном схиляються до землі, адже це небажано небесного дива, а ми, “веселчани”, зустрічаємо його з особливою любов’ю, бо веселка дорога нам усім, адже це осяйне слово — в імені видавництва, яке творить і несе дітям духовне світло — *слово*.

І ось доброї години, в передчутті весни, у “Веселці” свято: завершено велику роботу — випущено “Шоденники” *Олеся Гончара* в трьох томах, де чимало сторінок присвячено Тарасові Шевченку, а також вічній книзі нашої нації — “Кобзарю”, названому Олесем Терентійовичем — “національною святинєю українського народу”. За десять днів до відходу у вічність, 4 липня 1995 року *Олесь Гончар* зробив запис у шоденнику: “Дякую Богові, що

дав мені народитися українцем”...

З вірою в ці святі слова готували ми до друку шоденникові записи *Олеся Гончара*. Упорядкувала “Шоденники” і написала передмову до цього унікального видання дружина письменника *Валентина Данилівна Гончар*.

“*Олесь Гончар* прожив щасливе і водночас трагічне життя. Йому було що сказати людям про пережите, передумане, переболіле, осмислене і осягнуте. Письменник жив психологічно заглибленим життям, але воно не крутилося навколо романів-перелюбів, чаркування і богемних загулів — він був людиною занадто громадською, і суспільною, і гордою, щоб свої душевні стани оприлюд-

*Олесь Гончар із дружиною, Валентиною Данилівною.
1964 р.*

*“А небо над нами, весняне й високе,
гуде од вітру, мов блакитний дзвін...
Слухайте ж!”*

нювати. Духовною напругою сповнених кожен запис у щоденниках аж до останнього, зробленого в лікарні, де письменник лежав із третім інфарктом, який через дев'ять днів забрав у Олесь Гончара найдорожчий Божий дар — життя.

Передбачаю запитання: а чому тритомне видання “Щоденників” Олесь Гончара виходить у видавництві дитячої літератури “Веселка”? Тут багато важила думка письменника. Незадовго до смерті, 3 квітня 1995 року, тобто в день свого 77-річчя, письменник зробив у щоденнику такий запис:

“Якщо виникне потреба перевидати мої твори (не завжди ж Україна сидітиме без паперу), то необхідно взяти найновіші видання, скажімо, видані “Веселкою” “Собор”, і “Твоя зоря”, і “Прапороносці”, і новели, і “Спогад про океан” (теж

“Веселчині”)... Бо лише ці видання знову відредатовані автором, тобто вільні вже від тоталітарного накіпу та цензурських втручань. Всі попередні видання були понівечені більшою чи меншою мірою, режим не допускав вольностей”.

Так випало, що саме це видавництво найприхильніше ставилося до письменника в останні роки його життя, видало дорогі йому книги в тому вигляді, в якому він їх хотів побачити. Отож, відчуваючи моральний обов'язок перед пам'яттю Олесь Терентійовича, я й передала право оприлюднити його записи саме “Веселці”.

Олесь любив молодь, на неї він покладав великі надії у творенні Української держави, і якщо його щоденникові записи знайдуть відгук у читачів, а найперше в юних серцях, то це буде найкращий вінок пам'яті

Олесь Гончару”, — пише в передмові до видання *Валентина Гончар*.

Україна — ідеал Олесь Гончара. Світло любові до цього вічного ідеалу струменить зі слів письменника протягом усього його життя. Ці слова поета виростили з пісні і думи, з колядки і молитви, з поезії і казки, з його генетики українця, вони призначені для народу, котрий повинен перемогти в нелегкій праці для розбудови держави.

Роздумуючи про диво гончарівського слова, яке від самого народження уже проміниться світлом, а світло це з плином літ не пригасає, лишень дужчає серед нових овидів історії, бачу невичерпне джерело його в українських глибинах — любов. Ця любов така велика, як сонце, і вічна, як сонце. Це та любов, з якою на землі постають Нація і Держава. Цю любов, як причастя, приймали наші класики, її сповідував вірний їхнім заповітам Олесь Гончар. І є між тими заповідями слова, які прийшли до нас із любові й думки Лесі Українки:

“У кожного великого письменника є відома група ідей або навіть одна яка-небудь ідея, до якої він або періодично повертається, або ж не пускає її з виду ні в одному своєму творі. Часто такі ідеї втілюються в одному типі, в одній улюбленій фігурі, котру письменник потім **варіює** безкінечно, **надаючи їй кожного разу або нову рису, або нове становище, або нове забарвлення, і таким чиним стверює кожного разу нічим новий світ на старому фундаменті”**.

Особливість таланту Олесь Гончара саме в тому, що він уміє в океані рідної мови знайти таке слово, яке несе в собі код нації, і засвітити його перед народом, піднести, як знамено, розгорнути, як епоху, вмістити в ньому широкі степи, ясні зорі і тихі води України. І тоді те обране чи послане долею слово, народившись із народних глибин, набирає враз сили отчої землі, і дає ім'я новонародженому творові, і стає віхою в літературі, опиняючись на чолі літературних лав, і починає в мові свого народу нове життя.

Одне слово, а в ньому — цілий світ! Тож писатиму ці слова-символи з великої літери:

Прапороносці, Таврія, Перекоп, Циклон, Тронка, Собор, Бригантіна, Жайворонок, Кресафт, Полігон, Сопяшники ...

Кожне слово, як промінь світла, а зіллється і спалахнеть сяйвом в одному небесному слові: Воскресіння! То воскресає на зорі третього тисячоліття наша Україна, а з нею

відродиться в новій силі народ, ім'я якого вперше за всі пережиті віки записане в Конституції з великої букви — Український.

Славне, високе і горде ймення — Український народ — виборював усім своїм подвижницьким життям, як віщу зорю нації, вірний син її Олесь Гончар.

Слова — як лицарі з печаттю духу нації, і до їхньої когорти могло б ще стати багато слів з великої української мови. Додам тільки одне — *Дзвін*. Слово — як народна молитва. Письменник прошептав його на своїй літературній зорі, шойно вернувшись із фронту, й оглухла від вибухів земля почула цей шепіт, бо він у новелі *“Модри Камінь”* кликав змучене війнами людство до любові:

“А небо над нами, весняне й високе, гуде од вітру, мов блакитний дзвін... Слухайте ж!”

Відтоді Олесь Гончар, як і заповідала геніальна Леся Українка, ніс дзвін любові через роки і будив совість народів. Голос дзвону у *“Кресафті”* визволяв засуджених диктатурою на вічне мовчання, дзвонив тихо у *“Тронці”* зі степу — і голос той дійшов до серця кожного українця, а в *“Соборі”* вдарив на всю силу всенародного духу — і планета почула його.

На літературному небозводі ХХ-го віку засіяло *Слово-Зоря*.

Пошук його нагадує роботу творців українських пшениць, які серед міриад зерен вродженою інтуїцією знаходять таку зернину, яка здатна понести в собі ознаки сорту. Слова, як елітні зерна, творять таку ж елітну літературу, підносять престиж нації, виростають до символів держави.

Зоря рідної хати зійшла ще в першому оповіданні молодого Олесь Гончара *“Черешні цвітуть”*, у якому чути дитинну тугу над пелюстками порубаних черешень, що просвічувались, мов вушка дитини. Бо ж черешня, як і оспівана Шевченком вишня, — символ України, і вона повинна жити і буяти; її треба берегти, як оте дароване долею *“дитинне ясновидіння”*. Саме до дитинства, як до вічних берегів любові і райської чистоти, звертається Олесь Гончар своїм словом, що то виграє музикою душі, то біліє лебединим крилом. І не дай, доле, перестерігає нас це слово, зрадити лебедину вірність дитинства, відступити від заповітів роду, зневажити батькову і мамину науку, забути їхню пісню і молитву, бо життя покарає жорстоко.

Ця пересторога, як удар дзвону на

сполох, пролунала за рік до чорнобильської катастрофи в новелі *“Чорний яр”* — зболеній думі про страшну трагедію, яка спіткала Київ, коли намул з Бабиного Яру поховав

А довірлива лебедина душа вічно в польоті за нею, щоб хоч раз у житті відчути швидкоплинну мить щастя. Живе ця лебедина душа в сповненому світла слові Олесь Гончара і летить за

Павло Тичина, Олесь Гончар, Платон Майборода — перші лауреати Державної премії ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 7 червня 1962 р.

під собою цілі квартали міста.

Пізнє прозріння приходять через муки, блудні сини вертаються до отчого порога зі страдницької дороги, нації утверджують під сонцем власну державу після великих потрясінь і глибинного самопізнання. Цілі томи написані про Бабин Яр і Чорнобиль, розкрито десятки причин і науково обґрунтованих гіпотез всенародного лиха, а основної так і не названо.

Пошукаємо цієї правди в пророчому слові Олесь Гончара і приймімо її, хоч вона і сувора, і кличе нас на сповідь, і волає до покаяння. Сотворимо собори у своїх душах і освітимо їх, і тоді відійдуть у небуття чорні яри і чорнобилі, постріли в лебедів і розп'яття за хліб насущний, тиранія над талантами і сірі бездушні мури — і на землю та на людей спаде благодать. І так станеться! *“Залізна завіса”*, яка будувалася на віки і мала відділити наш світ від епох давноминутих, захвати від нашого зору собори і хрести, не витримала світла часу і розлетілася витрат, як мур довкола табірної зони, — і людям відкрилося небо, і вдарили з-під намулу чисті джерела, і зацвіла папороть щастя купальської ночі...

Мрія про щастя давня, як людський рід. Вона народжується з людиною і живе з людиною, здається, поруч, тут, на землі, і манить за собою, і кличе жити, і просить торкнутися її рукою, а насправді вона далеко-далеко, як журавель у небі.

небесним журавлем вселюдської мрії — повернути щастя на землю, і не на мить, а навечно. Бачу її — від перших новел, фронткових поезій, повістей і романів, повоєнної новелістики до публіцистики й есе — як велику народну думу, з якої не викинеш жодного слова, щоб не зламати її досконалої соборної архітектоники і не порушити краси музичного ладу. Творчість — це безмірний океан життя з його красою і величчю, темними таємничими глибинами і відкритою зорові нескінченною водяною гладінню, дев'ятим валом стихії і рятувальним проблиском сонця. Пливе людина цим океаном чи летить над ним за мрією-журавлем, їй так важко досягнути коротку мить щастя, задля сяйливого спалаху якої варто прожити ціле життя. Щастя як дарунок долі. Учімося дорожити ним, не плутаймо цю ясну мить з фальшивим і холодним блиском, уміймо вистояти, коли цей журавель покидає нас...

Пливе океаном життя наш корабель, як Ноїв ковчег серед світового потопу, крихітка суші у водяному огромі. Слово — дивний ковчег, в якому спресувався світ з його минулим і тривогою за день грядущий, тож заглянемо до нього на хвилику.

Доля Олесь Гончара — світоча української нації — так зріднена з долею України, як зріднені мати й син. Він прийшов на світ, коли після сивих віків борні з любові й муки

народжувалася наша держава — Українська Народна Республіка. Він, як ровесник її, прожив з вірою, що вона, хоч і була розіп'ята на хресті, ще не вмерла і не вмере. Він дожив з цією вірою до Великодня її воскресіння і урочисто вітав цю святу годину на всенародному вічі. Він, як національний проводир до соборності України, поклав на вівтар Матері Свободи серце і душу і відійшов за межу життя з синівською думою, що Україна жива.

Доля Олесея Гончара — патріарха української літератури, совісті нації — виписана в його слові, з пречистого духу якого він воздвигнув небосяжний собор. Доля Олесея Гончара — лицаря красного письменства і світової слави, зодчого новелістичного епосу — сама,

осерді душі — людину, письменника, світоча духу і його добу, народ і Україну.

Слухаймо Олесея Гончара втаємниченим шостим чуттям і почуємо його голос — зітхання з осиротілого дитинства і крик порятунку серед завіяного снігами світу, і шепіт не раз повторюваної бабусиної молитви, і музику польоту бджоли з Романової пасіки через усе життя, і чари першого та незабутого кохання, і ридання за полеглими в боях, і клятву над їхніми могилами, і соборні дзвони, що розбудили націю, і набат у годину чорнобильського лихоліття й справедливого біблійного пророцтва про “звізду полин”, *і сполох-кляк стати серцем до серця на захист найбільшого скарбу нації — української мови.*

сотень поколінь роду людського”.

Слухаймо Олесея Гончара — він чистотою молодої лебединої душі проспівав у літературі свою першу пісню любові й на схилі літ, молодий духом, відлетів у небеса з лебединою піснею на устах.

Слухаймо Олесея Гончара — слухаймо уважно його соборне слово, як вищий голос тронки в українському степу, слухаймо душею, і чи не відкриється велика тайна, яку він залишив нам — сущим, і всім прийдешнім у дивному-предивному чарі-слові.

Слухаймо Олесея Гончара — і, може, білі та голубі вітри принесуть з вічності останній крик убитого лебедя над піщаною косою в морі, який розбивав груди і будив Україну, відповідь на передсмертний стогін в нічному степу хлібороба Кресафта, який німо питав у світу: “А в чому річ?” — і будив Україну, заповітне слово дипломата, українця Кирила Заболотного перед вічним польотом у небеса, заглушене для людства ревом літаків, слово, яке прийде від сонця, впаде дощами на рідну землю, проросте буйним колосом і засвітить нам коло серця України.

Слухаймо Олесея Гончара — він навіть смертю своєю, на останній путі у вічність зібрав нас у народ, як небесно-золота хоругва, і заповітно прошептав, як молитву: “*Бережіть Україну*”. А Мати-Україна в глибокій тузі ховала свого Сина, ридало небо теплими липневими сльозами, святий хрест на соборі перехрестив свіжу могилу біля заплаканого вікна — той тихий вічний дім на Байковій горі, що довго болітиме Україні.

Скотилося за небосхил сонце Олесея Гончара, а в небесах любові до України світять народові його праведні слова як остання молитва на землі, запис у щоденнику за десять днів до відходу у вічність — 4 липня 1995 року: “*Дякую Богові, що дав мені народитися українцем*”.

Слухаймо Олесея Гончара — то голосом Сина говорить зі своїм народом *Апостол духу*.

Був курінь на землі. Орел був у небі. Кінь вважався ледве не найпрудкішим створінням. А зараз ракетні швидкості, ракетний темп. І все це протягом життя одного покоління. Ще я бачив, як життя повзло волячими темпами, і так минало літо за літом, а зараз все летить, прибавляючи швидкість... Чим це кінчиться?

Українська літературна еліта 1970-х років:

Юрій Збанацький, Михайло Стельмах, Віталій Коротич, Василь Козаченко, Павло Загребельний, Олесь Гончар, Микола Зарудний, Платон Воронько. 1979 р.

як новела, де слово то будить усю планету соборним дзвоном, то звеселяє степовою тронкою, то сонячно світить символікою нації, то зоріє безсмертною лебединою душею.

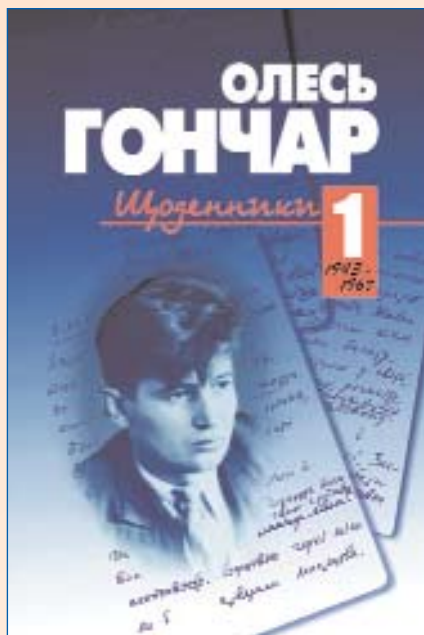
Він прийшов у літературу молодим. Прийшов Воїном з фронтів у час, коли Європа і світ стікали кров'ю від найстрашнішої на планеті війни. Прийшов і приніс новелу про святу любов — і став прапороносцем миру, і першим на весь світ провівистив з України:

— А небо над нами, весняне й високе, гуде від вітру, мов блакитний дзвін... Слухайте ж!

Слухаймо ж Олесея Гончара — наш всесильний соборний дзвін над Україною — і почуємо в голосі його живе слово. *Слухаймо Олесея Гончара* і відкриваймо в слові — цьому живому

Слухаймо Олесея Гончара і почуємо кроки нашого генія в обмотках, що йде до народу зі сповідальним словом на устах, яке довіряв тільки білим аркушикам у фронтових окопах і в час роздумів на самоті мирної години, що ставала для нього полем битви за Україну. Відкриваються сторінки щоденників — страшна правда про війну і праведність боріння за соборність душ. Смерть ішла землею і косила мільйони, падали і вмирили од ран побратими, а доля вберегла нам світоча Олесея, і він не раз сповідально звиряв свою таємницю щоденникові, як віру в Бога:

“Я релігійний. Я вірю в Бога. Бо тільки диявол, нечистий дух міг так демонічно спотворити, знівечити коротке людське життя, наповнити його стражданнями, яких би вистачило для

Із “Щоденників” Олесь Гончара

(О.Т. Гончар. Щоденники: в 3-х томах. Упорядкування, підготовка текстів, ілюстр. матеріалу та передмова — В.Д. Гончар. Київ: Видавництво “Веселка”, 2002—2004 рр.)

“Україна — моя пектораль”

Збірник афоризмів Олесь Гончара

(Упорядники — В.Ю. Пушкін, С.Є. Ігнат'єва, І.К. Цюп'як.

Дніпропетровськ:

Національний гірничий університет, 2005 р.)

Нація живе доти, доки народжує героїв, і вмирає тоді, коли за неї нікому вмерти.

[т.3, с. 473]

“Крізь Всесвіт пульсують радіохвилі...”

Думка про той же універсальний закон всезагальної пульсації. Може з неї й початок Життя?

[т.1, с. 254]

можливо, що ні Фрейд, ні Кафка нічим їх уже не здивують, все це вони перевершать стократно. Але творча точність і фантазія печерного малюнку, антична ясність вабитиме їх саме своєю гармонійністю, яка ніколи не застаріє, бо художня краса не піддається процесу старіння. Це варто б пам'ятати сучасним інтелектуалістам, які будь-що хочуть приголомшувати читача складністю, і, бунтуючись проти мистецької ясності, бредуть в інтелектуальні тумани, марять Кафкою, падають перед кібернетикою на коліна (забуваючи, що це більше сфера науки, а не поезії).

[т.2, с. 5]

Не шкода свого життя — жаль усіх. Не хочеться вірити, що планета самозруйнується, що нікчемним попелом розвіється у Всесвіті.

[т.2, с. 473]

Ми на межі чудес, які нам відкриє III тисячоліття. ось коли хочеться жити!

[т.3, с. 250]

Ісус Христос, цей тесляр із Назарета, молодий мислитель, зостається ось уже 2000 літ ідеалом духовної краси. І що знала історія могутніше за його наскрізь гуманне вчення?

[т.2, с. 9]

Життя зрештою просте, його ускладнює наша суперцивілізація своїми хитромудрими конструкціями (соціальними, моральними і т. ін.), здебільшого недосконаліми. Очевидно, людина дедалі більше прагнучиме простоти — простоти буття. Це ж мусить бути і прагненням мистецтва. Прийдучі вмітуть конструювати далеко краще за нас і,

Життя повне загадок і таємниць — хто розповість усю правду про нього? Я уже, мабуть, не встигну. Може, візьметься хтось із молодих? Адже це така вдячна тема — генії і епоха, доля генія в XX віці... Чого він шукав на інших планетах?

[т.2, с. 568]

Що життя? Це велике прощання.

[т.1, с. 362]

Стан душі — вересневий. Все набуває святості. Кожен листочок стає дорогим. Обережно переступаєш комаху, яку раніше розчавив би, не задумуючись. Неба — не надивися. А повітря п'єш — не нап'єшся. Воно в'язке й прозоре, як мед. Як усе подорожчало в житті? Чи це вже наближення кінця?

[т.2, с. 193]

[т.2, с. 5]

Коротке життя людське. А біблійні довгожителі жили по 700-900 літ. І то, кажуть, не міф. І сучасна людина, кажуть, могла б, якби... Що зводить її в могилу передчасно? Екологічні гріхи, глумління над природою? Чи розгул ненависті, злоби? Людство само собі вкорочує вік.

[т.3, с. 572]

Знайте, життя як колесо: та шпича, що нині внизу, завтра буде вгорі!

[т.2, с. 487]

Снобам не дано оцінити геній Шевченка. Надто вони суб'єктивні, тенденційні, переогодовані всякими псевдонауками. *Шевченко* відкривається тільки народному сприйманню, людям безхитрісним, вільним від переситу, що дається начотництвом, і неодмінно тим, хто не потерпає від емоційної глухоти, для кого Бог — це не міф, а реальність. Він поет, ніби самим небом дарований Україні.

[т.3, с. 471]

Шевченко жив майже стільки літ, як і *Гоголь*, і так само більший відтинок свідомого життя провів поза Україною. Але він зберіг всі духовні зв'язки, зберіг у повноті, рівній реальному середовищу, все дороге, заповітне й наснажливе, і тому не сталося з ним того, що сталося з Гоголем: при всіх своїх терзаннях *Шевченко* уник тієї внутрішньої спустошлової, руйнівної кризи, яка здушила його великого земляка, перед тим спаливши на чорнім вогні розпуки його не відомі для нас творіння.

[т.2, с. 273]

Треба час від часу перевіряти себе на людяність. Адже довколишнє життя дає багато прикладів того, як навіть людина обдарована, піддавшись мішанським спокусам, змінюється й сама, дозволяє собі здібнитись і навіть знищитись у своєму найістотнішому. Диявола спокус можна подолати, тільки ж слід берегти світло в душі, світло чистоти й небесності. Лицарі лаврських печер уміли це. І *Гоголь*, і *Тарас* — уміли це.

[т.2, с. 522]

Те, на що ти зважився, дасть тобі відчуття волі. А вона додасть і здоров'я!..

[т.3, с. 324]

Служити? Дивлячись кому. Народові — не ганебно. не те що слугами — ланцюговими собаками повинні б бути ми, українські письменники, для свого народу.

[т.1, с. 358]

Дуже важко декому втлумачити, що вільна думка не загрожує суспільству, навпаки, вона здатна тільки його зміцнити, оздоровити. Тільки вільний обмін думок вентилює застоюване, затхле повітря — іншого способу очищення нема.

[т.2, с. 402]

Ідея недоторканності гідності людини — це плід багатівікового розвитку людства.

[т.2, с. 388]

З усіх “сяючих вершин комунізму” найвищим виявився чорнобильський саркофаг. Він і зараз загрожує Києву, Україні і всьому світові.

[т.3, с. 426]

“Комунізм — це радянська влада плюс русифікація”.

Всеосяжний і всесприймаючий стандарт насувається на нас, людей, і він нас завоює, бо ми самі цього хочемо, — дуже він нам зручний!

[т.1, с. 388]

Виявляється, досить бути любленим хоч однією людиною, щоб почувати себе щасливим.

[т.2, с. 10]

Найстрашніше для сучасної молоді — втрата ідеалу. А це вже, здається, сталося.

[т.1, с. 326]

Духовність людини така ж тонка, як озоновий шар, що захищає планету. Тонка й тендітна, а забезпечує життя в усіх її видах. Коли проломлено шар духовності — гине людина, коли проломлено шар озоновий — приречена планета.

[т.3, с. 228]

Все пережите людством — твоє. Якщо ти людина мисляча, ти не одноденний, тобі тисяча літ. Тобі 3000 літ!

[т.2, с. 271]

Не перестаю дивуватися різноманіттю (так і хочеться сказати божественному) природи й довершеності її створінь. Пластика і погляд коня, гордовита постава оленя, кронястий, розкошистий дуб у своїй стрункості, й оцей барвистий осінній метелик, і грайлива синичка, що весело ось постукала дзьобиком у шибку... Звідки це все? Фантазії еволюції чи творіння якоїсь могутньої, нам не доступної, універсальної сили?

[т.3, с. 199]

Прошай, моя несподівана, недоступно юна, присмучена. І коли й не буде мене — згадай коли-небудь цей день дивовижний, святий. Це до мене юність приходила. Ластівкою прилітала, щоб розтривожити й до життя пробудити. Такий смутний був Дніпро! Так боляче пахло цвітом акацій...

[т.2, с. 65]

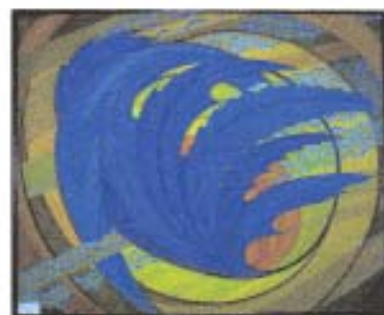
Мова для нас, українців, це не тільки засіб спілкування. За сучасних обставин вона щось значно більше! Для нас мова — це й пам'ять, і честь, і гідність; для народу наша мова — це саме життя. Бути чи не бути? Вирішується через життєвість мови, через самосвідомість її носіїв.

[т.2, с. 580]

Україна — країна краси! Так думаєш, куди б не їхав, чи в Карпати, чи в степи, чи на Сумщину...

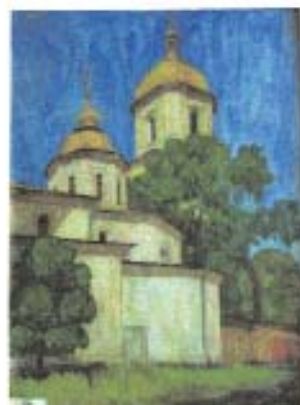
[т.1, с. 364]

Україна була для мене найвищим натхненням.

Музика кольору *Григорія Синиці*

Заслуженому художнику України, лауреату Державної премії ім. Т.Г. Шевченка,
Григорію Івановичу СИНИЦІ 17 січня 2008 року виповнилося б 100 років

Життя і творчість цього митця класично повторює шлях і долю усіх подвижників: суворе дитинство (втрата батьків, дитячий притулок); майбутнього художника не приймають до художньої школи; студент закінчує академічного живописця і йде вчитися до народних художників; митця представляють за відбудову столиць до Сталінської премії і ... не дають її; художника вишановують найвищою національною премією і одночасно... приймають до Спілки художників України.

До Вашої уваги — нарис про Григорія Синицю, художника відомого і невідомого, підготовлений Станіславом Тимченком, канд. філос. наук, доцентом НТУУ «Київський політехнічний інститут», організатором Картинної галереї ім. Г. Синиці у Палаці Молоді цього університету.

“Нестор-літописець”

Саме цей монументальний твір Майстра одноставно вважають шедевром гармонії форми, змісту та новітньої техніки — флоромозаїки (використання флори і фауни для створення образів).

Флоромозаїка має солідні розміри — 220 x 160 см. Велетенська постать літописця зображена на фоні голубого Славутича. У правій руці, на рівні грудей, він тримає перо, у лівій — пергамент із текстом. Стоїть на пагорбі, завітчаному дивними квітами. Довгий одяг із темно-коричневих каштанів на синьому тлі. Праворуч — схили родючих земель, ліворуч — храми. Навколо голови — сяйво з променів, від усієї його постаті відходить світло, тепло, велич. Художник забажав мати фото саме на фоні цієї флоромозаїки.

І справді, це твір історичний, і художньо довершений: через образ святого Нестора, який ходив по нашій благословенній землі, до нас проступає Істина, Добро і Краса. Таке духовне спілкування через віки і пізнання через красу стало можливим завдяки творчості Майстра.

Сьогодні цією яскравою і масштабною композицією захоплюються і звичайні глядачі, і професійні художники, і гості з інших країн. Зокрема один відомий французький автомобільний промисловець, оглянувши виставку творів Г. Синиці, сказав, що досить повезти у Париж три його твори: “Нестор-літописець” (флоромозаїка), “Моя доля” (образна абстракція), “Вечірні думи”, (пейзаж — акварель, гуаш), щоб до них стояла черга.

І це правда.

Дитинство і перші малярські кроки

Майбутній творець “Нестора”, Григорій Синиця народився 17 січня 1908 року в Одесі в робітничій сім’ї. Дитинство і юність хлопця були надто суворими.

Рано він втрачає батьків, хворіє і стає з десятилітнього віку інвалідом дитинства, виховується в дитячому притулку Єлисаветграда. Григорій дуже хотів навчатися в художній школі, та довелося закінчити спочатку ремісничі училище. І ось, нарешті, він завойовує своє щастя навчатися в одеській художній школі. Й у кого — у Гершенфельда, який вчився у Парижі і був другом знаменитого Анрі Матісса!

За порадою Гершенфельда Григорій у 1930 році вступає в Київський художній інститут на монументальний факультет Михайла Бойчука і навчається у Миколи Рокитського, Євгена Холостенка й Івана Падалки. На п’ятому курсі Григорій Синиця

готує дипломну роботу, якою мав керувати М. Бойчук, але живописний факультет оголошують “розсадником формалізму” і закривають. 1936 року М.Бойчука і його соратників за “формалізм і націоналізм” репресують як ворогів народу і страчують (1937 р.). Синиця знову за конкурсом вступає до інституту, але “перенавчатись” у дусі традиційного академізму не хоче і через рік кидає навчання.

Під час Великої Вітчизняної війни Г. Синиця опинився в окупації, потрапив у колону, яку гнали до Бабиного яру, але дивом врятувався. Пізніше, в пам’ять про цю страшну трагедію він створює флоромозаїку “Бабин яр” (1984), де зображено матір, яка гине з трьома дітьми, одне з яких ще не народжене, і також створює знамениту живописну композицію “Бабин яр. Київ. 1941. 1961.”.

*Волелюбність вища**за Сталінську премію.
Заснування української
колористичної школи живопису*

У повоєнні роки Г. Синиця працює майстром і начальником цеху заводу “Керамік”. Григорій Синиця винаходить, розробляє і налагоджує масовий випуск архітектурно-художньої теракоти. Нею облицьовують знамениті будівлі Хрещатика. Художник здійснює також унікальну реставрацію триметрових ваз *Расстреллі* з Маріїнського палацу в Києві. На запрошення Міндержбуду СРСР виконує художньо-оздоблювальні роботи на будівництві Харківського та Московського університетів.

Кандидатуру Григорія Синиці було подано на Сталінську премію, але радянська ідеологічна система не приймала волелюбності і патріотизму художника і... премії не дали. Без пояснень.

Так було неодноразово, коли

“Бабин яр”

*Повертаються барви із вирію...
Дух яріє вулканний, без меж,
І проміниться райдужно — вірою.
В чорнотіні українських пожеж,
Над Бабиным Яром,
Над прірвою
Храм утвердиш—
І душу спасеш.*

Віталій Крикуненко

Історичне полотно "Бабин яр", розміром 130x 200 см, було створено Г. Синицею у 1961 році, але експонувалося воно вперше лише у березні 1995 року на виставці "Україна — життя моє" у Мистецькому Центрі "Український Дім" на Хрещатику.

Картина розділена навпіл по горизонталі. Нижня частина — провалля Яру, червоно-багряного кольору, на пагорбах тільки темна зелень. Навколо — жодної живої душі, а вдалині (верхня частина), на фоні чорних клубів диму — білокам'яний Київ. По всьому горизонту тягнуться чорно-сині патли диму від пожеж. Ця трагічна сторінка історії, замальована художником символічно і страшно, — "де земля розкраяна як рана, а небо — суцільна пожежа", дивним чином асоціюється сьогодні з чорнобильською трагедією. Обидва лиха мали планетарний характер. Чорнобильські паралелі віднайдено у Біблії, в "Об'явленні св. Іоана Богослова":

10. *І засурмив третій Ангел, —
і велика зоря спала з неба,
палаючи, як смолоскип.
І спала вона на третину річок
та на водні джерела.*

11. *А ймення зорі тій Полин.
І стала третина води, як полин,
і багато з людей помирало
з води, бо згіркла вона...*

*Об'явлення
св. Іоана Богослова,
розділ 8:10.11.*

Ці трагедії — розплата людства за аморальність, бездуховність, які охопили весь многогрішний світ.

Трагізм ситуації, виражений художником кольоровими і компози-

ційними засобами, набуває такої сили, що в самому колориті відчуваємо крик страчених людей... Відомий мистецтвознавець Григорій Местечкін зауважив, що на відміну від монохромного колориту "Герніки" Пабло Пікассо, з її передчуттям Другої світової війни, Григорій Синиця відтворює увесь жах Бабиного яру через полум'я найяскравіших барв, досягаючи їх колористичної єдності і концентрації соціального протесту.

Водночас художник сповнений оптимістичної надії: білокам'яний Храм-Київ незайманий, а значить — вистоїть. Ось де проявляється філософська й історична мудрість митця!

система не пробачала соціальної сміливості митця. Коли у 1955 році Григорію Івановичу Синиці вдалося влаштувати персональну виставку у Будинку вчених, митця звинуватили в тому, що він пише "церквушки", "захоплюється кольором", що було рівноцінно поняттю лубка. Виставку було замовчено, художника не прийняли до Спілки художників, твори не експонували десятиліттями. До того ж, у період "боротьби з абстракціонізмом" у статті секретаря ЦК КПУ А. Скоби (журнал "Комуніст України" за травень 1963 року) Григорія Синицю звинувачують у буржуазному формалізмі.

Але волелюбний Григорій Синиця не здається: **"Я залишився вірним становам учителя про відродження стилю, про творення національного за формою і змістом мистецтва"** (з листа до Президента України від 17 березня 1992 р., газета "Вечірній Київ").

На початку 1960-х років Синиця

працює з талановитими народними художниками, зокрема такими як *Марія і Федір Приймаченки, Ганна Собачко-Шостак* (народний розпис), *Ганна Верес* та багатьма іншими. Допомогає їм у творчості і, водночас, навчається у них сам.

Розглядаючи народне мистецтво як першоджерело кольору і художньої форми, Г. Синиця у співдружності з народними митцями починає новий напрямок у сучасному монументальному живописі, який дістав назву **"українська колористична школа живопису"**. Ознакою цієї школи є шанування народної культури кольору як естетичного образу, як материнської живописної мови, як національної та історичної категорії, які свідчать про належність художника до свого народу, до своєї нації, своєї землі.

У середині 1960-х років Синиця разом зі своїми учнями і соратниками: *Алою Горською, Галиною Зубченко, Віктором Зарецьким, Геннадієм*

Марченком створює ансамблі мозаїк, які прикрашають школу № 5 у Донецьку, гірничий комбінат Кривого Рогу. У 1968 р. у місті Олександрія Г. Синиця, у співавторстві з молодими художниками та своїми учнями *Леонідом Тоцьким* та *Миколою Шкарапутою*, створюють монументальні мозаїки, якими прикрасили центральний гастроном міста. Здобутки колористичної школи гідно репрезентують сьогодні в народному мистецтві такі митці як *Валентина Верес* (ткацтво), *Василь Скопич* (живопис), *Іван Приходько* (народний розпис) та інші.

Оскільки "вшанування" мистецтва і творчості Г. Синиці в "умовах бездержавності" було неможливим, художник у 1971 році покидає столицю і переїздить у провінцію — місто Кривий Ріг. Там він починає інтенсивно працювати над серією монументальних робіт у техніці "флоромозаїка".

У Кривому Розі художник створив

29 флоромозаїк, над кожною з яких працював від 2-х до 3-х років. Яскравий естетичний ефект створювався завдяки фактурній (рельєфній) та кольоровій єдності. Саме там Г. Синиця створює небачені за колоритом образні абстракції, в колористичному рішенні яких висловлено думку творця, його долю, почуття, помножені на мудрість. Проте картини Синиці, особливо флоромозаїки й образні абстракції, ніде не експонують. Чому? Для непосвячених писали: “Синиця не спішить виставлятися”. Але який же художник не хоче виставляти свої твори?

Відкриття Майстра

Ми часто можемо чути про художні відкриття Григорія Синиці. В чому вони полягають? І в чому новизна його живописної школи?

“В багатстві колориту, який зберігся повною мірою в народному мистецтві, який присутній в європейському класичному живописі, східному мистецтві, шедеврах храмового мистецтва” (наприклад, Михайлівський Золотоверхий монастир, Софія Київська).

“В інтенсивності колориту, його чистоті, масштабності, одночасній діалектичній протилежності та єдності кольорів”.

Відчуття кольору як фундаменту живопису примусило Г.Синицю відійти від академізму тонального мислення, і художник, якому пророкували велике майбутнє, пішов у незвідане, пішов до народного мистецтва, до народних митців. І виніс

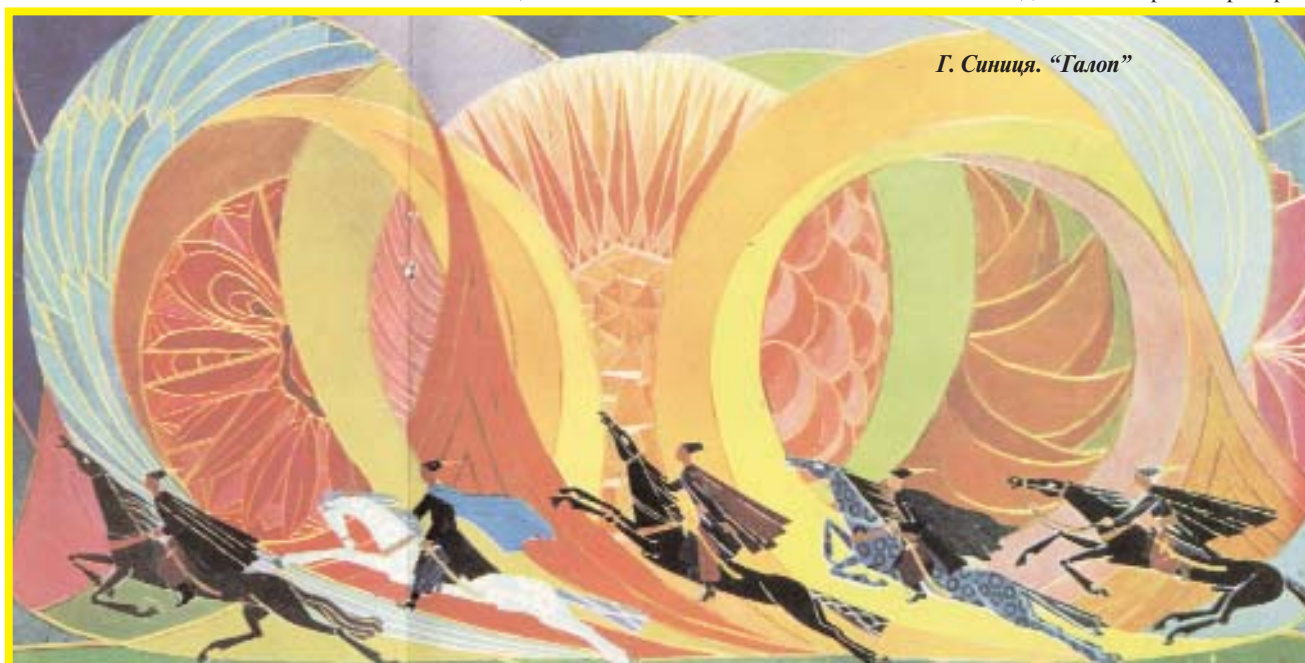
Олесь Гончар вручає Григорію Синиці Державну премію ім. Т.Г. Шевченка. 1992 р.

найголовніше:

“Сам колір виступає як образ. Колорит — основа живопису. Ось чим бере народний живопис”, — відзначає художник Це як музика, яка може мати збіднену звукову фактуру, тональність, а може мати широку звукову палітру, багату гармонію, виразну мелодію, плюс відповідний ритм, тембр і т. ін. Перевідкривши для себе і для учнів велику силу колориту, художник створює шедеври, свій напрям, створює школу. Яскравий колорит, монументальність форм, рельєфність флоромозаїки і символічність образної абстракції — ось чим “бере” глядача Григорій Синиця.

Таким є козацький “Галоп” вершників, які не скачуть, а плывуть у вирії кольорових хвиль і сфер. Художник створює радість романтики, відчуття світу як існування суцільних просторових кольорових форм, динаміки, ритму і духу переможності. Такими ж кольорово насиченими є “Боян” (1969), “Поєдинок” (1971), звісно “Бабин яр” (1961), “Ярослав Мудрий” (1968), “Байда” (1968) — флоромозаїки; “Десятинна церква” (1959), “Закам’янілий час” (1964), “Святі руїни” (1988) — живопис та інші. Часом здається, що чуєш звуки акордів, які йдуть від живописних і мозаїчних композицій Синиці.

Є всі підстави говорити про Гри-

Г. Синиця. “Галоп”

горія Синицю як художника народного, національного. Разом з тим, ми сприймаємо його як філософа, історика, науковця й експериментатора. Картини історичного плану: “Кожум'яка-переможець”, “Несторлітописець”, “Мадонна палеоліту”, “Поляни”, “1933 рік”, “XX століття” та інші вимагали від автора як історичної достовірності, так і художньої переконливості. Релігійна тематика підштовхувала митця до вивчення віровчень та філософії людства. І як же приємно було потримати у бібліотеці художника підкреслену, з примітками Біблію, і навіть віднайти книгу *Олжаса Сулейменова* “Аз і Я”, присвячену цим питанням. Домашня бібліотека (зараз музейна) Григорія Синиці з питань колористики вважається найкращою в Україні.

У Кривому Розі Григорій Синиця завершує свою фундаментальну теоретичну, естетико-філософську працю “Колорит в образотворчому мистецтві”, де автор аналізує діалектику створення національного колориту в історії різних країн. Публікація цієї книги може мати велике значення для розвитку української національної колористичної школи.

Монументальні твори Г. Синиці останніх років були великою мірою присвячені космічній тематиці, яка є наскрізною в його творчості: *“Космос заповнений життям, — ми не одні. І велике щастя, що ми можемо його спостерігати і жити в ньому”*. Космічні твори митця і заворожують, і лякають, і притягують, в основному це твори образної абстракції: “Передзвони” (1976), “Боротьба”

(1977), “У Всесвіті”, “Очі завидючі” (1981), “Космічна квітка”, “Нема початку, нема краю” (1983). Твір “Безупинний рух” (1989) має деяку інтуїтивно-містичну ознаку: за декілька років наперед художник чітко закодував роки свого земного життя (“88”). Останнім твором цієї тематики є флоромозаїка “Політ”, яку Григорій Синиця виконав разом з учнями.

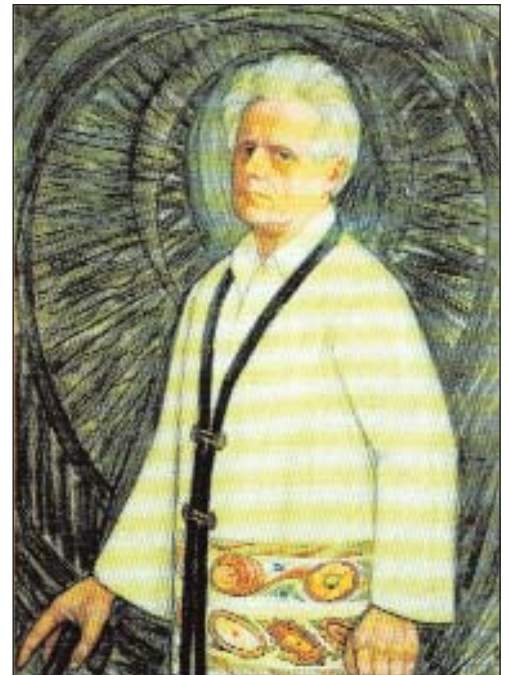
Визнання

У 1972 році Синиця вперше в Україні створює ансамбль композицій у техніці флоромозаїки, що прикрасив інтер'єр ідальні сортопрокатного цеху №2 комбінату “Криворіжсталь”. Саме на криворізькій землі він створює живописні полотна, які відтворюють життя народу, духовність, красу людей і природи від найдавніших часів до наших днів.

І ось навесні 1987 року гірники Кривбасу (шахта ім. В.І. Леніна) влаштовують персональну виставку своєму вельмишановному художнику. Шахтарі оформлюють твори, випускають каталог і присвячують Григорію Синиці випуск своєї газети “Кривбасовець”.

Ініціативу гірників підтримав Український фонд культури на чолі з *Борисом Олійником*. Через деякий час ця виставка вже експонувалась у Київському політехнічному інституті, де раніше працював художник.

Замовчування творчості художника вдалося подолати лише в 1992 році, коли Григорія Івановича Синицю було вшановано Державною премією ім. Т.Г. Шевченка “за відродження української національної

Г. Синиця. Автопортрет

колористичної школи монументального живопису”, а також за твори циклу “Україна — життя моє”.

Чільне місце у виборюванні національної премії належить Вченій раді Київського політехнічного інституту та мистецтвознавцю, соратнику художника, Григорію Местечкіну. На 85-му році життя Григорія Синицю прийняли до Співки художників України (без заяви художника). Ще через рік його було удостоєно звання заслуженого художника України.

До Григорія Синиці прийшли слава, визнання. Наперобій музеї і колекціонери пропонували Синиці продати їм твори. Однак, художник вирішив передати всі свої твори — понад 500 полотен і композицій флоромозаїк у дар рідному народу. В листі до Президента України він писав:

“Я прагну своїм даром народові ще і ще раз нагадати, що наше життя, наше щастя має передусім визначатись саме духовністю, любов'ю, коли інтереси України мають бути над усе”.

Утвердженням національної ідеї і є вся творчість Григорія Синиці, справді народного художника української землі.

Г. Синиця. “Рух”

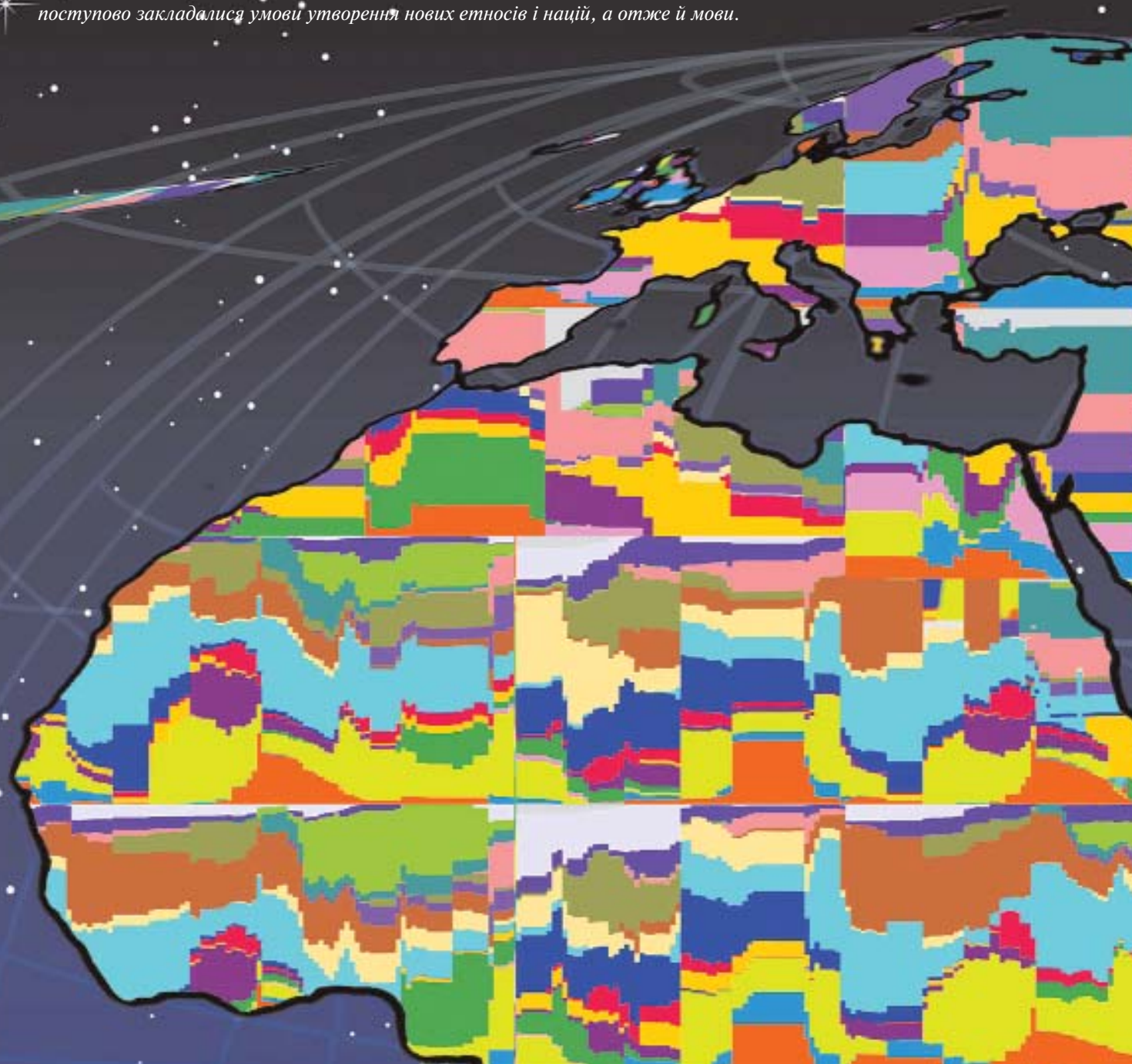
МОВА

неодмінний чинник виникнення, становлення,

На карті світу (©Nature, 21 лютого 2008 р.) різним кольором подано дані щодо виникнення і подальшої міграції генотипу людини за результатами аналізу 500 тис. генів ДНК-молекул та їхніх варіацій в геномі 485 осіб — представників 29 націй п'яти континентів. Аналізу підлягали три типи генетичних варіацій: *моно-нуклеотидні поліморфізми (SNP)*, *гаплотипи (HT)* і *варіативність повторів (CNV)*. Умовно ці типи можна пояснити так: уявімо, що геном людини є книгою життя, що містить три мільярди букв, тоді *SNP* характеризує, у який спосіб відрізняється вимова кожного зі слів цієї книги, *HT* — зміни слів, а *CNV* — оптові викреслювання або дублювання сторінок цієї книги.

Виявилося, що розмаїття людських генів зменшується з віддаленням від африканського континенту.

Це свідчить про те, що прабатьківщиною людства була Африка, потім упродовж 100 тис. років люди мігрували на землі Близького Сходу, Європи й Азії, пізніше освоїли тихоокеанські острови і, зрештою, американський континент. Із кожною хвилиною міграції на обжитих територіях формувалася нова популяція генетичної варіації, і тим самим поступово закладалися умови утворення нових етносів і націй, а отже й мови.

“Неповнота нації, соціальна, культурна й мовна, виникає тоді, коли країну, що її займає певна нація, піддано тривалій і потужній експансії з боку іншої держави, яка, щоб закріпити за собою володіння цією країною, докладаеть всіх зусиль до якнайбільшої денационалізації її народу, насамперед в особі його соціальної верхівки.

Якщо в цьому випадку народ, підданий експансії, здавна втратив свою державність (або ніколи її не мав), відбувається начебто його роздвоєння: верхні соціальні його верстви, прагнучи зберегти свої привілеї, умовою чого є асиміляція, переймають мову й культуру держави-загарбниці, а єдиним носієм зредукованої національної мови й культури стають лише соціальні низи відповідного народу”.

Орест Ткаченко

УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

формування й перспективи

Мовно-національний розвиток неповних націй Центральної Європи, таких як чехи, словаки, словенці, латиші, литовці, естонці, фіни, що втратили своє дворянство й освічені верстви внаслідок відповідно *германізації* (чехи, словенці, латиші, естонці), *мадяризації й богемізації*¹ (словаки), *полонізації* (литовці), *шведизації* (фіни), має багато спільних рис і становить загалом типологічно *єдиний різновид*.

Орест Ткаченко
доктор філол. наук,
член-кореспондент НАН
України,
гол. наук. співр.
Інституту мовознавства
ім. О.О. Потебні
НАН України,
м. Київ

Започатковувався він у відносно вузьких колах патріотично налаштованих учених і письменників, які починали з вивчення власної національної мови, фольклору, старовинних писемних пам'яток, якщо вони існували, а також з літературної творчості національною мовою. При цьому при укладанні словників, граматик, підручників, формулюванні своїх патріотичних поглядів, у працях з історії свого народу вони початково широко вдавалися до мови-асиміляції, відповідно німецької, угорської, чеської, польської, шведської, якою їм найлегше було формулювати свої думки і найдоцільніше укладати словники. Поступово свою національну свідомість патріотична інтелігенція переносила в нижчі, ще неасимільовані верстви народу. Так відбувався своєрідний обмін: національна інтелігенція несла в народ національну свідомість, а сама вчилася від нього багатой народної національної мови.

Разом із поступовим соціальним розвитком нації, наявністю в ній не тільки соціальних прошарків селян, бідного міщанства, дрібних реміс-

ників, а й появою власної національної буржуазії виникали дедалі сприятливіші умови й для збагачення власної культури (зокрема, літератури) і мови. *Перші свої кроки література неповних націй* робила в галузі фольклорних/напівфольклорних творів і в описах селянського життя, бо й національна мова була в цей час майже винятково належністю селянства. Проте розвиток нації, у тім числі й соціальний, поява серед нації освічених і заможних верств вимагали й повнішої літератури. Насамперед така література починала створюватися в галузі перекладів, зокрема “Іліади” й “Одіссеї” та інших шедеврів світової літератури, як важливого етапу у розвитку власної культури й мови.

Наступним етапом ставало використання сюжетів і тем із життя інших, розвиненіших, народів. Особливо важливими такі твори були, зрозуміла річ, у той період, коли в того чи іншого народу тільки-но формувалося повне за соціальним складом національне суспільство і його треба було ще навчити розмовляти розвинуеною й досконалою, вишуканою високоінтелектуальною національною мовою, що особливо виразно втілювалося в драматичних творах (в українців такі зразки маємо в драмах *Лесі Українки* з життя Давнього Риму, Греції, Юдеї, середньовічної Іспанії, колоніальної Америки тощо, в яких геніальна письменниця неодноразово разом із загальносвітовими ставила й

¹Останнє (використання чеської мови словаками) було наслідком сильного чеського впливу, особливо інтенсивного стосовно словаків-протестантів. Цей вплив розпочався з часів гусизму (XV ст.) і тривав в основному до середини XIX ст., коли завдяки діяльності Людовита Штура (1815—1856) остаточно склалася словацька літературна мова.

розв'язувала найпекучіші проблеми українського національного життя).

Іноді національна література робила й *третій крок*: починала описувати життя вищих верств або великих міст власної країни навіть тоді, коли в них ще не набула поширення власна національна мова (в українській літературі це “Блакитна троянда” Л. Українки, “Богуслав сміється” І. Франка, твори В. Винниченка й М. Хвильового, дія яких відбувається у зрусіфікованих містах Східної України, головню в Києві або Харкові, та інших видатних письменників того часу). Усі ці три етапи розвитку національної літератури були доко- нечні, навіть коли вони дещо випер- еджали дійсність. І особливо дореч- ними і своєчасними вони виявлялися тоді, коли поступове перетворення мови й культури нації з неповної у повну більш-менш дотримувало кроку з поступовим соціальним розвитком нації від початкової соціальної неповноти до відповідної повноти (зокрема у творах О. Кобилянської, пов'язаних з міським інтелігентським українським товариством Чернівців).

Таким самим, як розвиток зга- даних націй Центральної Європи, був загалом розвиток українців Західної України, насамперед Галичини й Буковини, до яких у 1920-1930 роках приєдналася й Західна Волинь, а також значною мірою й Закарпаття. Сприяла цьому в Західній Україні наявність приватної власності, що дала змогу розвинути тут, як і в згаданих народів, національній буржуазії як соціальній силі, здатній конкурувати з панівними іноземними й іншомовними соціальними верствами (напр., польською шляхтою й буржуазією в Галичині), а також виникнути українськомовному місту, а тим самим сформуватися повній нації.

Зовсім інакше розвивалося мовно- національне життя Східної України, що й змушує віднести її мовно- національний розвиток до іншого типологічного різновиду, який можна визначити як східноукраїнський або радянський і пострадянський. Тут так само формувалося заможне селянство, з якого могли б пізніше, як, наприклад, у країнах Балтії — Латвії й Естонії, витворитися свої “сірі барони”, які б у селі витиснули російське й польське поміщицтво або реукраїнізували головню зрусіфікованих дворян старшинсько- козацького походження, а в містах могли б посісти провідну роль або самі, або в особі своїх дітей, і тим самим, піднявши соціальний статус української мови, сприяти й мовній

реукраїнізації міст.

Але на перешкоді стала швидка поразка проголошеної самостійної Української державності (Центральна Рада — Гетьманат — Директорія), що проіснувала у 1918-1920 роках. Після цього доля Східної України, своєю суттю мало чим відрізнялася від долі інших неросійських республік Радянського Союзу, національна мова й культура яких лише толерувалися (у певних межах), але раніш чи пізніш мали бути витиснені російською мовою й культурою.

Унікальна ситуація Східної Укра- їни, коли друга за кількістю слов'ян- ська нація й досі не може домогтися гідного місця своїй мові у власній державі, впливає з радянського минулого України і його пострадян- ського, багато в чому тривкого про- довження, ускладненого всіма обтя- женнями псевдоринкової дійсності.

Річ у тім, що саме радянський лад створив найефективніші умови для вимирання української культури й мови в Східній Україні, що було недосяжною мрією для всіх поперед- ніх поколінь російських імперських шовіністичних кіл².

Вступною частиною, прелюдією до тієї трагедії, яка тут сталася в 1930-х рр., було створене так званою українізацією те тимчасове Відрод- ження, що пізніше назвуть “розстрі- лямим Відродженням”.

Український національно-виз- вольний рух, пробуджений українсь- кою національною революцією 1917- 1920-х рр., і пов'язаний з цим мовно- національний розвиток, що знайшов свій вияв у незвичайному суспільно- культурному піднесенні, не можна було відразу придушити.

З тактичних міркувань більшовики мусили все це не тільки терпіти, а навіть певний час підтримувати і в певних межах розвивати. Подібна їхня тактика впливала тоді і з надій на близьку світову революцію, на- самперед у Європі й Азії. Небезпід-

²Звичайно, зрусіфікованість українців не завжди давала їм “перепустку у вищий світ” російськомовного товариства, але, по- перше, убезпечувала їх від звинувачень в “українському буржуазному націоналізмі” і, по-друге, зрусіфікованість майже без- винятково була доконечною умовою (*conditio sine qua non*) просування вгору шаблями кар'єри. З огляду на це (на відміну від України) вивчення грузинської мови в школах Грузії було обов'язковим. — Пор. “Госу- дарственный язык нашей республики явля- ется обязательным в школах. В негрузинских школах дети с большим интересом и успехом изучают грузинский язык”. — Цулейскири В., Чанишвили Н. Самоучитель грузинского языка. — Тбилиси, 1960.

ставно й те, що Україна слугувала привабливою вітриною, насамперед для того, щоб заманити сюди якнай- більше українських емігрантів із числа колишніх діячів УНР і галицьких комуністів-радянфілів. Набої для їхнього пізнішого розстрілу поки що готувалися разом із досьє на кожного активного в національних справах українця, який повірив у ширість і незмінність цієї політичної гри комуністичної влади, стратегічна лінія якої, успадкована від дореволюційних правлячих кіл Росії, насправді могла бути й була завжди лише антиукраїнською.

У 1930-ті рр. обставини дозволили скинути маску українофільського кокетування радянській владі, яка завжди діяла як російська (шовіністична) сила, лише більш чи менш закамфльована в своїй суті.

У 1930-ті рр. українству було зав- дано два удари.

Перший полягав у знищенні основної маси української національної інте- лігенції, що найактивніше діяла в літературі, мистецтві, освіті нації. **Другий полягав у винищенні й пограбу- ванні, так званому розкуркуленні, ко- лективізації, а потім страхітливому голодоморі** у 1932-1933-х роках вели- чезної кількості селянства³.

Цими нищівними ударами було знекровлено відразу провідну силу нації — національну еліту, і водночас підірвано економічну основу нації — заможне селянство, як і мовно- національну основу для відродження України, її селянство в цілому, яке було спролетаризовано (точніш, злюмпенізовано) і разом із українською інтелігенцією (заляка- ною терором) поставлено на коліна.

При ліквідації приватної власності і запровадженні ладу, за якого збага- чення і здобуття вищої освіти пов- ністю узалебнювалося від радянської (тобто російської за своєю суттю) держави і “партії”, які тоді “преміювали” українців за мовно-на- ціональне відступництво і їх же карали за “надмірну” любов до України, винищуючи її в зародку, все українське рано чи пізно прирікалося

³Першочерговим завданням українських істориків має бути якомога точніше з'ясування розмірів цієї трагедії, причому не тільки в межах сучасної Української дер- жави, а й поза нею, на етнічних українських землях СРСР (наприклад, у Східній Слобожанщині і на Кубані, де також люту- вав голодомор), що за деякими підрахунками забрав життя 7-8 мільйонів або навіть, що вірогідніше, понад 10 мільйонів українців). Див.: Соловей Л. Голгота України. — Дрогобич, 1993.— Ч. 1.— С. 202, 211.

на знищення. Воно допускалося тільки для українців низького соціального (тобто майнового й освітнього) рівня або представників “українських” професій, пов’язаних безпосередньо з українською мовою, але й тут всіляко контролювалося й обмежувалося. Тим самим радянська держава дістала потужний, як ніколи, засіб деукраїнізації й русифікації українців. Усі прояви протесту проти такого стану речей в Україні аж до проголошення незалежності нещадно придушувалися за допомогою репресій. Особливого апогею політика русифікації досягла в добу Брежнєва, коли було проголошено існування “новітньої історичної спільноти, радянського народу” із “загально-радянською”, тобто російською, мовою і розпочато вже нічим не масковану русифікацію навіть у галузі середньої освіти.

Українську мову й культуру на Сході України було витіснено на периферію, що відчувається зараз навіть у Києві, а переважна маса продукovanого в пресі, книгодруці, телевізійних каналах і досі видається й мовиться російською мовою. Надзвичайно дорого українську книжку при цьому, якщо вона й видається, витискає дешева російська.

Українське національне (тобто українськомовне) суспільство в Східній Україні по-старому залишається неповним соціально (бракує середніх і вищих соціальних шарів насамперед у великих містах, зокрема в столиці України Києві). Неповне це суспільство й культурно, бо в міській культурі домінує культура російська, яку до того ж як ніколи інтенсивно підживлюють численні російськомовні газети й журнали сучасної України (до того ж, подекуди, українофобські). Майже цілковито “виметено” з української телевізії все українське і його заступлено російським⁴.

Залишається українське суспільство неповним і мовно, бо українська мова в Києві, не кажучи вже про

⁴Українська мова тут якщо й уживається, то це, як правило, мова дубляжу неукраїнської культури, російської, американської або західноєвропейської (звідка азійської). Оригінальну українську “культуру” майже всуціль репрезентовано самою тільки рекламою пива, прального порошку тощо (у тім числі за допомогою поетичних перлин типу “Не гальмуй! Снікерсуй!”). Нічого, крім граничної дискредитації всього українського, таке, з дозволу сказати, “українське”(?) телебачення викликати не може (з мовчазної згоди сучасної української (?) влади).

Харків, Донецьк, Одесу, й досі не є мовою міського побуту, а лише мовою вузьких інтелігентських кіл або існує в соціальних низах у вигляді зовсім неавторитетної “напівмови”, “суржику”. Отже, українство у великих містах Східної України по-старому лишається загнаним у вузьке мовно-національне “гетто”, залишаючись фактично на правах найупослідженішої національної “меншини”.

Вихід із цього глухого кута можливий зі здійсненням таких п’яти доконечних побажань:

1. *Має відбутися соціально-економічне й національно-культурне піднесення східноукраїнського села і провінції взагалі* (малих міст і містечок, де ще збереглася українська мова).

2. *Українська держава мусить послідовно й наполегливо здійснювати протекціоністську політику стосовно розвитку української мови й культури і їх поширення у великих містах Східної України й насамперед у столиці України — Києві.*

3. *Необхідно підтримувати українську національну економіку та українську культуру в усіх її виявах.*

4. *Українську мову слід запровадити в усіх виховно-освітніх закладах (від дитячих садків та ясел аж до інститутів і університетів); виняток мають становити лише навчальні заклади з мовою національних меншин, у тім числі й російською (але і в них мають обов’язково і на високому рівні викладати українську мову та*

⁵Грабовський П. *Поетам-українцям.* / Зібрання творів. К., 1959.—Т.1.—С. 167.

⁶Звичайно, найефективнішим це поборовання може бути тільки в разі, коли воно поряд із заборонними міститиме й заохочувальні моменти, які могли б зробити вигідним переведення компраторської діяльності на рейки неподільної, об’єднаної української національної економіки. Це б сприяло дуже важливому об’єднанню України на економічній основі.

⁷Безглуздою и короткозорною з огляду на це слід уважати думку, якою багато років “годували” українців патріотичного спрямування і яка, судячи з подальшого, і досі не знімається з порядку денного: “Спочатку розвинемо економіку, а тоді вже почнемо займатися мовно-культурними проблемами”. Історичний досвід свідчить, що міцну економіку може побудувати тільки нація, натхненна потужною національною ідеологією, що, зокрема, доводить досвід Японії. Недаремно саме тому японські економісти, що в 1996 р. відвідали Україну, на запитання: “Чого бракує українській економіці?” — однозначно відповіли: “Націоналізму” (І. Бачинський. Чи залишиться Україна українською? / Україна на межі тисячоліть: Збірник.—К., 1998.—С. 177).

літературу й історію України).

5. *Виходячи з того, що мовно-національне питання має в Східній Україні гостросоціальне забарвлення та цілком конкретне економічне підґрунтя, треба домогтися, щоб носії української мови як за своїм майновим, так і за освітнім цензом не поступалися носіям інших мов, зокрема російської, бо інакше “нарід, покинутий на злидні, нарід, плазуючий у млі, повинен стратити риси рідні, безслідно стертися з землі”⁵.*

А це, зокрема, передбачає протегування з боку Української держави національній буржуазії, що вкладає гроші в національну економіку й культуру і їх розвиває, і поборювання антинаціональної компраторської буржуазії⁶, що грабує національну економіку, витісняє національну культуру й вивозить гроші за кордон, руйнуючи економічно власну державу і збагачуючи чужі держави.

Отже, мовно-національне питання в Україні щільно пов’язане з широкими політико-економічними, культурними й соціальними проблемами і може бути розв’язане тільки в поєднанні з ними.

Специфікою Східної України є те, що на відміну від більшості неповних націй Центральної Європи, де побудова власної незалежної держави завершувала мовно-національний розвиток, тут вона стала тільки передумовою для його успішного початку й завершення. І з огляду на це, якщо там розвиток національно-мовної й державницької свідомості титульної нації мав здебільшого такий порядок спрямування: **мовна свідомість — національна свідомість — державна свідомість**, тут він неодноразово мав протилежне спрямування: **державна свідомість — національна свідомість — мовна свідомість**.

При здійсненні зазначеної програми маємо виходити з того, що поки стрижень української етнічної нації недобудовано, зарано говорити про будь-яке процвітантя Української держави, у т.ч. економічне⁷.

Послідовне здійснення заходів для уможливлення дії згаданих п’ятих побажань забезпечить остаточне здобуття повноти української нацією. Тим самим буде завершено остаточно й побудову Української держави, душено якої є українська нація. Тільки це забезпечить їй силу й багатство, а тим самим і гідне життя її громадян.

МОВНА СИТУАЦІЯ І МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

У мовознавстві, в його під-розділі, що зветься *соціолінгвістикою*, існують такі поняття як *мовна ситуація* і *мовна політика*.

Мовна ситуація — це сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіальному й соціальному взаємовідношенні й функціональній взаємодії у межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень. Іншими словами, це взаємовідношення використовуваних на певній території різних мов чи різних варіантів однієї мови. Мовна ситуація охоплює соціальні умови функціонування мови, сферу й середовище вживання мови, форми її існування.

Залежно від мовної ситуації держава розробляє мовну політику.

Мовна політика — це свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у суспільстві, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування.

Мовна політика — це частина національної політики певної держави, оскільки вона стосується зміни чи збереження наявного функціонального розподілу мов у багатомовному суспільстві. *Національно-мовна політика* повинна спиратися на певне теоретичне й ідеологічне обґрунтування, на вироблені в суспільстві концепції в національному питанні.

Держава впливає на мовну ситуацію через ідеологічні, законодавчі, адміністративні, фінансово-економічні важелі. Вона визначає соціальний статус і соціальні функції мов.

Що стосується мовної ситуації в Україні, то назвати її такою, що відповідає прийнятим у демократичному світі нормам, не можна.

Українська мова, мова титульної нації, в незалежній Україні почуває себе упослідженою. Хоча в Конституції нашої країни вона визначається як державна мова, однак насправді не виконує передбачені законодавством державні функції і не охопила собою всю українську націю, всю територію держави, не стала, за термінологією *О. Б. Ткаченка*, повноетнічною [11]. Абсолютно має рацію вчений, коли говорить, що “*виникнення цього анахронічного (і архаїчного), як на ХХІ ст., становища було зумовлено двома причинами: 1) існуванням у силовому полі двох найпотужніших слов'янських мов, російської і польської; 2) перебуванням у складі Радянського Союзу, державний лад якого сприяв особливо ефективній асиміляції або гальмуванню національного розвитку неросійських народів*” [11]. Додамо від себе, що перебування протягом майже двох з половиною століть східноукраїнських земель у складі Російської імперії, де проводилася відверта антиукраїнська політика і українська мова взагалі була забороненою, також відіграло в цьому плані негативну роль. Але якщо Російська імперія проводила відверту антиукраїнську політику, згідно з якою української мови “не было, нет и быть не может”, “это плод австрийской интриги”, “это тот же русский, только испорченный

польским влиянием”, то радянська асиміляційна політика була підступнішою й небезпечнішою, оскільки прикривалась гуманними лозунгами про рівноправність усіх мов і їх небувалий розквіт, а насправді робила все можливе, щоб витіснити всі інонаціональні мови з активного функціонування. Державний апарат свідомо сплановував лінгвоцид і етноцид: поступово звужувалися функції всіх національних мов унаслідок функціональної експансії російської мови.

Особливо загрозливою була ця асиміляційна політика для української мови (як і для білоруської), оскільки близькоспоріднені мови найлегше піддаються асиміляційним процесам. Ціла армія радянських учених (філософів, політологів, мовознавців тощо) намагалася теоретично обґрунтувати закономірність тих “прогресивних” процесів. Було навіть висунуто теорію про перспективні й неперспективні мови. До перспективних відносили російську та ще кілька мов, до неперспективних — усі молодописемні мови. Українську мову в цій класифікації навіть не згадано.

Особливого удару зазнали мови після схвалення урядом теорії про “злиття націй” й утворення нової історичної спільності людей — радянського народу, об'єднавчим чинником чого було передбачено єдину мову, звичайно, російську (програма партії, прийнята на ХХІІ з'їзді КПРС у 1961 р.).

Низка постанов радянського уряду, зокрема директива МО УРСР “Про удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах

Михайло Кочерган

доктор філол. наук,
академік АН ВШ України,
професор кафедри загального
та українського мовознавства
Київського національного
університету ім. Т. Шевченка,
м. Київ

республіки” (1978 р.), постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи щодо покращення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік” (1983 р.), постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну (російську) мову в СРСР (1989 р.), прийняття Верховною Радою СРСР “Закону про мови народів СРСР”, за яким російській мові надано статус офіційної (1990 р.), наказ Міністерства освіти СРСР про написання й захист дисертацій російською мовою (1970 р.) тощо, призвела до того, що українську мову було витіснено з усіх суспільних сфер.

Школи й вищі навчальні заклади переходили на російську мову викладання, на російськомовний режим переводили навіть дитячі садки, російськомовними ставали наукові й науково-популярні журнали, двомовними, а то й російськомовними ставали українські театри, українськомовних кінофільмів майже не створювали. Українська мова ставала неprestижною. Тих, хто розмовляв українською мовою, вважали націоналістами (не в прийнятому в демократичному світі позитивному розумінні цього слова, а в негативному радянському розумінні), а тих, хто відважився стати на захист рідної мови, переслідували, репресували, багато хто з них поплатився за це життям. Без оволодіння російською мовою не можна було досягти життєвого успіху. Усе це зумовило перехід значної частини українців на спілкування російською мовою. Таким чином стан української мови було доведено до критичної межі: за

такої мовної політики через деякий час вона могла розділити долю 93 мов колишнього Радянського Союзу, які зникли з мовної карти світу.

Здавалося, що з проголошенням незалежної України ситуація кардинально зміниться, до того ж, ще до проголошення незалежності в 1989 році Верховна Рада тоді ще УРСР під тиском патріотичних сил прийняла закон “Про мови в Українській РСР”, де українській мові надано статус державної, який пізніше (в 1996 році) вже в часи незалежності був закріплений у 10-ій статті Конституції України. 1991 року була прийнята “Державна програма розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року”. Однак у зв'язку з відсутністю відповідальності за порушення цього закону і невиконання названої державної програми відбулося пасивне їх саботування і пряме гальмування, і як результат, цей закон і програма, як і наступні програми, що були прийняті в 1997 і 2000 роках, не реалізовані.

Вимогу обов'язкового вживання державної мови в адміністративно-управлінській сфері посадовими особами від Верховної Ради до місцевих рад та інших урядових організацій зігноровано. Навпаки, розгорнувся новий оберт русифікації. Катастрофічно скорочуються тиражі української книжки, періодики. Скажімо, разовий тираж українськомовних газет упав з 67% (16 млн. примірників з 24 млн.) у 1989 році до 39% (9 млн. з 23 млн.) у 1995 році [8]. Як гриби після дощу відкриваються російськомовні газети. Скажімо, в Києві тепер видається значна кількість не тільки загальноукраїнських російськомовних газет, а й газет для киян — “Киевское слово”, “Столичные новости”, “Газета по-киевски” (загальноміські газети), “У озера” (газета Дніпровського району). Невже кияни за роки незалежності розучилися читати по-українському? Чи вважають видавці, що коли газети виходитимуть російською мовою, покращиться їхнє фінансове становище?

Пам'ятаємо, що навіть у часи утискування нашої мови найпопулярнішою у столиці й, відповідно, найбільш тиражованою була українськомовна газета “Вечірній Київ”. Засилля російськомовних газет присутнє навіть у тих областях, як, наприклад, Черкаській, де майже 95 відсотків населення є етнічними українцями [2]. У Харкові газета “Вечірній Харків” за роки незалежності перетворилася у “Вечерний Харьков”. Від деяких колись українських газет

залишились тільки українськомовні назви, як, наприклад, “Південна зоря”, що видається в Бердянську. Усі матеріали в ній, за рідкісним винятком, друкуються російською мовою. Широкого розповсюдження набули на українському просторі газети, які видаються в Росії. Місце витісненої української книжки (сьогодні в Україні видається лише 1,2 книжки на особу, тоді як в Іспанії — 7,8, у Росії 4,5, у Білорусі — 4,1) заповнило низькопробне російськомовне читиво, на що неодноразово звертали і тепер звертають увагу письменники й діячі української культури [5]. Телебачення окупували російськомовні програми часто-густо сумнівного змісту. По суті маємо справу з односпрямованим потоком ідеологічної інформації з Росії в Україну. Усе це в кінцевому результаті означає, що національний інформаційний простір відданий не національним засобам інформації.

Не кращі справи і в освітній сфері. Кількість українськомовних і російськомовних шкіл не приведена у відповідність до національного складу населення. У багатьох середніх спеціальних і вищих навчальних закладах до цього часу не збираються переходити на українську мову викладання. Всупереч закону “Про мови...” деякі обласні ради народних депутатів (Донецька, Луганська, Миколаївська, Одеська) надали російській мові на своїй території фактично статусу державної мови. За надання російській мові статусу державної виступають під час виборчих кампаній претенденти на найвищі державні посади, при чому говориться про порушення прав не росіян, а російськомовного населення (щоб не дай Боже зрусифіковані українці не повернулися до рідних коренів). Для виправдання такого стану використовують аргумент: “так исторически сложилось” і, мовляв, не потрібно змінювати ситуацію. Доходить до абсурду, коли звільняють робітника з роботи тільки за те, що він написав заяву українською мовою, як це було нещодавно в Донецьку. Навіть у радянські часи такого собі не дозволяли.

Приклад ігнорування закону “Про мови...” подають деякі депутати Верховної Ради. Мову, цей найдорожчий скарб народу, використовують як розмінну монету для задоволення своїх владних амбіцій. Останнім таким прикладом є організований Партією регіонів позачерговий з'їзд депутатів рад усіх рівнів у Сіверському Донецьку. Цей з'їзд

нагадував урочисте засідання, присвячене одній з річниць утворення Української РСР у часи *В. Шербицького*, з однією різницею, що тоді пролунав хоч один виступ українською мовою ... представника з діаспори. І хоч російська мова домінує сьогодні в усіх сферах життя в Східній Україні, на цьому з'їзді свідомо антиукраїнськими силами знявся галас на "захист" російської мови, яка насправді жодного захисту не потребує. Апологети другої державної мови чи російської мови як регіональної останнім часом стали спиратися на "Європейську хартію регіональних або меншинних мов". Але ж ця хартія насправді стосується тих мов, що мають обмежену кількість носіїв і яким загрожує зникнення. Російській мові ніщо не загрожує, бо вона, зрештою, має затишне становище у себе на батьківщині, у Росії, чого не можна сказати про українську мову, котра потерпає на власних теренах.

Шовіністично налаштовані політики зацікавлені в тому, щоб зберегти привілейоване становище російської мови, "яка є водночас кастовою мовою відповідних заможних кіл, певним бар'єром для українськомовного "простолоду" і недостріляних "націоналістів". <...> Справжнє, а не "про людське око", запровадження української мови як державної в усі установи могло б серйозно захитати позиції цієї пострадянської русифікованої верхівки, і саме тому звідти йдуть і відповідні русифікаційні проекти і явочні дії. Тут наочно видно, що за національним завжди стоїть соціальне і соціально-економічне" [12].

Велику шкоду мовній ситуації в Україні (відповідно, українській мові, культурі й державності) завдає висунута останнім часом деякими вченими і політиками ідея окремої від української так званої русинської мови, яку особливо пропагує канадський історик *Павло-Роберт Марочій*. Він та його однодумці після проголошення незалежності України в листопаді 1992 року провели у Пряшеві (Словаччина) так званий Перший конгрес русинської мови, на якому проголосили окрему русинську мову на базі українських говірок Закарпатської області, Словаччини, Польщі, Воєводини (Сербія) та Угорщини, яка нібито існує здавна і яку після другої світової війни інтерпретовано як діалект української мови. Проголошення окремої русинської мови закономірно призвело до проголошення окремої

русинської народності, внаслідок чого закарпатські "русини" стали вимагати автономії Закарпаття.

У країнах поселення українців-русинів почалась поспішна робота з написання підручників і словників русинської мови і впровадження русинської мови (реально говірок) замість української в навчальні програми освітніх закладів. У Польщі в 2004 році вийшла друком у серії "Новітня історія слов'янських мов", яку видає Опольський університет, книжка "Русинський язык", науковим редактором якої є той же Магочій, де зроблено спробу обґрунтувати окремішність русинської мови.

Насправді ніякої русинської мови немає. До 1939 року русинами себе називали всі західні українці, а, відповідно, й мову русинською або руською. Слова український і русинський були синонімами, що засвідчує назва виданого в 1913 році у Відні підручника з української мови *Степана Смаль-Стоцького і Теодора Гартнера* "Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache" (Грамматика русинської (української) мови). Як бачимо підкинута ідея русинської мовно-політичної відрубності спрямована на роз'єднання українського народу і на розвал нашої держави.

Пропаганда російсько-української двомовності, яку трактують деякі наші політики дуже специфічно (не в загальноприйнятому в соціолінгвістиці розумінні, як володіння й користування особистістю або певним етносом одночасно двома мовами, а як право російськомовних громадян користуватися виключно російською мовою і не знати української), є небезпечною для мовної ситуації в Україні.

Російськомовні політики "вимагають привілеїв для себе і своїх однодумців ніколи не користуватися українською мовою у всіх сферах державних і суспільних відносин, більше того — відверто її ігнорувати і далі витісняти (конкретні приклади цього щоденно приносить практика життя), а по-друге, права зберегти і поглибити мовний *статус кво*, себто не дати українцям можливості на зросійшених теренах повернутися до своїх мовних (отже, й національних) пракоренів, а відтак завадити і неукраїнцям, які б хотіли вивчити нашу мову, прилучитися до української культури і суспільного життя" [3].

Для підсилення своїх аргументів прибічники двомовності покликаються на мовну ситуацію в таких кра-

їнах як Канада, де є дві державні мови, Швейцарія, де є чотири державні мови тощо. Але ж мовна ситуація в тих країнах і в Україні є абсолютно різною. Скажімо, у Канаді англійська й французькомовні представники не є корінним населенням. Швейцарську конфедерацію створили чотири корінні народи (німці, французи, італійці і ретороманці), які ввійшли в неї зі своєю територією і зі своєю мовою, тоді як у нашій державі українці є корінним етносом і кількісно переважають на всій території, крім Криму. У Швейцарії фактично існує чотири чітко окреслені кордонами мовні території, тобто кожна з чотирьох мов функціонує у певних кантонах — німецькомовних, французькомовних, італійськомовних і ретороманськомовних, тому небезпеки мовної асиміляції там немає.

У випадку двомовності на всій території країни йде мовне суперництво, внаслідок чого одна з мов поступово втрачає свої позиції і з часом зникає.

Як доведено мовознавцями, дві мови на одній території не можуть бути функціонально тотожними. Це суперечило б чинному в мові *законові мовної економії* (його ще називають *законом економії мовних засобів, законом економії сил, теорією мінімального зусилля*): нащо витрачати зусилля на вивчення другої мови, коли можна легко обійтися без неї. Через те двомовність, як правило, не є тривалою. Вона по суті є лише перехідним етапом (проміжною ланкою) до одномовності, де одна з мов усувається. Це добре розуміють ті, хто підступно пропагують нібито таку мирну двомовність.

Зрозуміло, що принижувана, переслідувана віками, знекровлена українська мова, яка тільки стала підніматися з колін, в ситуації активного наступу на неї з боку агресивно налаштованих носіїв російської мови такої конкуренції може й не витримати.

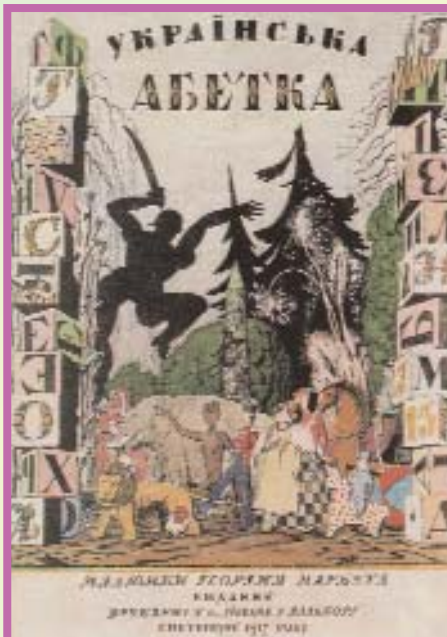
Це добре розуміють поборники російсько-української двомовності. Скажімо, секретар Донецької міськради *М. Левченко* недвозначно заявляє: "Власть виступає против статусу русского языка только потому, что уверена в неконкурентоспособности украинского. Но эта временная мера ничего не даст. Рано или поздно русский язык станет вторым государственным, и все будут общаться на нем. Украина вся говорит по-русски, все остальное искусственно <...> Русский язык не вытеснит

український — нечого витесняти. Заметьте, яка слаба позиція у захисників українського мови. Вони виступають за єдиний державний український мови. А захисники російського не виступають за один російський. Вони виступають за два. Потому що розуміють, який мови більш востребований. <...> Давайте будемо реалістами. Другий державний мови не більш ніж формальність. В Україні державний мови повинен бути один — російський. І так рано або пізно буде” [1].

Коментуючи різні документи “захисників” російської мови, абсолютну рацію має *Л. Т. Масенко*, коли стверджує, що “захисникам російської мови не йдеться про двомовність ані на регіональному, ані на загальнодержавному рівні. Їм йдеться про збереження у східних і південних областях і про далі територіальне розширення російської одномовності, а разом з нею і стану провінційної постколоніальної асимільованості, культурної, розумової й економічної залежності населення України від Росії” [9].

Ось що заявляє українофоб М.Б. Смолін у статті “Український туман повинен розсіятися, і російське сонце вийде”, поміщений у збірнику під назвою “Український сепаратизм в Росії”, котрий вийшов у Москві в 1998 р.: “Национально мислящие люди обязаны, ради будущего русского народа, ни под каким видом не признавать прав на существование за государством “Украина”, “украинским народом” и “украинским языком”. История не знает ни того, ни другого, ни третьего — их нет. Это — фетиши, созданные идеологией наших врагов” (с. 22). Зверніть увагу, що слова Україна і український автор вживає лише в лапках. Забаганки Смоліна далекоглядні: “Поэтому таким важным является украинский вопрос — вопрос внутреннего единства нации и нового собирания земель” (с. 21). На жаль, висловлення про те, що кордони російської держави визначаються межами поширення російської мови, і що Росія буде “захистити права російськомовного населення України всіма можливими способами”, не раз звучали і з уст найвищих посадових осіб Росії.

Наведені факти засвідчують те, що як зовні, так і всередині країни антиукраїнські сили ведуть роботу, спрямовану на знищення нашої державності, бо давно відомо, що єдине консолідоване суспільство може

виготовитися лише на ґрунті спільної духовності, а це зробити без єдиної державної мови неможливо.

Державні посадовці вищого рангу — це ті особи, які не повинні загравати з населенням мовою як груповим символом, а навпаки, своїм авторитетом перших осіб у державі давати приклад шанобливого ставлення до української мови як символу консолідації всього українського суспільства, бо **мова — це символ єдності нації**.

Побудувати Україну як незалежну державу можна, лише спираючись на історичні корені українського народу, а отже — на його мову, яка забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах. Мова виражає єдність держави. **У національній державі ототожнюються такі поняття як держава, нація, мова. Усі багатотічні**

імперії розпадалися, бо не мали єдиного засобу консолідації — мови.

Повчальними й актуальними для українського сьогодення є такі роздуми про значення єдності мови для консолідації нації російського мовознавця *Олександра Пешковського*: “Притягуючи дитину шляхом нормування її мови до національного центру — Москви, шкільний учитель оберігає внутрішню, духовну єдність нації, як солдат на фронті оберігає територіальну єдність її. І наскільки ця охорона ще важливіша від військової, зрозуміло з того, що територіальний розпад не виключає можливості подальшого злиття, в той час як духовний розпад — навіки”.

Мова і самосвідомість — це дві найважливіші ознаки нації.

“Ні прозвання, ні віросповідання, ні сама кров предків не робить людину належністю тієї чи іншої народності. <...> Хто якою мовою думає, той до того народу належить” — писав творець знаменитого тлумачного словника російської мови *Володимир Даль*. Подібну думку знаходимо і в видатного українського мовознавця *Олександра Потебні*: “Єврея, цигана, татарина, німця, зросійщених настільки, що мовою їхньої заповітної думки стала російська мова, ми не можемо зарахувати ні до якого народу, крім російського” [7]. Однак у нас робляться спроби усунути ці критерії з визначення нації, чого навіть не наважилися робити комуністичні ідеологи, у визначенні нації яких мова стояла на першому місці. У телевізійній передачі “Великі українці”, яку веде *Савик Шустер*, намагаються переконати глядачів, що для визначення “великого українця” нічого не важить ні мова, ні кров, ні місце народження і проживання. От і вийшло, що до великих українців пропонували зарахувати *В.І. Леніна*, *М. Булгакова* та інших осіб, які самі себе українцями ніколи не вважали.

Як бачимо, мовна ситуація в Україні складна й неоднозначна. Вона негативно впливає на міжнародний імідж нашої країни та її культури. За таких умов держава мусить мати чітко опрацьовану мовну політику. “Помірковано-обережна і недостатньо послідовна мовна політика” [9] дає можливість антиукраїнським силам у центрі і на місцях, порушуючи Конституцію України й ігноруючи закон “Про мови...”, порядкувати, як кому хочеться, зокрема приймати антиконституційні постанови про офіційні регіональні мови. Мовну політику не повинні розробляти державні посадовці (бо ще

недавно віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань Д.Табачник, "захищаючи права" російськомовного населення, постійно твердив про неперспективність української мови та другосортність української культури), мовну політику повинні розробляти спеціалісти, добре обізнані з законами розвитку й функціонування мов, з практикою мовного будівництва в різних країнах світу та, врешті, справжні патріоти України.

Питання утвердження української мови як державної постійно повинно перебувати в полі зору уряду. Це можливо лише в тому разі, коли буде створено державний орган з мовної політики, який би аналізував мовну ситуацію, виробляв стратегію і тактику мовного планування, координував і контролював виконання прийнятих планів тощо.

Світовий та й наш досвід свідчить, що "найдосконаліше мовне законодавство неефективне без наявності державних органів, які б його впроваджували" [10]. Наприклад, Державну програму розвитку української мови, прийняту 1991 р., не реалізовано, бо ніхто за її виконання

не відповідав. Органи, на яких покладено національно-мовне будівництво, функціонують у багатьох країнах світу: Вищий комітет у справах французької мови, Британська рада, Робоча група у справах німецької мови при Міністерстві закордонних справ Німеччини, Комісія у справах офіційної мови при парламенті Індії. Такі органи є також у Польщі, Словаччині, країнах Балтії. Вони контролюють виконання прийнятих у державі законів щодо функціонування мов і накладають штрафні санкції у випадку їх порушення.

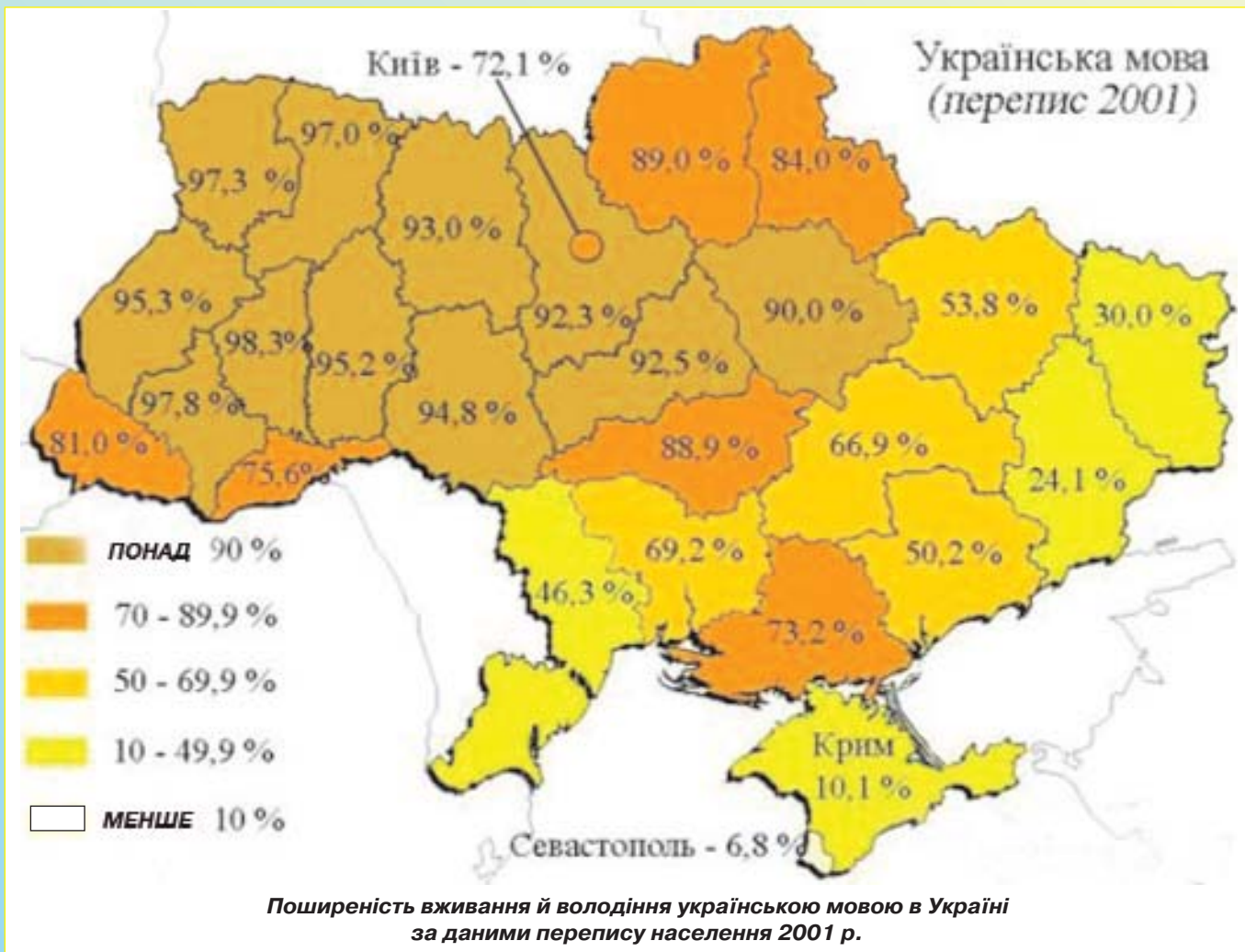
В Україні 1997 року було створено Раду з мовної політики при Президентові України і департамент зі здійснення мовної політики у структурі Державного комітету у справах національностей та міграції, але невдовзі вони були ліквідовані. Їх треба було б поновити. Очевидно, не зайвим було б створення і при всіх обласних адміністраціях комісій з питань функціонування української мови.

Як показує світова практика, важливим чинником, що впливає на ефективне впровадження державної мови, є стимул (те, що викликає заці-

кавленість у здійсненні чого-небудь; спонукальна причина до здійснення чогось), тобто усвідомлення необхідності знання мови. Стимулом може стати вимога знання державної мови для влаштування на роботу в державні інституції всіх рівнів, особливо на керівні посади, відмова в ліцензуванні державних та комерційних вищих і середніх спеціальних закладів, де викладання ведеться недержавною мовою, введення складання іспиту з української мови в межах, необхідних для елементарного спілкування, при наданні українського громадянства, як це було зроблено в республіках Прибалтики, де російськомовне населення усвідомило необхідність знати мови цих держав, і мовну проблему дуже швидко було розв'язано.

Де-юре все це відображено і в офіційних документах України.

Скажімо, в ухвалі Конституційного суду України від 14 грудня 1999 року зазначено, що українська мова є обов'язковою для використання в органах законодавчої, виконавчої та судової влади, а також в інших державних органах місцевого самовря-

дування, у Збройних силах, у державних і комунальних навчальних закладах, що володіння українською мовою є однією з обов'язкових умов на заміщення посад у державних органах, а згідно з законом “Про громадянство України” набути громадянство претендент може за умови володіння українською мовою в достатньому для спілкування обсязі. *Де-факто* усі згадані тут приписи залишаються на папері.

Для зацікавлених в оволодінні державною мовою бажано було б відкрити державні центри навчання дорослого населення української мови. Після прийняття закону “Про мови...” в Україні функціонували різні курси з вивчення державної мови, зокрема й при Верховній Раді, однак через відсутність контролю за виконанням цього закону і через порушення деякими політиками питання про другу державну мову цю практику призупинено.

У зв'язку з відзначеним вище станом українського друкованого слова, де фактично йдеться про культурну експансію чужинців, уряд повинен узяти під контроль фінансування і випуск книжок та ліцензування газет і не фінансувати неукраїнську й, особливо, антиукраїнську книжку. Кількісне співвідношення українськомовних і російськомовних газет розумно було б привести у відповідність із таким самим співвідношенням українців і росіян у нашій державі (згідно з переписом населення у грудні 2001 року в Україні проживає 77,8% українців і 17,3% росіян). Слід пам'ятати слова *Михайла Драгоманова*, що “кожне слово, сказане неукраїнською мовою, є марнуванням капіталу українського народу”.

Серйозної уваги вимагає до себе освітня сфера. Освіта, як і друковане слово і слово, виголошене в ефірі, повинна бути приведена в норму, яка відповідає наведеному вище етнічному розподілу в суспільстві. Хіба можна вважати нормальним, коли в багатьох містах півдня і сходу України батьки не можуть віддати

свою дитину до школи з українською мовою навчання, бо таких шкіл там обмаль чи взагалі немає?

Відомі факти (про них повідомляли в засобах масової інформації), коли місцеві чиновники чинили спротив відкриттю шкіл із українською мовою викладання, і коли закривали під різними надуманими приводами уже відкриті такі школи чи українськомовні класи. Пора також домогтися виконання статті 10 Конституції України і закону “Про мови...” у вищих навчальних закладах, де чимало викладачів не спромоглися за 18 років дії закону перейти на українську мову викладання. Бажано було б також відмовитися від наявної в Україні практики підготовки спеціалістів для зарубіжних країн на базі російської мови. Це негативно впливає на імідж нашої держави та її мови. Навіть у таких невеликих європейських державах як Болгарія, Чехія тощо іноземні студенти навчаються мовами цих держав. Велика роль у піднесенні престижу української мови й утвердженні її як державної належить засобам масової інформації, які зобов'язані вести роз'яснювальну і виховну роботу про єдність українського народу й української мови (з огляду на намагання наших недругів поділити українців на східняків і західняків та виокремити русинів і русинську мову), про необхідність знання і використання української мови в усіх сферах суспільного життя, наголошуючи на тому, що мова — першоознака нації, дух нації (за *В. фон Гумбольдтом*), оселя буття народу (за *М. Хайдеггером*), засіб консолідації суспільства.

Без української мови не може бути української держави.

Слід категорично заперечити, що мовою міжнаціонального спілкування в Україні є російська мова, як це трактується в деяких документах місцевих (обласних) органів влади, зокрема в рішенні Одеської обласної ради від 5 липня 2006 року. Виховна робота, в першу чергу, повинна бути покладена на Міністерство освіти.

Вона має повсякчасно бути в полі зору шкіл.

Від нашого вчителства чи не найбільше залежить, чи національно свідомими громадянами стануть теперішні учні, чи зуміють вони відстояти свою національну гідність (на жаль, доводиться констатувати, що серед вчителів є й такі, хто обтяжений радянськими ідеологічними стереотипами і не відзначаються високою національною самосвідомістю). І тут потрібно акцентувати не тільки і не стільки на красі нашої мови (на Міжнародному конгресі краси мов, який відбувся в 1934 році у Парижі, вона здобула третє місце), скільки на тому, що, як переконливо довів відомий французький мовознавець *Андре Мартіне*, “мова перемагає своїх суперників не в силу якихось внутрішніх якостей, а тому, що її носії є войовничішими, фанатичнішими, культурнішими, заповзятливішими” [4].

Висока національна самосвідомість і високий ступінь опірності політичній і культурно-мовній експансії сусідніх держав є запорукою збереження українськості. Лише вживши комплекс добре продуманих дієвих адміністративних і виховних заходів, ми зможемо утвердити державність української мови і побудувати справді незалежну й демократичну Українську державу.

Література

1. *Большан І.* Мовні війни в Європі. — К., 2007.
2. *Захарченко Василь.* Яке там обличчя у дня? // Літературна Україна, 17 січня 2008 р. — № 2 (5240). — С. 1, 3.
3. *Косів Михайло.* Без мови немає народу // Мова державна. Мова офіційна. — К., 1995. — С. 13—22.
4. *Мартіне А.* Распространение языка и структурная лингвистика // Новое в лингвистике. — М., 1972. — №6. — С. 81—93.
5. *Масенко Лариса.* Мічена карта // Літературна Україна. — 14 лютого 2008 р. — № 6 (5244). — С. 1, 3.
6. *Олійник Борис.* Громадою сподіємо добро // Літературна Україна. — 17 січня 2008 р. — № 2 (5240). — С. 1, 2.
7. *Потебня А. А.* Мысль и язык. — К., 1993.

8. *Тараненко О. О.* Мовна ситуація і мовна політика часів “перебудови” і державної незалежності України (кінець 80-х—90-ті роки) // Українська мова. — Ополе, 1999. — С. 35—66.
9. *Тараненко О. О.* Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // Мовознавство. — 2003. — № 2-3. — С. 30—55.
10. *Тараненко О.* Юридичний статус мови і мовна дійсність в Україні // Мова державна. Мова офіційна. — К., 1995. — С. 6—12.
11. *Ткаченко О. Б.* До соціолінгвістичної класифікації мов у її слов'янській специфіці і динаміці // Мовознавство. — 2005. — №3-4. — С. 63—68.
12. *Ткаченко О. Б.* Про повноту й неповноту мов і деякі інші суміжні явища // Мовознавство. — 2006. — № 2-3. — С. 12—18.

МОВА ВЛАДИ і

в пострадянському

*Межі моєї мови
окреслюють межі мого світу.*

Л. Віттгенштайн

Оксана Пахльовська
доктор філол. наук,
професор
Римського університету
“Ла Сап’єнца”,
наук. співр.
Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка
НАН України,
м. Рим — м. Київ

Одним із найвищих досягнень лінгвістики ХХ ст. стала теорія мови не як насамперед комунікативної функції, а як символічної репрезентації світу, як організації картини буття (мається на увазі відома гіпотеза *Едварда Сепіра - Бенджаміна Уорфа*). Йдеться про те, що мова, якою ми говоримо, будує певну картину світу, яка своєю чергою впливає на спосіб нашого думання. Ми мислимо в категоріях мови, якою розмовляємо, і відповідно до цих категорій будуємо навколишній світ. Відтак *мова і культура перебувають між собою в лінгвістичній детерміністській залежності*.

Виходячи з цієї тези, специфіку пострадянського суспільства неможливо зрозуміти без аналізу “радянської мови”, яка нині в Україні — вкотре! — переживає свій розквіт. І йдеться насамперед про російську “радянську мову”, яка продовжує параметрувати геополітичні й історико-культурні вектори України, — саме тому, що породжені нею патології зачепили не лише свідомість і психологію, а й психіку суспільства.

Ситуацію ускладнює те, що ро-

сійська “радянська мова” народилася не під пером теоретиків і практиків комуністичного терору, *Леніна і Сталіна*. Як казав *Тойнбі*, Леніна неможливо зрозуміти без Візантії. Російська “радянська мова” народжується в глибинах російської “православної мови”. Імпульсом, який дав початок російській державній ідентичності, стало “самопризначення” Росії на роль “Третього Риму”* після падіння Візантійської імперії (1453). Це відбулося перед приходом до влади Івана Грозного (1547—1584) — царя, який заклав основи антиєвропейської ідеології в російській історії. На відміну від Росії, становлення європейських культур відбулося шляхом повільної еволюції, яка передбачала на діахронному рівні стратифікацію культурних шарів, а на синхронному — диверсифікацію культурних референтів.

У російській культурі був визначений раз і назавжди єдиний культурний референт — *архетип, навантажений сакральними функціями*. Оруеллівська “новомова” — мова неправди — була вже цілковито присутня в цій культурній операції. Адже

* Ідею сформулював псковський чернець *Філофей* у 1523 р.

ВЛАДА МОВИ

Задзеркаллі

*Радянська система — це диктатура мови;
щоб її подолати, насамперед необхідно
зруйнувати мову диктатури.*

М. Геллер

ідея “*translatio imperii*” — “передачі влади” від “Другого Риму” до “Третього” (супроти Першого!) — була суто політичною акцією надання престижу достатньо на той час непрезентабельній Московії. І “сакральний” зміст мав лише риторичну — і ритуальну — функцію легітимізації влади. Відтоді цей “сакральний” зміст став основним наповненням усіх форм месіанського міфу російської державності. Імперія царська чи радянська, чи сьогоднішня “ліберальна”, вона завжди вважалася самій собі “святою”, “об’єднуючою”, “рятувальною” для світу, — і в кожному разі незмінно гіпертрофованою у всіх своїх гіпотетичних потенціях. І від часів Івана Грозного ця матриця не зазнавала змін.

Таким чином, європейська культура від Середньовіччя й далі в усі віки мала потужний інклюзивний потенціал, черпаючи свої джерела в різних цивілізаціях — античній, іудейській, арабській. Тому і на сьогодні однією з базових її цінностей є національна, культурна, мовна та ін. багатомірність (одне з запропонованих *motto* Європи — “*Ex uno plura*”, “народжена єдністю багатоманітність”). Ця множинність мовних

і загалом культурних контекстів передбачає як розвиток критичної свідомості (існування в полівалентному полі потребує здатності свідомого вибору), так і необхідність діалогу (співжиття в такому просторі неможливе без плюралізму і толерантності).

Російська ж культура розвивалася за рахунок ексклюзивного потенціалу (“інше” завжди дорівнювало “ворожому”, а сама “російскість” бачилася як “унікальність”). Тому екстенсивне розширення російського простору завдяки територіальній експансії та культурній омології збіднювало не лише колонізовані культури шляхом ослаблення (або й втрати) їхньої ідентичності, а й саму культуру російську. Тим більше, що іманентна “вертикальність” російської моделі автоматично перетворювала інші культури на “нижчі”, субординовані, які відтак не могли слугувати для неї джерелом духовних надбань. А Росія “імпортувала” в завойовані країни не власну елітарну культуру, а насамперед свій поліційний, цензурний, каральний апарат.

Москва адаптувала уявний образ Константинополя — Нового Риму —

до своїх потреб. Адже сам Новий Рим народився на схрещенні культур, мав у своєму спадкові як єрусалимську, так і еллінську, і римську традиції. Москва обрала єдину його іпостась — носія “грецької віри”, зануривши її в цілковито відірваний від Європи азійський контекст. Імпортовані з Візантії модель влади і модель культури були адаптовані з допомогою наявних на той час у край рудиментарних і принципово цензорських інструментів: гіперболізація “універсальної” Влади, “сакральний” зміст якої забезпечує безальтернативна Церква. Ці інструменти призвели до спрощення і схоластизації візантійського спадку.

Якщо всю історію Європи можна розглядати зокрема як секуляризаційний поступ (а отже, розширення свобод людини) в процесі протистояння світської та духовної влади, в історії Росії Влада і Церква стали нероздільним цілим. Але про паритет не йшлося: світська влада повністю підпорядкувала собі церкву. Церква стала інструментом політичної експансії Влади. Київська цивілізація мала своїм осердям ідею християнської культури в її візантійській версії. А московська цивілізація

сформувалася навколо ідеї християнської влади в її цезаропапістському варіанті.

“Православна мова” зветься до кодифікації цієї ідеї. Тому й Слово було підпорядковане Владі (“царёво слово и дело”). Оскільки ж сама ця влада була запрограмована не на еволюцію, експеримент, виклик, а на захист нерухомого (і недоторканного!) Архетипу, знерухоміла і мова.

Наполеон казав: “Історія Риму — це історія світу”. Справді, Римська імперія, що охопила велетенську частину відомого на той час світу, теж мала в собі цей універсальний вимір *Imperium*. Але цей вимір еволюціонував, парціалізувався, поступаючи місцем диверсифікованим реальностям. Зрештою, римська цивілізація впала, повернувшись до життя під пером європейських гуманістів як цивілізація не меча, а закону, інтелекту, творчості. Сьогоднішній Рим — столиця Італії, а не міфічний “*caput mundi*”, “голова світу”. Ексклюзивний, відрубний характер православ'я не дав змоги ввести повноцінно ні античний, ні гуманістично-ренесансний спадок до православної і насамперед російської традиції.

Тому ідея “величі” зветься не до сили культури, а до культури сили. Цар *Олексій Михайлович* був переконаний, що його царство простягається “от моря до моря и от рек до конца вселенныя”, — не було *Галілея* і *Бруно*, щоб показати цареві дещо інакше картину неба. Відтак і сьогоднішня Москва постійно повертається до римейків “мирового господства”, однак виключно у вимірі сили зброї і/чи енергоресурсів, а не в ушляхетненому вимірі культурної альтернативи.

Нереалізовану *Петром* Імрію, щоб російські солдати помили, нарешті, ноги в Індійському океані, час від часу озвучує *Жиріновський*. А в своїх великодержавних мареннях Росія сниться сама собі як “наддержава”, що покриває світ, як перший Рим своїми дорогами, своїми “православними газогонями”...

Інша річ, що побудувати такі

комунікації, як римські дороги, потребувало фантазії, творчості, інженерного вміння і важкого труда. Викачування ж дармових ресурсів землі таких якостей не потребує. Ось тому в “європейській мові” Рим є частиною того великого Минулого, яке побудувало Сучасність. І хоч Рим таки був імперією, саме слово “імперія” принципово викреслене з європейської перспективи. А в “російській мові” Минуле законсервувало Сучасність. Відтак Минуле (і основа його — імперська ідентичність) не підлягає критичному перегляду. Тому після чотирьох імперій древності — ізраїльсько-юдейської, скіфсько-монгольської, Першого та Другого Риму — Росія марить “П'ятою Імперією”, з “царем царів” на чолі, заснованою на традиції “*Сергия Радонежского, староверов, Пушкина и Иосифа Сталина*”, що проникає собою “глибинные слои коллективного бессознательного”*.

А Сучасність зависла між суб'єктивним месіанським самопочуттям країни та її об'єктивною відсталістю порівняно з незмінно “ворожим” Заходом.

Після Середньовіччя радикальне розходження української та російської цивілізацій відбулося в добу Бароко. В цей період українська культура мала складний спектр культурних референтів, із кожним з яких вона перебувала в діалогічному контакті: католицька і протестантська Європа, єрусалимський спадок, ісламський світ. Російська культура обмежила свій культурний радіус жорстким поясом войовничого ортодоксального православ'я.

Православ'я, отже, — єдино “правильна” віра (навіть етимологічно: в європейських мовах “православний” і “ортодоксальний” — синоніми). Церковнослов'янська мова — це мова “сакральна”. Вона виражає сакральний зміст влади “православного” царя. Якщо латина була мовою західної церкви і мовою західної науки, то церковнослов'янська мова ніколи не вийшла за межі східної церкви і східного релігійного тексту. Тобто знову Церква на службі

Влади безмежної Імперії, а мова слугує цементуючим розчином цього тандему.

Подальші століття були лише закріпленням цієї моделі. Перехід української літератури між *Сковородою* і *Котляревським* на розмовну мову був таким радикальним, “єретичним” і вирішальним для подальшої диференціації українського та російського світів зовсім не тому, що змінилася сама мова.

Ні, змінилася філософія мови. мова Людини протиставила себе Мові Влади. Це був остаточний розкол між Україною та Росією — розкол, який пройшов не по лінії ізоглос, а по лінії диференціюючих моральних цінностей.

Однак *Україна заплатила — і продовжує платити — за свою відмінність надто тяжку ціну. Культурна руйна, породжена століттями царсько-імперської та десятиліттями радянсько-імперської колонізації, насправді ще дуже далеко до відбудови. Можна здійснити реконструкцію поваленого храму. Деформації суспільної психіки, спровоковані “мовою влади”, що стала “владною мовою”, виправити набагато складніше.*

Тоталітаризм — і загалом олістична, кажучи словами *Попнера*, ідеологія — руйнують насамперед не структури суспільства, а структури мови, — адже лише нівеляція свідомості може дати змогу вкорінити в ній диктат Старшого Брата і переконати в основній його ідеї, що “свобода — це рабство”. Герой оруеллівського роману, який марно намагався боротися проти Системи, в кінці зазнає поразки: “Нарешті все було в порядку, боротьба закінчилася. Він переміг сам себе. Він любив Старшого Брата”.

Так люблять Старшого Брата “східні” пострадянські суспільства. І чим глибший рівень руйнацій, тим відданіша ця “любов”.

Хвороблива переконаність пострадянських суспільств у безальтернативності російської мови та російського вектора має своїм джерелом насамперед нерухомість і закритість цієї тоталізуючої культурної моделі, яка диктує несприйняття інших моделей, — або й незнання, що вони існують. Зрештою, це замкнене коло: закриті системи й не здатні існувати в режимі модернізації та конкуренції. А нинішній антизахідний курс Росії тільки поглиблює “дрейф” цієї закритої моделі дедалі більше в безвихідно “східний” бік. У період радянського режиму ідея безальтернативності російської мови

*В этом смысле, по глубокому замечанию современного оригинального историософа А.

Малера: “Россия является наследником всех четырёх языческих царств библейской древности: израильско-иудейского царства Давида и Соломона вместе с ним. Чисто геополитически Россия наследует скифско-монгольскую имперскую миссию объединителя евразийского континента. Таким образом, на России замыкаются все основные парадигмы имперостроительства в Евразии как в историческом, так и в астрально-метафизическом смысле. Русский народ с принятием имперской и эсхатологической миссии Третьего Рима принимает жертвенную миссию Нового Израиля. На основании именно этого фактора закономерно возникло представление о Святой Руси”.

(Кугушев С. Основание Пятой Империи.

<http://www.zavtra.ru/cgi/veil//data/zavtra/06/669/21.html>)

була не просто поглиблена, а й радикалізована до крайніх виявів.

Як наслідок, ідеологічна деформація російської мови зумовила дуже глибоку моральну деформацію суспільства. Зокрема тому, що комуністичний режим тривав довше, ніж нацистський і фашистський. Але насамперед тому, що структури російської “радянської мови” мали значну діахронічну тяглість, виростаючи зі структур російської “православної мови”, в просторі якої будь-який моральний вимір віри був анульований агресією всеприсутнього політичного виміру. Коли Україна була знищена Голодомором і *Сталін* сказав: “Життя стало краще, життя стало веселіше!”, він не помилявся, а просто використовував уже готову антимову, придатну для вжитку у створеному ним антисвіті. І коли авторів російсько-українських словників розстрілювали за введення українських слів, які не мають спільного кореня з російськими, в такий спосіб створювався той варіант української “радянської мови”, який ми часто чуємо й сьогодні з владних палаців, — спадкоємність спостерігається і на мовному рівні. Саме тому і недоречна полеміка: радянський режим здійснював русифікацію чи сов’єтизацію. Це було одне й те саме. Цікаво, до речі, що історія русифікації є однією з найслабших ланок сов’єтології.

Йдеться, як максимум, про цифри, факти, географію, але аж ніяк не про соціокультурні, психологічні, а то й психічні аспекти цього явища. Попри об’єктивні труднощі такого дослідження, очевидно й те, що без вивчення психічних патологій, породжених русифікацією, буде неможливо ці патології лікувати.

В усій історії людства вивчення мови — особливо мови, яка являла собою *lingua franca* певної ойкумени — було символом долучення до універсальних цінностей: наприклад, латинська мова в Середньовіччя та добу Гуманізму й Ренесансу, французька мова в добу енциклопедистів чи сьогодні англійська. До всього ж кожна з цих мов взаємодіяла (взаємодіє) з іншими через трансмісію культурних контекстів. Російська ж мова — навіть у часи імперії, вже не кажучи про радянський режим, — була перетворена не на браму, що впускала знання, а на браму, яка його перепиняла, — або в кращому випадку ставала цензурним фільтром цього знання. Характерно, що серед трьох заборон української мови у другій половині XIX ст. Емський указ 1876 р. забороняв, зокрема, переклади

українською мовою не лише з іноземних мов, а й з російської. Один цей факт вичерпно ілюструє стратегічну блокаду усякого зв’язку України з зовнішнім світом: середньостатистичний читач мав змогу читати лише російською попередньо препарований культурний продукт. Системного і тотального вияву це явище набуло в часи

радянського режиму, коли російською мовою

перекладалися лише “дозволені” твори.

А в освітній системі республік доступ до іноземних мов був практично обмежений.

Вивчення мов у середній школі було номінальним унаслідок, як

правило, низької кваліфікації викладачів та відсутності модерних інструментів оволодіння мовою.

А у вищій освіті “транспортним” засобом для західних мов слугувала мова знову ж таки російська, що забезпечувало ефективність як ідеологічного, так і політичного контролю.

В суспільному плані вертикальна структура культури і тут відіграла свою вбивчу

роль: чим далі на периферію, тим

непрístupнішою ставала культура, — і тим ускладненішими — форми спілкування з зовнішнім світом. Російська мова була також і “кодифікатором” вартості інших мов. І за будь-яких умов ця вартість проголошувалася нижчою від вартості мови російської, значно “рівнішої серед рівних”, вживаючи знову ж таки оруеллівський термін. Західні мови були мовами ворожого “буржуазного суспільства”, а мови радянських республік та країн соцтабору — більшою чи меншою мірою виявом “націоналізму”.

В цьому плані концептуалізація українського “націоналізму” мала б стати предметом поглиблених студій: адже впродовж XX ст. Росії вдалося системно прирівняти всі без винятку автентичні форми української ідентичності до іманентного “націоналізму”. Крім того, як пам’ятаємо, російська мова була декретована як “рідна мова” на державному рівні, — на всій території экс-СРСР діти вчили російську мову за підручниками “Родная речь”. Декретована була й “любов” до неї як гарантія політичної лояльності: адже це була мова “Родины-матери”*.

Насправді ж у цілих народів було відібрано материнську мову, а з нею — і сформоване нею уявлення про світ.

Ось тому сьогодні демонтаж і витіснення “радянської мови” є одним із основних аспектів державотворення. І не йдеться про українську чи про російську мову. Йдеться про вивільнення обох цих мов з антисвіту “радянської мови” та їхній рух у культурний простір демократії.

Але це буде процес тривалий. І зможе він досягти остаточного результату лише внаслідок реальної, а не риторичної інтеграції України в Європейську Співдружність. Тому такі потужні сили кинуто і в Росії, і в самій “радянській” Україні для того, щоб унеможливити чи хоча б заблокувати цей процес.

З огляду на вищесказане Києво-Могилянська академія може розглядатися як символічний приклад українсько-європейського культурного симбіозу, що веде до подолання “радянської мови”. Відродження Академії відбулося через повернення до моделі української культури XVII століття — моделі відкритості до європейського світу через включеність у циркуляцію ідей тодішньої Європи та через прийняття мови її спілкування — латини. Тодішня Академія — одне з найвиразніших свідчень інтегрованості тогочасної України в європейській культурний час. Саме це й зумовило її відродження після століть небуття.

І якщо в бароковій Україні інструментом присутності в європейському часі була латинська мова, то в модерній Україні стала англійська, мова глобалізації.

Глобалізація — це світовий процес максимально прискореного обміну інформацією. І культура, яка намагається відрізати себе від цього процесу, однозначно приречена на провінційність, відсталість, на субординовану роль у світовому змаганні за інтелектуальне і технологічне лідерство. Не йдеться, однак, про фактор “поширеності” тощо. Йдеться про максимальну діалогічну здатність англійської мови, яка відкриває перед сучасною людиною найбагатшу і найартикульованішу картину світу. Водночас антизахідні контенти російської мови, її цілеспрямоване поширення в неокультурених кон-

**Примітно, що Росія не намілилася зробити відповідну акцію ні стосовно мови республік Балтії, ні стосовно грузинської та вірменської мов, — очевидно, усвідомлюючи, що ці країни мали значно розвиненішу літературну, релігійну та інші традиції, а відтак і вищу культуру відпорність.*

текстах перетворюють її на фактор стримування інтелектуального зросту країни. І в цьому, звісно, винна не сама мова. Відповідальність за це несе як політичний клас Росії, так і проросійський політичний клас України, що слухняно клонує цю патологію.

На тлі цих рефлексій важливо звернути увагу на статтю російського автора Інокентія Андрєєва за символічною назвою: “Русская речь как щит и меч”. Розмова настільки симптоматична, що варто навести розлогу цитату. “Усвоение русского языка — первый шаг к “обрусению”, — пише автор, — обретению идентичности, наименее конфликтной по отношению к российскому государству. Соответственно, националистические проекты на пространстве бывшего Союза старались и стараются ослабить этот инструмент, и усилия по его ослаблению подобны попыткам найти альтернативные источники снабжения энергоносителями. [...] Появился украиноязычный образованный политический класс, который является носителем враждебной России идентичности — избавленной от всякой советской социальной прилаженности в духе вековой дружбы русского и украинского народов. [...] В настоящее время на Украине осуществляется проект, который способен, в перспективе, свести на нет русское влияние в интеллектуальной сфере. Это проект Киево-Могилянской академии. Преподавание в этом ВУЗе ведется на украинском и английском языках. Качественное обучение английскому языку дает возможность в принципе не обращаться к русскому культурному фонду, что выводит развитие всех передовых дисциплин из русла развития постсоветской науки и переводит их в развитие современных интеллектуальных течений Запада. [...] Сотрудниками КМА прямо декларируется “демократическая” направленность, — что в условиях Украины означает ориентацию на антиросийские политические силы. [...] Исключительно важной особенностью КМА и ЕУ (Європейського Університету — О.П.) является их передовой характер. Это структуры, избавленные от академизма с его бесконечными поклонами “великим научным традициям” прошлого. В рамках этих структур существует передовая наука, которая на голову опережает постсоветскую академическую науку и копируется на Западе”.

Можна подякувати автору за відвертість у констатації факту відставання пострадянської науки від науки

Заходу. І зробити висновки з його корисної думки про те, що в освіті України лише шлях, обраний КМА, відкриває державі інтелектуальні й політичні горизонти Європи.

І. Андрєєв закінчує свої роздуми таким висновком: “Представляется необходимым формирование “зеркальной” гуманитарной научной структуры на территории Восточной Украины — Русского Института”...

І знову — вкотре! — пострадянське Задзеркалля.

Згадаймо діалог Аліси з Хампті-Дампті в романі Льюїса Керролла “Аліса в Задзеркаллі”:

“Коли я користаюся словом, — насмішувато сказав Хампті-Дампті, — це слово означає саме те, що я вирішую, щоб воно означало, не більше і не менше.

— Проблема полягає в тому, — наполягала Аліса, — чи Ви маєте право змушувати слова означати так багато речей.

— Проблема полягає в тому, — сказав Хампті-Дампті, — яке із значень візьме гору над іншими, — і все тут”.

Одним словом, “ТОМУ ЩО”.

Хто такий Хампті-Дампті? Це велике і нахабне антропоморфне яйце, яке сидить на кам'яній огорожі, звівши ноги, і просторікує. Але сам він, Хампті-Дампті, як розповідає відома пісенька, коли впає і розбився, всі королівські коні й люди, разом узяті, не змогли зліпити його до купи... У нашому випадку Хампті-Дампті і є цей антропоморфний пострадянський Нонсенс у владних палацах, який продовжує себе відчувати “господарем” Слова.

Вихід із пострадянського Задзеркалля реально почнеться лише тоді, коли Хампті-Дампті, нарешті, впаде і розіб'ється. А рівень самосвідомості громадянського суспільства дасть змогу повернути Слово з антисвіту маніпулятивної пострадянської ідеології в його природний космос — сучасну культуру, національну і світову.

Зостатися без почуття до свого рідного, до своєї мови, культури — це означало б зостатись з пустою душею.

[т.1, с. 408]

“Мова для людини священна. Посягати на неї, пограбувати її — означає посягати на корінь життя людини”.

[т.1, с. 409]

Стаття друкується в скороченому вигляді. Першодрук у книзі: “Той, хто відродив Могилянку. Збірник на пошану Вячеслава Брюховецького”.

Упорядники В. Моренець, В. Панченко, Т. Ярошенко. Київ: Видавничий Дім “KM Academia”, 2007, с. 312-333.

Про мову

Із “Щоденників” Олесь Гончара

Ми не є і не повинні стати народом суржикової мови чи мови мертво-декоративної. Масмо витворену протягом віків мову дивовижно багату, одну з найбагатших у світі, барвисту, запашну, розмаїту, здатну активно жити і розвиватись, придатну для найскладнішої художньої і наукової творчості. Злочиним було б занедбати таке неоціненно духовне добро.

[т.1, с. 341]

Мова — живий організм, який може бути здоровим чи, навпаки, хворим або навіть мертвим, хоча нація ще продовжує існувати.

[т.2, с. 47]

Чути гарну українську мову, природну — як із джерела.

[т.2, с. 254]

1934 року в Парижі був своєрідний конкурс, де мали визначити красу мов. Першість було віддано французькій мові, друге місце — перська мова, третє — українська.

[т.3, с. 518]

Збираємо по словечку, по синоніму, кожному зернятку мовному радімо, плекаємо його, а для кого?

[т.2, с. 85]

Вигубити мову — це не так просто, як декому здається. Старогрецька і латинська, і санскрит збереглись у житті людства завдяки безсмертним творінням поетів, мислителів, учених... І житимуть ці мови, доки житиме і саме

людство. А деякі “мертві”, нібито забуті, безнадійно втрачені, раптом через віки відроджуються, як ось іврит, і знову стають живою мовою цілої нації. Містраль обезсмертив провансальську мову своїми поемами, і хто назове її зараз такою, що безслідно зникла?

[т.3, с. 531]

Мова Шевченкова перебуває, переживає усіх вас і не тільки своєю довговічною літературою, багатством красного письменства; переживає ваше каркання навіть звичайна коломийка, яка так весело й дотепно дзвенить нині над Карпатами!.. Звичайно, небезпека для мови існує. Суржиківання, чиновницьке оказення, збіднення образної системи, примітивізація понять... Але ж для чого ж ми — інтелегенція? Бути постійно на варті чистоти мови, збагачувати її всебічно, повертати її первісну естетичну красу, мудрість, милозвучність — ось наше національне надзавдання.

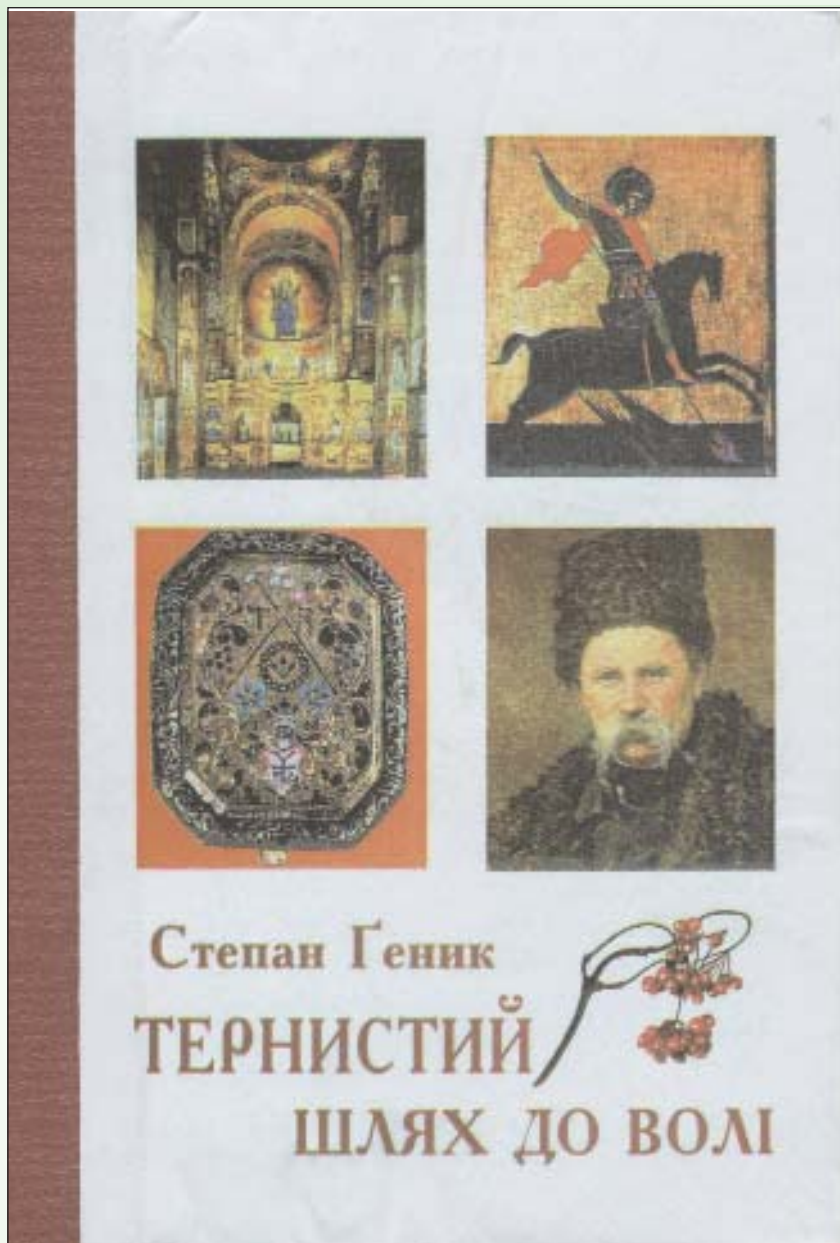
[т.3, с. 531]

Усталення мови як духовного коду нації.

[т.3, с. 190]

Степан Генік
доктор мед. наук,
професор
Івано-Франківської
медичної академії,
м. Івано-Франківськ

Мова була, є і буде історичною пам'яттю її (мови) народу. Ось що пише відомий науковець Степан Генік про мову в своїй книзі "Тернистий шлях до волі" (ВД "Вік", Коломия, 1996).

Деякі політики не раз твердили, а й досі твердять, що український народ добровільно зрікся рідної мови й не хоче сам нею розмовляти, ані дітей своїх вчити її. Тож подаємо в хронологічному порядку в часі до 1991 року, становлення незалежної держави — України, факти про те, як вели колонізатори різних мастей планомірну і цілеспрямовану політику трамбування нашої мови, культури, свідомості.

1720. Указ Петра I про заборону Києво-Печерській та Чернігівській друкарням друкувати книги українською мовою.

1763. Указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1769. Указ московського Священного синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг.

1784. Переведення викладання в Києво-Могилянській академії на російську мову.

1811. Закриття Києво-Могилянської академії.

1817. Польський сейм увів у всіх народних (українських) початкових і вищих школах Галичини викладання польською мовою.

1859. Міністерство віросповідань та наук Австро-Угорщини заборонило українську абетку в Східній Галичині та Буковині, замінивши її латинською.

1862. Закриття українських недільних шкіл, які організувала українська інтелігенція в Російській імперії, а також єдиного тоді українського журналу “Основа”.

1863. Таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії *П. Валуєва* про заборону друкування українською мовою книг, за винятком окремих художніх творів.

1864. Статут про початкову школу, за яким навчання повинно було вестися лише російською мовою.

1876. Цар *Олександр II* підписав у місті Емсі указ про заборону видання українських книжок

1881. Заборона викладати в народних школах та виголошувати церковні проповіді українською мовою.

1884. Закриття всіх українських театрів. Заборона українських театральних вистав у всіх губерніях на українських теренах.

1888. Указ *Олександра III* про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами.

1892. Заборона перекладів українською мовою.

1895. Заборона українських книг для дітей, “хоча би по существу содержания і представлялись благонамеренними”.

1903. Указом Сенату Російської імперії українська мовна культура й освітня діяльність оголошені шкідливими, бо “можуть викликати наслідки, що загрожують спокоеві та безпеці імперії”.

1906. Закриття “Просвіти” в Одесі.

1907. Закриття “Просвіти” в Миколаєві.

1907. Початок мадяризації українських шкіл на Закарпатті на основі закону *М. Аппоні*, угорського міністра освіти.

1908. Указом визнано культурно-просвітницьку діяльність в Україні “вредной, могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности в Российской империи”.

1910. Уряд *П. Столипіна* своїм циркуляром зарахував український народ до “чужородних” і заборонив усі українські організації. Столипін вважав, що історичним завданням російської державності є боротьба з українським рухом, який містить у собі ідею відрідження України.

1911. Закриття “Просвіти” у Чернігові.

1914. Закриття “Просвіти” в Катеринославі (тепер — Дніпропетровську).

1914. Указ російського царя *Миколи II* про заборону української преси.

1914. Заборона святкування на українських землях під Росією сторіччя від дня народження *Т. Шевченка*.

1914. Заборона в окупованій російською армією Галичині та Буковині друкувати книги і газети українською мовою, розгром товариства “Просвіта”, гоніння на українську церкву.

1916. Закриття “Просвіти” в Кам'янці-Подільському.

1922. Російсько-більшовицька влада ліквідувала “Просвіту” на Кубані, зеленому Кліні (Далекий Схід) та інших українських поселеннях у Росії.

1924. Польська поліція закатувала українську патріотку, члена Української Військової Організації (УВО) *Ольгу Басараб*.

1924. Польський уряд прийняв закон, що забороняв

користуватися українською мовою в державних установах на колишніх українських теренах. Реформа міністра освіти Польщі *С. Грабовського*, яка започаткувала полонізацію українського шкільництва.

1929. Арешти видатних діячів української культури, науки та Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) за їх належність до Спілки Визволення України (СВУ).

1932. Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію літературних організацій, зокрема в УРСР.

1933. Самогубство письменника *М. Хвильового* та *М. Скрипника* на знак протесту проти антиукраїнської політики шовіністичної Москви.

1937. Ліквідація майже всього складу уряду УРСР та всього складу ЦК КП(б) УРСР. Самогубство голови уряду УРСР *П. Любченка*.

1938. Посилення процесу полонізації українців Галичини.

1939. Перепис населення СРСР, за яким на Кубані проживало лише 4% українців. За даними попереднього перепису (1926 р.) їх там було 61,5%.

1945. Засудження на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) націоналістичного ухилу *О. Довженка* та заборона його кіносценарію “Україна в огні”.

1946. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви і підпорядкування її Російській Православній Церкві на Львівському Соборі.

1946. Постанова ЦК ВКП(б) “Про небезпеку українського націоналізму”.

1951. Газета “Правда” виступила з викриттям “націоналістичних ухилів” в українській літературі (критика вірша *В. Сосюри* “Любіть Україну”, лібрето опери “Богдан Хмельницький” та інших).

1958. Положення про вивчення української мови “за бажанням учнів та батьків”.

1970. Розпорядження міністерства освіти СРСР про захист дисертацій російською мовою.

1975. Поновлення цензурування “Кобзаря” *Тараса Шевченка*.

1978. Багаторічний політв'язень *Олекса Гірник* із Калуша Івано-Франківської області на знак протесту проти русифікаторської політики КПРС—КПУ спалився на Чернечій горі коло Канева.

1978. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення й викладення російської мови в союзних республіках”.

1979. Загадкове вбивство українського композитора *Володимира Івасюка* у Брюховецькому лісі біля Львова.

1983. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік”, за якою вчителям російської мови підвищувалася зарплата на 15%.

1989. Постанова пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну російську мову в СРСР. Така ж “норма” була закладена у проект нової (“горбачовської”) Конституції СРСР.

1990. Верховна Рада СРСР прийняла “Закон про мови народів СРСР”, за яким російській мові надавався статус офіційної.

МОВО МОЯ РІДНА, РУСИФІКОВАНА...

Русифікація і колонізація охопили більшість сфер життя, але в гуманітарній були глибшими і руйнівнішими, ніж у політичній та економічній. Згадаймо з цього приводу знамените “Якби ми вчилися так, як треба...” *А. Погрібно*, прочитаймо ще раз твори *Ліни Костенко*, *Романа Іваничука*, проаналізуймо фундаментальний твір *Віктора Романюка* “Орда в храмі” й колективну працю “Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали” за редакцією *Лариси Масенко*, а ще твори *І. Дзюби*, *Д. Павличка*, *В. Яворівського*, *Ю. Шевельова*, *С. Караванського*, *О. Пономаріва*, *В. Лизанчука* й багатьох інших, щоби ще раз пересвідчитися, яку мовну й духовну руїну творив “російський сатрап власними силами і за допомогою аборигенних хохлуїв” (за *А. Погрібним*) у нашій країні.

Зрозуміло, що постійні переслідування, моральне травмування, арешти, розстріли, позбавлення засобів для існування зводили до мінімуму не лише спротив, але навіть можливість обговорення трагічних українських проблем. Руйнівних масштабів набув страх. Його рецидиви і породжена ним байдужість, безтурботність, пасивність і бездіяльність стали хронічною суспільною хворобою. Лише справжні патріоти, національні герої йшли на тортури й загибель, аби не допустити остаточного заціпеніння національ-

ного духу (прислухувуймося ще раз і ще раз до їхніх дум у передачі “Двадцять хвилин із *Володимиром Яворівським*”).

Але, чому ця хвороба залишається досі невилікуваною, чим можемо пояснити не лише нестримний розгул русифікації протягом 17 років існування самостійної України, ба, навіть, явну антидержавну діяльність не лише екзальтованих політиків, а й офіційних державних діячів? Безумовно, цьому сприяє не лише психічний тиск ідеологів колишнього СРСР, а і наявність її старих каналів морального, економічного і політичного впливу на колишню республіку.

Навіть відкриття однієї української школи чи газети в донецькому чи кримському краї виставляється як замах на громадянські права й порушення Європейської хартії регіональних мов і мов національних меншин.

Як пише з цього приводу у відкритому листі “до високих посадовців України” під назвою “Загроза нації” відомий український мовознавець *С. Караванський*: “Європейці не можуть собі навіть уявити дикого лінгвоциду Російської імперії щодо української мови. Жодну мову національних меншин не переслідувано у Франції, Німеччині, Австрії, Англії та інших європейських країнах. Навпаки, європейські країни, наприклад Австрія, надавали націо-

Михайло Голубець
доктор біол. наук,
професор,
академік НАН України, почесний
директор
Інституту екології Карпат
НАН України,
м. Львів

нальним меншинам найбільших можливостей для розвитку. Тому укладачі Хартії спиралися на європейський досвід, не враховуючи досвіду колоній Росії, де під впливом азійської нетерпимості з боку окупаційної влади... ці мови поставлено у становище упосліджених і призначених на зникнення”.

Маємо глибоко усвідомити, що за нібито невинним, прикритим Європейською хартією регіональних мов і мов національних меншин, намаганням надати російській мові статусу другої державної криється план не просто мовного зрощення, а великомасштабної “русифікації” української економіки, політики, культури, науки, освіти, релігії, мислення і поведінки, аж до чергового поглинання України. А це означає, що захист нашої українськості і державності повинен бути справою не лише українських державних правоохоронних, силових та адміністративних органів і президента, а всього народу. Настала пора загального національного пробудження до постійної, виснажливої і самовідданої праці в усіх сферах життя.

Найпідступнішою і найнебезпечнішою є сфера мовної русифікації. Як колись писав І. Огієнко: *“Рідна мова — то найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу”*. Без мови не може існувати українська культура, українські духовність, мораль і поведінка, а в умовах агресивного оточення — й українська державність.

Головною причиною сьогоденного мовного становища в державі є наша байдужість, нерішучість, совковий переляк і звичайнісіньке недбалство, безініціативність і безвідповідальність.

І до сьогодні, як відзначав Тарас Шевченко, в нас не викорінена могольська згідливість і рабська покірність. А ще продажність. За хабара, обіцянки захисту від відповідальності за злочин, додаткові голоси на виборах зраджують національні ідеали, підтримують двомовність, регіоналізацію й федералізацію. Натворили партій і громадських організацій, їхніми ініціаторами й організаторами є самозакохані гетьманчики. Але чому членами цих об'єднань є тисячі людей і чому ці люди не можуть збагнути, що таке безглузде розчленування української громади не лише спричиняє розпорошення й послаблення національно-демократичних сил, але часто спровоковане чужим капіталом і

спрямоване на руйнування української цілісності?

Подиву гідна наша громада. Понад десять років маємо національну грошову одиницю — гривню. На кожній купюрі написано “*гривня*”, “*гривні*”, “*гривень*”, проте не лише на продуктових ринках, але й у національних університетах професори і навіть академіки говорять: десять, двадцять чи сто “*гривнів*”, а наймодніші — десять, двадцять “*гривен*”. Високі діячі політики, науки та освіти не беруть, а “*приймають*” участь у різноманітних заходах, як і читають лекції не у “*вищих навчальних закладах*”, а у “*вузах*”.

На перманентних ювілеях керівники рад й адміністрацій, управлїн освіти і культури, видатні державні діячі вручають іменинникам “*адресу*”, а не “*адрес*”. Намагаються бути учасниками “*любіх*”, а не “*будь-яких*” гуманітарних чи політичних акцій, постійно працюють “*на протязі*” (на шастя без протруд і міюзитів), а не “*протягом дня, години чи наради*”. Поряд із цим, аж лячно згадати, скільки справ вирішують наосліп, “*не дивлячись*” на перешкоди, а треба “*незважаючи*”.

А яку нісенітницю творимо, стверджуючи, що Львів “*відносимо*” до міст західноєвропейського типу, Коломия (сама) “*відноситься*” до мальовничих міст Передкарпаття. А вони ж бо не відносяться, а “*належать*”, та й депутати не “*відносяться*” безвідповідально до законотворчої роботи, а саме так “*ставляться*” до неї.

Приблизно такого самого травмування зазнає дієслово “*зустрічатися*”: у лісі зустрічаються смереки й дуби, а в борщі — шматочки м'яса, насправді не вони там “*трапляються*”.

Події, успіхи, інвестиції й заводи стають “*крупними*”, а не “*великими*”. “*Цей, ця, це*” (журнали, книги, явища чомусь називаються “*даний, дана, дане*”), ніби їх хтось комусь дає.

І зовсім образливо, коли наших сильних духом і тілом чоловіків обзивають жіночими прізвиськами: телебачення запрошує випити пляшку пива від партнерів “*Чернігівське*” і “*братів Кличко*”, а не “*Кличків*”. Це що, самі боксери, чи це брати їхньої сестри? З днем народження вітають Г.Г. Удовенко (то як, Горпину Гнатівну чи Ганну Гаврилівну), з трибуни Верховної Ради не дають виступити якійсь П. Симоненку, а не П. Симоненку. Лише глибоким недбалством або бездарністю окремих журналістів можна пояснити те, що протягом років не здатні засвоїти

правил відмінювання прізвищ чоловічого роду: повідомляють нас про те, що наші політики були “*на саміті в Словакії*”, а молоді науковці — на “*консалтингу в Турції*”, що “*настав час розставити все по своїх містах*”, продовжують рекламувати “*азіатські килими*”, інформують народ про події в кінці “*місяця січня*” чи “*місяця липня*”, а не січня, липня, “*співставляють*” (а не “*зіставляють*”) статистичні показники, “*слідкують*”, а не “*стежать*” за подіями за кордоном, ставлять перед собою складні “*задачі*” (а не “*завдання*”) й не усвідомлюють, що виступають не “*в якості*”, а як виробники сміття в нашому мовному середовищі.

Сумних цих прикладів безліч, але мушу звернути увагу ще хоча б на те, що ні площі, ні надолі, ні поголів'я не “*скорочуються*”, а “*зменшуються*” (не можна скоротити того, що не є довгим). Ознак епідемії в українському мовленні набрало вживання дієслова “*складати*”: бюджет складає, тривалість наради складає, температура складає, ціна складає і т.д., і т.п. По хохлацьки забули дієслова “*становить*”, “*дорівнює*”, “*сягає*” тощо. Покручем в українській мові звучить “*слідуючий*” там, де має бути “*наступний*”, а “*наступний*” там, де місце для “*такий*”; “*самий головний*” замість “*найголовніший*”, “*самий гарний*” замість “*найгарніший*”, “*більш актуальний*” замість “*актуальніший*” тощо.

Значного розмаху набули зубожіння та вульгаризація нашої мови. Найганебнішою та найогиднішою їх ознакою є “*русский мат*”, який як найбрудніший мотлох проник у нашу мову і став характерним засобом спілкування пияка і президента, міністра й директора, студента й школяра.

Яскравим зразком люмпенізації стало дієслово “*давати*”: давайте сядемо, давайте подумаємо, давайте дамо, давайте не дамо, давайте проголосуємо, давай відберемо і безмежна кількість інших давайте, давай. Хіба так розмовляли наші діди!? Та ж бо є милозвучні, інтелегентні, шанобливі форми звернення: *пропоную поміркувати, прошу обговорити, розгляньмо це питання, зустріньмося й подумаймо, будь ласка, прийди* й багато інших. Вслухаймося з цього приводу в польську, словацьку чи німецьку мови, яких не встигли понівечити російські “інтелектуали”. І ми повинні б соромитися за наш примітивізм. Про люмпенізацію нашого мовлення свідчить і те, як більшість різного рангу діячів у певних урочистих

умовах заявляють: *“Я хочу привітати вас”, “Я хочу подякувати вам”, “Я хочу відзначити”, “Я хочу вручити вам нагороду”* і т.п. Але ж, якщо хочу і маю на це право й підстави, то повинен вітати, а не дратувати людей своїми непотрібними хотіннями.

Люмпенізація, на жаль, не оминула навіть сфер науки, духовного й релігійного життя. Яскравим прикладом цього виявився один із найактуальніших розділів біології — екологія. Незважаючи на те, що екологія — це наука про взаємовідношення живих істот та їх сукупностей між собою і з навколишньою неживою природою, наукову літературу, періодичні видання і засоби масової інформації заповнили такі нігілізми, як *“екологія культури”, “екологія мистецтва”, “екологія душі”, “екологія любові”, “екологія суспільства”*. Популісти у сфері науки, освіти й політики засмітили ефір і пресу такими нісенітницями, як *“забруднена екологія”, “зіпсована екологія”, “погана екологія”, “поліпшена екологія”, “погіршена екологія”, “загазована екологія”,* чимало чиновників мають *“клопоти з екологією”,* деякі лікарі твердять, що *“на здоров'я людини впливає погана екологія”*.

Люмпенізація мовлення йде в парі з духовним зубожінням й закономірно виявляється в повсякденній поведінці їхніх носіїв. Бо лише цілковитою байдужістю, бездушністю й недбальством не лише щодо себе, але й своїх майбутніх діточок можна пояснити масове куріння в дівочому студентському й робітничому середовищах. Такою ж непривабливою в руках дівчини є пляшка, незалежно від того, що в ній — вино, пиво чи навіть вода.

Чому лихослів'я, куріння і пляшка стали атрибутами молодіжного (зрештою не лише його) середовища?

Напевно так само, як запушений переліг у лісовій зоні спочатку опановують бур'яни, і лише згодом поступово на ньому поселяються корінні, аборигенні деревні рослини, так і в нашій визволеній від поневолення, розбурханій демократією громаді повернення до культурного, змістовного, розважливого європейського життя має відбуватися через поступове очищення суспільного перелігу від колонізаційного бруду, післявизвольної розбещеності й моральної розпущеності.

І як же гидко, що й “народні обранці”, ба навіть цілі фракції та блоки Верховної Ради, обласні ради й обласні адміністрації заражені вірусом двомовності чи офіційності віками

насилницькими методами інтродукованої в Україну російської мови. Такі “державні діячі” й дотепер живляться, за словами професора *Т. Салиги*, фальшивою тезою *Віссаріона Белінського*: “Злившись навки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відкрила собі двері цивілізації, просвіті, мистецтву, науці, від котрих до того часу нездоланною огорожею відмежовував її напівдикий її побут” (переклад з російської — *М.Г.*). Вони й не здогадуються, що українці із тієї Малоросії вчили росіян писати, читати й засвоювати азбуку цивілізованого життя.

Прояви вульгарного в українському середовищі маємо змогу відчувати на кожному кроці: куди не повернешся, всюди “привіт”, “короче”, “канешно”, “ладно”, “тіпа”, “ну да”, “вобщє”, “кльово”, “сїгарети”, “спічки”, “водка”, “сїльодка”, “блїн”, “сємдесят”, “восємдесят” і безліч іншого. Зі швидкістю епідемії українське мовлення заповнила вульгарна відповідь “добрий” замість “добрий день”.

Українські учні розмовляють із рідними “українськомовними” батьками російською, українські спортсмени (хай і працюють м’язами) забули або нехтують українську, у столичних навчальних закладах панує російська, в армії — російська, на сході і півдні, переважно в містах, спровокований шовіністами — дикий спротив українським школам, газетам, теле- і радіомовленню. У так званому українському парламенті депутати засідають під більшовицькими прапорцями й оскверняють російську мову російськомовним суржилом.

Мусимо глибоко усвідомити, що подолання цього не лише принизливого для кожного українця, але й небезпечного для нації й держави явища, потрібна адекватна за потужністю, тривалістю й наполегливістю різнопланова протидія. Народ, який віками жив під диктат царя-імператора й більшовика-загарбника, в прокрустовому ложі фашистсько-більшовицьких режимів і в постійній вірі в ласку небесну та порятунок Господа, має зрозуміти, що Бог сприяє й допомагає тим, хто розумно використовує надані Ним можливості, здібності й права, примножує їх на славу Богові, для свого добра і блага ближнього, вміє захищати їх від зазіхань домашнього чи сусідського діявола.

Сімнадцятирічний період існування самостійної України показав, що за умови засилля вихованців

колишньої імперсько-більшовицької системи в керівних органах, в освітніх, культурних, наукових, політичних і громадських організаціях та установах, величезного засмічення інформаційного простору російщиною, а тим більше знахабнілої діяльності ідеологів слов’янофільства, імперського ренесансу, шовіністичного україножерства, федералізму і сепаратизму, підтримуваних із Москви, на кардинальні позитивні зміни в сфері функціонування української мови не можемо мати надії.

У цій ситуації ініціатива має належати громадськості, українському суспільству. Почнімо спершу з мовного питання. Бо, як писав *Олесь Гончар*: “... коли кажемо про незалежність України, то це найперше мова, мова! Без неї незалежність пусті слова” (Щоденники, 19 липня 1994 р.).

Потрібна високоорганізована,

постійна, а не від акції до акції, від віча до віча, щоденна копітка праця кожного свідомого українця в разі кожного українофобського прояву, манкуртської байдужості, а тим більше, хохлацької безликомості та шовіністичної агресії. У кожному селі, селищі й місті мають бути організовані осередки національного порятунку — патріотичного виховання, просвітницької роботи й активного захисту українського громадянства від русифікації, люмпенізації і вульгаризації, від спарених з ними та значною мірою імпортованих в Україну й руйнівних у нашому суспільстві алкоголізмом, тютюнокурінням, наркоманією, а далі денаціоналізацією, космополітизмом і манкуртизмом.

Публікації педагогів свідчать про те, що Міністерству освіти і науки України, обласним управлінням освіти, керівникам середніх і вищих навчальних закладів слід вжити рішучіших заходів для формування кадрової політики і складу педагогів, спрямованих на кардинальне відродження українськомовного середовища і широкого вживання української мови не лише в навчальному процесі, в аудиторії, але й у позааудиторному спілкуванні.

Пора також, щоби Державний комітет телебачення й радіомовлення припинив озвучування рекламних повідомлень, насичених русизмами і граматичними помилками, й допоміг журналістам-коментаторам позбутися суржикуватості мови. Про це багато разів писалося й говорилося. Допомогти в цьому питанні мають висококваліфіковані редактори, які повинні звертати увагу журналістів на їхні помилки й не допустити виходу в світ неграмотної реклами. Настала найвища пора оголосити спротив русифікаторам і вульгаризаторам української мови, шовіністичним забродам і доморошеним рускоязичним безбачкам та імпортованим і купленим проповідникам.

Згідно з Конституцією України кожна нація має право на користування рідною мовою і розвиток своєї національної культури. Але жодній з них не дано права зневажати, руйнувати, калічити, принижувати українську державну мову.

ХУТОРЯНСТВО? НІ, САМОБУТНІСТЬ!

ЯК ЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ УТВЕРДЖУВАЛИ ВЛАСНУ ТЕРМІНОЛОГІЮ

Філіп Селігей
канд. філол. наук,
старший науковий
співробітник
Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні
НАН України,
м. Київ

За походженням у науковій термінології виділяють два пласти — *питому й запозичену лексику*. Обидва вони однаково важливі: перший виявляє і зберігає самобутність мови, другий еднає її з міжнародними стандартами. Доведено, що при розбудові термінології найкраще дотримуватися рівноваги цих складників, тобто враховувати як національні традиції, так і зарубіжні здобутки.

Термінологічні запозичення з'являються внаслідок зовнішніх мовних впливів. Нерідко ці впливи перебирають через край, і тоді мовна спільнота намагається їм протидіяти. Така практика дістала назву пуризму (від лат. *purus* “чистий”). Коли треба назвати якість нове явище чи поняття, пуристи, дбаючи про чистоту й первородство мови, воліють не запозичити, а впроваджувати рідномовний відповідник.

За часів бездержавності й утисків української мови в нас панували односторонньо-негативні оцінки цього явища. “Архаїзаторство” “буржуазний націоналізм”, “хуторянство”, “шароварщина” — таким був офіційний присуд пуризмові. Мало-помалу це поняття перетворилося в жупел, що закріплено стереотипом у гніздився у свідомості й лінгвістів, і пересічних мовців.

Таке упереджене ставлення спричинив несистемний, ізольований підхід, який мало зважав на загальні закономірності розвитку літературних мов. Для правильної оцінки українського пуризму слід враховувати ширший контекст. Спробуймо простежити, яку роль відігравала ця практика при формуванні наукової термінології в різних європейських мовах.

Німецька мова. У німецькій мові пуризм зародився у XVIII ст. як захисна реакція на потужний культурний вплив Франції та її мовну гегемонію.

Саме тоді поряд із романізмами *Kompanie, Qualität, konstatieren, Moment, Armee, Autor* виникають *Gesellschaft, Eigenschaft, feststellen, Augenblick, Heer, Verfasser*.

З розгорнутою програмою розбудови німецького лексикону виступив філолог *Й.Г. Кампе*. Усі запозичення, що не закріпилися в усній мові, він закликав усувати, для чого уклав “Словник для пояснення й онімечення накинених нашій мові чужих слів” (1801). Терміни, що їх *Й.Г. Кампе* утворив на протигагу іншомовним, широко вживані й нині (*Flugschrift* “брошура”, *Beweggrund* “привід, мотив”, *Öffentlichkeit* “громадськість”, *Haft* “арешт”).

Йоахим Генріх Кампе (1746 — 1818)
німецький педагог і письменник

У проголошеній 1871 р. Німецькій імперії мовне питання стає складником політики національного єднання. Висувається гасло: “*Жодного чужого слова для того, що можна так само добре висловити німецькою*”. У залізничній, поштової, банківській, військовій та інших галузях уряд директивно впроваджує питому термінологію. Закріплюється традиція називати технічні винаходи власними новотворами (*Fernsprecher* “телефон”, *Kraftwagen* “автіка”, *Rundfunk* “радіо”, *Fernseher* “телевізор”, *Rechner* “комп'ютер”, *Schnittstelle* “інтерфейс”).

Сучасна німецька мова, однак, потерпає від напливу американізмів. Тексти на деякі теми (спорт, мода, реклама) мають такий вигляд, що не відразу добереш, якою мовою їх написано — німецькою чи англійською (цей суржик називають “*Denglish*” — від *Deutsch* + *English*). Американізації протидіє товариство “Німецька мова”, активісти якого надсилають листи протесту рекламодавцям, що надуживають чужими термінами. На поштової рекламі, написаній *Denglish*'ем, вони ставлять штамп “говоріть зі мною німецькою” і відсилають назад у фірму. У пресі з'являються “ганебні списки” кампаній, що калічать німецьку мову.

Угорська мова. Коли на початку XVIII ст. Угорщина опинилася під владою Габсбургів, угорська мова почала пересичуватися запозиченнями. Об'єктивно вона не була цілком придатна для освіти й науки (там панували німецька й латина), проте інтелігенція розуміла: рідну мову треба вдосконалювати, бо тільки так можна піднести націю до рівня найкультурніших у Європі.

Щоб знання, які несе книжна

мова, стали надбанням усіх прошарків суспільства, ставку було зроблено не на запозичення, а на питому основу. Оновлення літературної мови пішло пуристичним шляхом. Угорські просвітники навіть не уявляли до кінця всіх соціальних і культурних наслідків цього свого вибору. Апогей руху за оновлення мови припадає на рубіж XVIII і XIX століть. Мало не щодня виникали нові слова для тих речей і явищ, які досі позначалися запозиченнями або й зовсім не були представлені в лексиконі. Новотвори мали бути зрозумілими кожному угорцеві.

Із преси та художньої літератури ця течія перекинулася в наукову мову. Відтоді в ній закріпилося чимало самобутніх термінів: *bölcsélet* “філософія” (*bölcs* “мудрий”), *eszmé* “ідея” (*ész* “розум”), *mérnök* “інженер” (*mérni* “вимірювати”), *régész* “археолог” (*régen* “давно”) тощо. Поряд із новаціями, які відповідали правилам, виникали навіть слова, утворені в нетрадиційний спосіб.

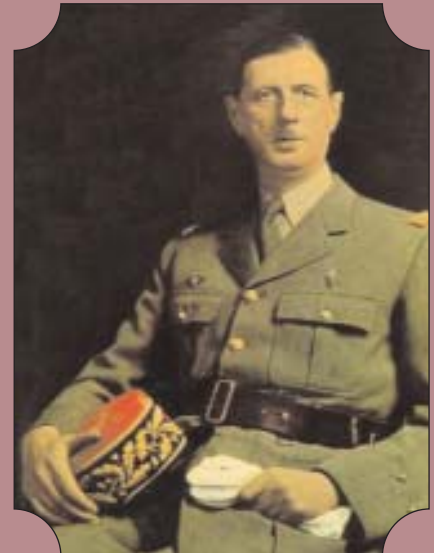
Оновлення мови супроводжувалося полемікою, яка з академічних аудиторій перекинулася на сторінки газет. Розбір нових слів часом спричиняв запеклі суперечки, країна мало не розкололася на два протидіючі табори. Новатори висували такий аргумент: той, хто не приймає нових слів, має навчитися жити й без нових ідей. Народ переймався навіть такими темами, як добрий смак і чуття мови.

Угорське мовне оновлення — безпрецедентний феномен у лінгвістичній історії Європи. З багатьох слів, що виникли за цей нетривалий час, близько 10 тис. закріпилися в ужитку й дожили дотепер. Пуризм зміцнив позиції угорської мови, збільшив її опірність до іншомовних впливів, розвинув здатність породжувати нові назви. Боротьба за оновлення стала не тільки потужним проривом у мові, а й однією з передумов національної єдності.

Французька мова. Хоча французька мова належить до найрозвиненіших і комунікативно потужних мов, навіть їй не вдається уникнути англійського впливу. Місцеві філологи здавна виступають проти непотрібних запозичень у термінології, закликаючи замінити їх власними словами або, принаймні, офранцузувати. У цьому їх підтримував президент країни генерал Шарль де Голль, який казав: “*У національних інтересах, аби наші вчені, користуючись французькою мовою, зважали на те, що вона має лишатися собою*”.

З 1970-х років самобутність французької мови захищена державою. Скажімо, “*Закон про використання французької мови*” (1994) забороняє державним і приватним установам уживати чужі слова (в діловодстві, рекламі, назвах товарів тощо), якщо є відповідні французькі; за порушення накладають штраф.

Нове запозичення дістає права громадянства лише тоді, коли його

Шарль де Голль (1890 — 1970)
перший Президент
П'ятої Французької республіки
(1959 — 1969)

включено до “Словника французької мови”, що його видає Французька академія. Ця установа готує також термінологічні словники та бюлетені, які обмежують уживання англіцизмів і наводять натомість питомі відповідники, наприклад: *savoir-faire* (замість англ. *know-how*), *ordinateur* (англ. *computer*), *explorateur* (англ. *scanner*), *logiciel* (англ. *software*), *magasinage* (англ. *shopping*), *stylisme* (англ. *design*). Традиційно французькі вчені збагачують термінологію не стільки за рахунок запозичень, скільки шляхом переосмислення загальноживаних слів.

Обмеження англіцизмів у Франції сприймають не як наступ на свободу слова, а як турботу про престиж мови, зміцнення її світових позицій. Мовна політика тут струнка й послідовна. Вона довела, що цілеспрямований і динамічний вплив на термінологію дає успішні наслідки, а закон про захист французької мови став взірцем для інших країн.

Ісландська мова. Проте пуристичну пальму першості в Європі тримає ісландська мова, терміноло-

гія якої розвивається виключно на питомих засадах. Запозичень у ній

обмалюють — їх розглядають як стилістичну потворність. Терміни постають від споконвічних коренів: *gerill* “бактерія” (*gera* “робити”), *hreyfill* “мотор” (*hreyfa* “рухати”), *Þota* “реактивний літак” (*Þota* “вити, нестися”) та шляхом переосмислення розмовної лексики: *kerfi* “система” (“сніг, вінок”), *hópur* “популяція” (“натовпи”), *sími* “телефон” (“нитка”). Ісландці карбують відповідники навіть для греко-латинських європеїзмів: *geimfari* “космонавт” (букв. “небесний їздок”), *heimspeki* “філософія” (“всесвітня мудрість”), *smásjá* “мікроскоп” (“дрібно дивитися”). Часто в термін закладається образ, що яскраво розкриває зміст поняття: *fíkalyf* “антибіотик” (букв. “ліки з плісняви”), *skriðdreki* “танк” (“дракон-плазун”), *eldflaug* “ракета” (“летючий вогонь”), *tölva* “комп’ютер” (“провісниця номерів”).

Зрозуміло, що ісландський пуризм розвинувся через острівну відмежованість, яка послаблювала зв’язки з материковою Європою. Зате ця відмежованість неабияк розвинула творчі спроможності мови. Здатність легко породжувати й закріплювати в ужитку власні слова — чи не найяскравіша її риса. Пуристична настанова дала змогу задіяти багатющі питомі ресурси, завдяки чому ісландська мова найкраще серед германських мов зберегла прадавню лексику, а її наукові терміни зрозумілі всім ісландцям, які вперше з ними стикаються.

Чеська мова. Досвід успішної боротьби з чужими впливами мають і слов’янські народи. Відколи чеські землі перетворилися на глухий закуток Габсбурзької імперії (з XVII століття), навала германізмів поставила під загрозу слов’янську основу чеської мови. З кінця XVIII ст. завдяки зусиллям “будителів” формується нова літературна мова, за допомогою якої ті мали намір піднести самосвідомість і культуру чехів.

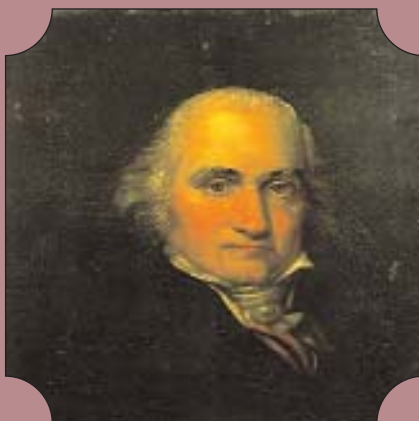
Прогалини в лексиці заповнювалися шляхом відродження застарілих слів, запозичень із говорів та просторіччя, з інших слов’янських мов, а також калькуванням.

У XIX ст. складено підвалини власних термінологій: *dějiny* “історія”, *čtverec* “квадрат”, *divadlo* “театр”, *doprava* “транспорт”, *dusík* “азот”, *hudba* “музика”, *knihovna* “бібліотека”, *kovadělník* “металіст”, *pena* “валюта”, *mluvnice* “граматика”, *pátorníctvo* “флот”, *nástroj* “інструмент”, *novinář* “журналіст”, *plyn* “газ”, *skladba* “композиція”, *usečka*

“абсциса”, *ústava* “конституція”, *výsledek* “результат” тощо.

Попри початкові незручності ці терміни впроваджувалися послідовно й наполегливо. Тепер їх не сприймають як штучні, бо вони — яскрава своєрідність чеської термінології. Серед новотворів минулого століття: *rozhlas* “радіо”, *dopravník* “транспортер”, *odbižená* “волейбол”, *letadlo* “літак”, *radak* “парапашум”, *dálnice* “автострада”, *počítač* “комп’ютер”, *snímač* “сканер”.

Польська мова. У польській мові пуризм теж утверджувався як реакція на насильницьку асиміляцію (з кінця XVIII ст. — після трьох розподілів Польщі). Оберігання рідної мови стало для інтелігенції національним обов’язком. Тривалий час наукові праці тут писали латиною і для людей практичних професій були геть неприступними. Це спонукало польських учених до розбудови власної термінології. Відгоді в науковому стилі мірилом правильності стають живе народне мовлення й мова художньої літератури.

“диференціал”, *równoważnik* “еквівалент”, *wartosciowosc* “валентність”, *wodzian* “гідрат”. Міцні позиції питоме посідає в технічній номенклатурі: *dalekopis* “телемайн”, *dziurkarka* “перфоратор”, *przetwornik* “трансформатор”, *wybierak* “селектор”, *wytwornica* “генератор”, *wzbudnik* “індуктор”. Власні терміни почасти усталилися й у комп’ютерній галузі: *czytnik obrazu* “сканер”, *grono* “класстер”, *sterownik* “драйвер”.

Польська громадськість завжди цікавилася співвідношенням у термінології питомого й іншомовного. З 1999 р. у країні діє закон, за яким за необґрунтоване вживання англіцизмів стягують штраф. Рішення щодо нормативності того чи того чужого слова приймає спеціальна лінгвістична комісія.

Турецька мова. Турецька мова не одне століття зазнавала сильного впливу арабської та перської мов. Всі автори, які хотіли здаватися вишуканими чи “культурними”, насичували свій текст арабізмами та фарсізмами. Звідси виникла чи не вся абстрактна лексика, і на початок XX ст. турецька (власне, османська)

Ян Снядецький (1756 — 1830) і Анджей Снядецький (1768 — 1838) польські вчені, засновники польської наукової термінології

Ці орієнтири обстоювали *Ян і Анджей Снядецькі* — видатні вчені-просвітники, засновники польської наукової термінології. Я.Снядецький полемізував із тими, хто гадав, ніби мова запозиченнями тільки збагачується, бо вважав це “битим шляхом до її згуби”. Йому належать терміни *poludnik* “меридіан”, *równik* “екватор”, *srednica* “діаметр”, *wycinek* “сектор” та інші.

Поляки не бояться чужі слова замінити своїми. Ось лише деякі з тих, що в українській мові позичені, а в польській — власні: *bodziec* “стимул”, *salka* “інтеграл”, *szynnosc* “функція”, *odruch* “рефлекс”, *oderwanly* “абстрактний”, *pierwiastek* “елемент”, *robudka* “імпульс”, *różniczka*

літературна мова була не чим іншим, як лексичною сумішшю. Видатний словникар *Ш. Самі* відгукувався про неї так: “Що це за мова: арабові говориш — не розуміє, персові говориш — не розуміє, туркові говориш — не розуміє”.

Освічені кола країни дедалі більше переймалися думкою про потребу істотних змін. Президент країни *Аматюрк* привселюдно заявив, що прийшов час подумати і про турецьку мову. Ішлося не тільки про запровадження латиниці замість арабського письма, а й про те, щоб досягти самобутності літературної мови, звільнити її від надміру запозичень і штучних зворотів, наблизити книжну мову до народної.

Реформу здійснювали як важливу

Газі Мустафа Кемаль-паша (Ататюрк)
(1881–1938) — перший Президент
Турецької республіки (1923–1938)

державну справу з відповідною законодавчою базою. Засноване Ататюрком Турецьке лінгвістичне товариство об'єднало найкращі філологічні сили й зосередилося на вивченні місцевих говорів і лексики давньотюркських пам'яток. Велика кореспондентська мережа (десятки тисяч службовців, учителів, старшокласників) збирала діалектні слова в різних куточках країни. Виявилось, що питома турецька лексика може успішно конкурувати з іншомовною.

Відомий політик і літератор Зія Гекальп уважав, що власні новотвори зміцнюють національну свідомість. Карбуючи нові терміни, писав він, слід звертатися до народної мови; якщо підхожого варіанта там немає, треба створювати нові слова; якщо не виходить, дозволено запозичати окремі арабізми та фарсізми; як виняток можна переймати терміни із західноєвропейських мов.

У науковій мові утверджуються колишні діалектизми та просторічні слова, лексика з давніх пам'яток. Дістають друге життя питомі словотвірні моделі, що досі вважалися непродуктивними. Багато термінів постають від розмовних дієслів: *art*—“більшати”, (*artı* “плюс”), *böl*—“ділити” (*bölge* “район, сектор”), *çevir*—“вертати” (*çevirgeç* “комутатор”), *göster*—“показати” (*gösterge* “індикатор”), *sal*—“жбуряти” (*salgın* “епідемія”) тощо.

Унаслідок реформи арабо-перська лексика архаїзується, а вжиток питомих слів помітно розширюється. Лінгвістичне товариство спростовує закиди, буцімто вилучення запозичень збіднює мову, адже усу-

ваються лише ті слова, до яких знайдено вдалі відповідники. Задавала тон перша особа держави: Ататюрк виголошував у парламенті промови винятково по-турецьки.

Мовне оновлення, хоч і декретоване згори, дістало народну підтримку: словотворчість стала масовою, виникла публіцистика з цих питань, точилися жваві дискусії. Хоч у реформи були супротивники, вона часом пригальмовувалася, все ж зміни стали невідворотними. Якщо раніше запозичення становили 90% усього словника, то за чотири десятиліття кількість власне турецьких слів зросла до 75–80%. Реформа мала й соціальну вагу: наблизивши писемну мову до розмовної, вона полегшила розвиток народної освіти й ліквідацію неписьменності. Усе турецьке, яке раніше було синонімом невігластва й селюцтва, тепер стало прапором, навколо якого об'єдналася нація.

Згаданими мовами пуристичний досвід Європи, звісно ж, не обмежується. У різні часи схожих процесів зазнали *болгарська, хорватська, румунська, італійська, данська, фінська, новогрецька, баскійська* мови. Своїм пуристичним шляхом простують і мови азійських народів: *перська, іврит, китайська, японська* тощо.

Які можемо зробити висновки?

1. Пуризм супроводжує становлення багатьох літературних мов і часом перетворюється на громадський рух, дістає широкий суспільний розголос. Він неминуче виникає тоді, коли народ відчувається культурно повновартісним і підноситься до розуміння мови не лише як ужиткового засобу спілкування, а і як культурної цінності. Тоді в народі виникає бажання розширяти сферу вжитку рідної мови, примножувати питому лексику, прищеплювати її в книжних стилях, зокрема й науковому. Пуризм є одним із чинників мовної стійкості.

2. У мовному житті народу з розвиненою національною свідомістю панують не байдужість, не рабське мавпування, а дух творчості. Поява на обрії нового чужого слова стає приводом не стільки переймати це слово, скільки породжувати власний відповідник. Пуризм, своєю чергою, підносить самоповагу народу, бо дає підстави пишатися культурною і мовною самостійністю. Карбування слів стає предметом національної гордості — таким самим, як і досягнення в економіці, науці, культурі. Народи, що творять власні терміни, як правило, мають і міцну

державність.

3. Удилемі “запозичити чи творити власне” вибір залежить не стільки від можливостей мови, скільки від настроїв суспільства. Багато важить просвітницька діяльність наукових і культурних діячів, які допомагали народові позбутися комплексу мовної меншовартості, утвердити культ свого, а не чужого. Далі сформована громадська думка втілюється в політичній волі керівництва країни, яке опікується розбудовою національних терміносистем, захищаючи їх від небажаних іншомовних впливів.

Що ж до мовних чинників, то словотвір різних індоєвропейських мов щоразу виявлявся досить дієвим, аби відповідати викликам часу й легко карбувати свої назви. Якщо словотвірна система перебуває в робочому стані, мова більше схиляється до породження власного, ніж до запозичання. Щоб успішно конкурувати з чужим терміном, питомий варіант має бути коротким і милозвучним. Упроваджувати його треба оперативно — доки чужий ще не встиг прищепитися.

4. Питомі новотвори укорінюються в мові так само, як і запозичена лексика. Спочатку вони майже завжди натрапляють на спротив з боку окремих мовців (як і пуристична політика загалом), однак цей спротив послаблюється в міру того, як здобутки пуризму закріплюються в ужитку. Прозоре походження полегшує сприйняття нового терміна і збільшує його життєздатність.

5. Історія літературних мов Європи дає змогу чіткіше розмежувати крайній і поміркований вияви пуризму. Якщо перший виникає передусім через ксенофобське неприйняття запозичень як таких, то другий керується радше бажанням задіяти виражальні можливості рідної мови, довести її повноцінність і рівність з іншими мовами. Пуризм розвиває смак і мовну свідомість пересічних громадян, заохочує їх замислитися над лінгвістичними питаннями.

6. Пуризм проявляється не тільки в часи становлення літературних мов на народній основі. В умовах глобалізації він покликаний оберігати самобутність уже розвиненої літературної мови як протидія англословному тискові. Саме з цим пов'язані перспективи його подальшого розвитку.

Східнослов'янські мови теж знали вияви термінологічного пуризму. Проте його перебіг і наслідки мають

Олександр Шишков (1754 – 1841)
російський державний діяч
і письменник

особливості.

Російська мова. У російській мові мода на європеїзми виникає в часи петровських реформ, коли жваво переймають нові терміни, а серед дворян шириться хизування галліцизмами. Майже відразу дається взнаки пуристична протидія. Скажімо, батько російської наукової термінології *М. Ломоносов* замість запозичень упродовжував питомі відповідники, які створював сам або брав із розмовного фонду: *кислород, наблюдение, насос, опыт, созвездие, упругость, частица, щёлочь, явление*. Щоправда, греко-латинські терміни він волів не замінити (*диаметр, квадрат, оптика, формула*) або ж утворював кальки (*изобретатель, предмет, равновесие*).

На межі XVIII і XIX століть російський пуризм знайшов свого прихильника в особі державного діяча й письменника *О. Шишкова*. Будь-яке чуже слово, вважав він, є завадою процвітання власного, і тому, що більша їх кількість, то більше від них шкоди мові.

Нині його роль в історії російської літературної мови трактують по-різному. З одного боку, *О. Шишков* слушно закликав дбайливіше ставитися до слов'янської культурної спадщини. З іншого, його виступи були, хоч і ширими, але занадто войовничими, засвідчували брак філологічної освіти і претензії на єдино правильне розуміння духу мови. У результаті сама ідея пуризму була сильно дискредитована, а ім'я *О. Шишкова* стало предметом незлобливого кепкування. Мабуть, тут закорінена одна з причин тривогого неприйняття пуризму в російській культурі. Принаймні надалі в ній не було жодних пуристичних течій або

цілеспрямованих заходів, на зразок тих, що виникали в Європі.

Російське (а відтак і все радянське) мовознавство розцінювало пуризм загалом негативно. Він, мовляв, обмежує мови національними рамками, відриває їхню термінологію від спільного фонду мов народів СРСР. У його появі вбачали причини не національно-культурні, а політико-економічні (марксизм усі явища “надбудови” зводив до виробничого “базису”). Навіть відносно незалежні лінгвісти мусили витлумачувати

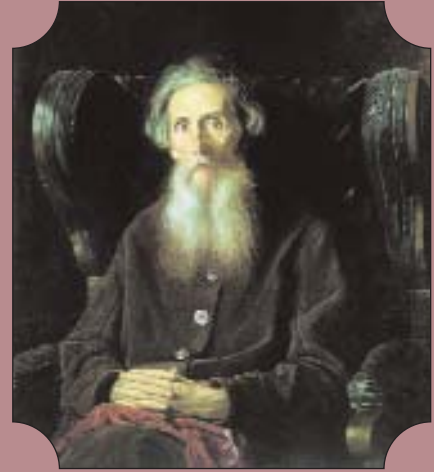

Михайло Ломоносов (1711 – 1765)
російський вчений,
засновник російської наукової
термінології

пуристичні прояви із суто класового погляду — як явище реакційно-націоналістичне, що нібито відбиває інтереси буржуазії.

Пуризм у Росії проявлявся хіба що в переконаннях поодиноких філологів і письменників. Скажімо, проти іншомовних слів виступав *Володимир Даль*. Саме це заохотило його все життя збирати народну лексику, яка згодом увійшла до славновісного словника. Під час боротьби проти “низькопоклонства перед Заходом” та в період загострення холодної війни московська преса друкувала виступи проти надміру запозичень, але в якийсь масовий рух вони так і не переросли. Серед власних термінів XX ст. — *обогреватель, холодильник, вертолёт, самолёт, угловой, вратарь* тощо.

У сучасній Росії проти чужих слів виступає *О. Солженіцин*, який видав словник рідкісної лексики для поповнення літературної мови на противагу запозиченням. Вимоги громадськості обмежити приплив іншомовних слів втілює закон “Про державну мову Російської Федерації” (2005). Стаття шоста говорить: “... не допускається використання слів і висловів, які не відповідають нормам

Володимир Даль (1801 – 1872)
російський лексикограф

сучасної російської мови, за винятком іншомовних слів, що не мають загальнозживаних аналогів у російській мові”. Як бачимо, ця норма сформульована так, що дозволяє переймати будь-яке іншомовне слово для нових понять і ніяк не заохочує мовців утворювати власні відповідники.

Українська мова. Культурно-географічне розташування України між Заходом і Сходом чітко відбилося на її пуристичному досвіді. У ньому суперечливо поєдналися як усвідомлення потреби самобутнього розвитку термінології, так і цілковите заперечення цієї потреби.

Оскільки художній і публіцистичний стилі нашої мови сформувалися на народній основі, уважалося, що такий самий шлях має пройти й науковий стиль.

Укладач першого у Східній Україні термінологічного словника *М. Левченко* (1861 р.) пропонував покласти в основу наукової лексики не запозичення, а багатство розмовної мови: *бігун “полюс”, виробня “фабрика”, волок “буксир”, громовина “електрика”, обіжниця “орбіта”, душець “азот”, живчик “пульс”, побудка “інстинкт”, поземно “горизонтально”, саморух “автомат”*. А ось які відповідники наводив *М. Левченко* для назв наук: *землепис “географія”, зірниця “астрономія”, рослинниця “ботаніка”, силодійня “механіка”, численниця “математика”*.

Цієї ж настанови пізніше дотримувався *А. Кримський*, який у передмові до своєї “Української граматики” писав: “За принцип я собі поставив: користуватися самісінькою простонародною мовою, себто мовою селян. Тямуці люди знають, що простонародна, селянська вкраїнська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі

Іван Нечуй-Левицький (1838 – 1918)
український письменник

відтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народними українськими словами або зворотами, — треба тільки ті слова та звороти одшукати та знати”.

У Західній Україні розбудова природознавчої термінології пов'язана з іменем *І. Верхратського*. Він залучав матеріали різних авторів і власні діалектні записи, а не знаходячи там потрібної назви, перекладав з латини чи утворював термін сам. Багато для розвитку власної термінології з фізики, хімії, математики зробило *Наукове товариство імені Шевченка*.

Український пуризм знає як помірковані, так і крайні вияви.

Прибічником останнього був, наприклад, *І. Нечуй-Левицький*: “Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби”. Прозаїк виступав проти будь-яких запозичень і вважав, що наша мова має збагачуватися лише з внутрішніх джерел.

Прихильники ж поміркованого пуризму розуміли, що літературній, а надто науковій мові такі перегини тільки зашкодять. Його головну тезу щодо чужих слів влучно сформулював *В. Самійленко*: “Не цуратися їх, але й не бгати їх у нашу мову без міри”. Помірковані пуристи не заперечували живомовної основи в термінології, але вважали, що греко-латинські європеїзми теж є прийнятними.

У добу свого розквіту (1920-ті роки) вітчизняне термінотворення вдалося переважно до внутрішніх засобів. Інститут української наукової мови ВУАН спирався на здобутки галицьких учених, пуристичний дос-

від західнослов'янських та німецької мов. Словники він спочатку випускав у вигляді проектів для громадського обговорення.

Серед тогочасних новотворів: *біговисько* “іподром”, *відбивач* “рефлектор”, *відпружник* “буфер”, *жилыник* “кабель”, *застувач* “екран”, *зліпиво* “цемент”, *коливальник* “вібратор”, *кrapчак* “пунктир”, *обвід* “контур”, *обвітря* “атмосфера”, *одволіклий* “абстрактний”, *південник* “меридіан”, *падовище* “точка падіння”, *поземість* “ярусність”, *рівник* “екватор”, *рівнобіжник* “паралель”, *світлина* “фотографія”, *стіжок* “конус”, *сторчовий* “вертикальний”, *сучинник* “коефіцієнт”, *цілеччина* “континент”. Попри окремі не зовсім вдалі

Володимир Самійленко (1864 – 1925)
український поет і драматург

варіанти, тоді було закладено підвалини національної термінології.

На початку 1930-х років цій практиці радянська влада поклала край. У Москві, де пуризм ніколи не був у пошані, вона видавалася незрозумілою й підозрілою. Видані словники було затавровано як “обласницькі” та “архаїзаторські”, а їхніх укладачів репресовано, причому слідство й суд закинули їм обстоювання “хибної теорії про самобутність української мови” та “націоналістичне шкідництво в термінології”. Їхній доробок виявився забороненим, а відтак і забутим. У самовизначенні українській мові було відмовлено. (Та сама історія, до речі, сталася й у Білорусі.)

Ці трагічні події визначили подальшу долю української термінології. Відтоді її розбудовували переважно шляхом запозичень і словотвірних кальок з російської мови, керуючись

Агатангел Кримський (1871 – 1942)
український історик і філолог,
один із засновників
Всеукраїнської академії наук

гаслами інтернаціоналізації та принципом “мінімальних розходжень”. Рівновага між питомою та чужою лексикою різко порушилася на користь останньої. **Бездержавність української мови призвела до того, що вона потрапила не до тих мов, які переважно творять самі, а до тих, які більше запозичають.**

Та попри несприятливі умови в українській науковій мові все-таки закріпилася низка власних, самобутніх назв.

Вони є в різних терміносистемах, наприклад, **мовознавчій**: дієслово, іменник, наголос; **психологічній**: здібність, кмітливість, уява; **педагогічній**: викладач, виш, іспит; **юридичній**: одруження, спадкоємець, судочинство; **суспільно-політичній**: громадянин, держава, діловодство, урядовець; **економічній**: виробник, надлишок, прибуток; **біологічній**: комаха, людина, стовбур; **анатомічній**: м'яз, поперек, щелепа; **медичній**: вагітність, виразка, набряк, пухлина, судома; **географічній**: вибалок, виярок, ожеледь; **сільськогосподарській**: годівля, добриво, рільництво; **математичній**: добуток, множина, похибка; **фізичній**: густина, питома вага, речовина, струм; **хімічній**: водень, кисень, рідина; **виробничо-технічній**: важіль, лецата, рушій; **транспортній**: вантажівка, залізниця, літак; **морській**: вітрило, корабельня, пароплав; **загальнонауковій**: винахідник, ділянка, дослідник, зміст, обсяг, підсумок, спричиняти тощо.

Утім, якби нашу термінологію розбудовували за кращих умов — без погромницьких втручань влади, без цькувань учених-патріотів, без потраплянь у провінційну залежність до

інших мов, — оригінальних одиниць у ній було б значно більше. Наведені терміни — це поодинокі окрешини з того величезного самотнього лексикону, який не став набутом нашої мови через несприятливі політичні обставини.

Нині обставини сприятливіші, але в українській мові зовсім не усталася традиція утворювати власні терміни. Перед нинішнім англомовним тиском вона виявилася беззахисною і змушена безоглядно запозичати, внаслідок чого нерівновага між своїм і чужим збільшується далі. Громадська думка головну загрозу вбачає в росіянізмах, а до намагань перекладати англіцизми ставиться загалом неприхильно. Необхідність запозичень обґрунтовують браком власних відповідників, а коли хтось пропонує такі відповідники, їх зазвичай оголошують “штучно створеними”.

Якщо раніше самотності укра-

їнської мови найбільше вадили політичні перешкоди, то сьогодні — якась зашкарубла невіра в її творчі можливості.

Отже, український пуризм зовсім не був “шароварництвом”. Наша мова зазнала тих самих процесів, що відбувалися в інших європейських мовах. На жаль, пуристичний рух у нас не мав масового зацікавлення й обговорення, його не підтримували владні структури, його наслідки в сучасній мові закріпилися дуже обмежено, а нині він майже не виявляється. За умов бездержавності розвиток пуризму було припинено каральними заходами, через що його здобутки не стали невідворотними, а в суспільній свідомості прищепилися забобони про його шкідливість. Утім, є й оптимістичний висновок: наш пуристичний досвід виявив і довів величезні термінотворчі можливості, що потенційно існують в українській мові.

Чи можливе відродження пуризму в сучасній Україні? З огляду на глобалізаційний тиск і стан громадської думки це видається малоімовірним. Та все ж ризикнемо зробити передбачення, на позір дещо парадоксальне: *боротьба проти непотрібних запозичень активізується тоді, коли саму ідею такої боротьби буде позичено.*

Тобто український пуризм відродиться, якщо на нього знову прийде мода з Європи — з тих країн, де усвідомлюють потребу оберігати самотність рідної мови і вдаються до відповідних заходів.

ЖЕСТОМІМІЧНА МОВА

Чи є між слухом і мовою безпосередній зв'язок? До певної міри він існує. Наслідуючи звуки голосу матері, мову рідних, малюк уже з півроку намагається говорити, а до року вимовляє перші прості слова. Проте не слід думати, як *Аристотель*, що слух органічно пов'язаний з мовою. **Мова — одна з найважливіх “наук”, які доводиться освоювати людині.** Тільки до 6-7 років словниковий запас дитини з нормальним слухом сягає 3-4 тисячі слів.

“Словник Вільяма Шекспіра, за підрахунком дослідників, містить 12 000 слів. Словник негра з людодіського племені “мумбо-юмбо” містить 300 слів. Елочка Шукіна легко і вільно обходила тридцятьма”. Ця цитата з “Дванадцяти стільців” *І. Льфа* і *Є. Петрова* давно стала класичною. Лінгвісти по-різному визначають мінімальну кількість слів, необхідну для спілкування. Базовий словник більшості мов світу містить близько 200 слів (70% словникового фонду будь-якої книги).

У XVII ст. серед богословів розгорілися палкі дебати з приводу, якою мовою розмовляли між собою Адам і Єва в раю, тобто яка з мов є найдавнішою. *Томас Браун*, англійський лікар і філософ, запропонував тоді навіть провести експеримент: якщо новонароджену дитину повністю довірити природі і не вчити, то вона заговорить саме тією мовою, якою говорив Адам... Швидше за все, така дитина виростає німою.

У XVI ст. італійський лікар *Джером Кардан* висунув ідею навчання людей із порушенням слуху за допомогою письмових образів. Його підтримали іспанські філософи і ченці *П. Понсе* і *Х. Бонет*, і вже в XVII ст. було створено алфавіт жестів рук і пальців, що дозволяє складати букви і слова, який використовується дотепер (**дактильна азбука**). Ще один найважливіший спосіб спілкування — **читання мови з губ і**

обличчя того, хто говорить. Цей спосіб розробив *Й.К. Амман* в Голландії в XVII ст. Тоді саме француз *Шарль де Ліні* створив мову знаків, за допомогою якої люди з порушенням слуху можуть “говорити” до 130 слів за хвилину (**жестомімічна мова**).

У Російську імперію дактильна азбука прийшла через Францію і Німеччину в XIX ст. Метод читання з губ і обличчя був розвинутий сурдопедагогами *В. Флері*, *О. Остроградським*, *М. Лаговським*, *М. і Ф. Рау*.

Якщо порівняти методи за швидкістю передавання мовної інформації, то виявляється, що швидкість пальцевої мови приблизно в три, а швидкість читання з губ в два рази менше швидкості усної мови і лише жестомімічний переклад наближається до швидкості мови диктора. Саме цей вид мови використовується для сурдоперекладів на телебаченні. Кваліфіковані перекладачі доповнюють при необхідності жестову мову пальцевою і одночасним промовлянням слів без голосу, що підсилює надійність сприйняття.

У 1958 р. при Всесвітній федерації глухих була створена комісія з уніфікації жестів і розробки міжнародної жестомімічної мови. Відібрані 1500 найпоширеніших понять і розроблені єдині жести опубліковано в 4-томному “Міжнародному словнику жестів”, а саму мову назвали “жестуно”.

“Найбільша розкіш на землі — розкіш людського спілкування”, — писав *Антуан де Сент-Екзюпері*, адже саме елементарного спілкування з нами і позбавлені люди, що втратили слух.

Проте є цікаві проекти, гідні широкого розповсюдження.

Чеський театр “Набліско” став першим театром в Європі, що в своїх спектаклях використовує **тіньовий переклад у знаковій мові**. Проект виник завдяки співпраці театру з Чеською палатою перекладачів знакової мови, а

натхненням послужив досвід США, де в деяких театральних постановках використовується метод синхронного перекладу для глядачів із втраченим слухом. **Тіньовий переклад**, — це коли у актора є свій перекладач-тінь. Режисер театру *А. Виноградникова* запропонувала, щоб трьох головних героїв у дитячому спектаклі “Сад” (за книгою *Й. Трнки*) грали представники, які володіють знаковою мовою, а голос їм надавав розповідач, у якого винятковий діапазон голосових можливостей; персонаж кота грають два актори, при цьому частина торця з головою говорить знаковою мовою, а її задня частина говорить нормальним голосом. Над образотворчою стороною спектаклю працював ректор чеської Академії мистецтв, професор *Й. Сопко*.

У Москві на Ізмайловському бульварі є унікальний Театр міміки і жесту. Це єдиний на європейській території професійний театр глухих акторів, у репертуарі якого разом із сучасними п'єсами є класичні твори *Шекспіра*, *Шиллера*, *Островського*.

У одній з херсонських шкіл з 2003 року успішно виконується проект із навчання дітей з порушеннями слуху, — вони займаються в одному класі зі звичайними дітьми. Освоїти програму допомагають сурдологи. На загальну думку, ефективність такого методу навчання перевершила всі очікування: учні ходять на заняття із задоволенням і діти, які раніше могли спілкуватися тільки за допомогою рук, тепер говорять вільно. Педагоги стверджують, що ці діти — найстаранніші учні, а їхній словниковий запас неперервно зростає. Одним із подвижників проекту є директор школи *Григорій Белоус*: “Це загальноосвітня школа, не спеціалізована. І я думаю, що у цих дітей адаптація до здорового життя проходить краще”.

Ірина Вавилова

РІДНА МОВА:

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ ІСНУВАННЯ ЧИ СУБ'ЄКТИВНІСТЬ ВИБОРУ?

*Ніщо так природно не сприймається
і ... так складно не визначається,
як поняття рідної мови*
Й.Л. Вайсгербер

Слова видатного німецького філософа мови, якого вже сучасники називали “апостолом рідної мови”, подані в епіграфі, напрочуд точно відображають реальну ситуацію з визначенням поняття “*рідна мова*”. Насправді, кожному з нас інтуїтивно зрозуміле значення словосполучення “*рідна мова*”. Кожен не замислюючись скаже, що це мова, якою мати нам співала колискову, тобто мова материнська; мова, якою розмовляємо з друзями; мова народу, до якого себе зараховуємо, тобто мова національна; мова, якою звертаємося до Творця в хвилини радості й печалі, яка є найзручнішою, найприроднішою, якою думаємо і бачимо сни і, нарешті, мова, яку ми самі визнаємо рідною, тобто духовно нами обрана. На перший погляд видається, що тут навіть немає наукової проблеми, настільки все зрозуміло для кожної людини. Разом з тим, як виявляється, в епоху масових міграцій, високої територіальної і соціальної мобільності людей наше інтуїтивне розуміння цього поняття стає досить нечітким і часто не збігається з встановленими наукою, та навіть побутовими спостереженнями, фактами.

Наприклад, відомі факти, коли людина постійно послуговується (або прямо називає рідною) мову, яка не збігається з етнічною чи /або мовою материнською, функціонально першою. Про відсутність стовідсоткової кореляції між поняттями “*рідна мова*” й “*етнічна приналежність*” переконливо пише чеська лінгвістка Габріела Соколова.

Провівши соціолінгвістичне опитування населення в місцях змішаного проживання кількох етносів у Чехії, зокрема чехів, словаків і поляків, авторка за даними опитування 1997-1998 рр. показала, що 89,4% чехів назвали рідною мовою чеську, 96,2% словаків — словацьку, 91,4% поляків — польську. В місцях компактного проживання в Чехії німців лише 65,6% назвали рідною мовою німецьку, а 33% німців визнали рідною чеську, тобто мову держави, в якій вони проживають. Ще красномовнішими виглядають відповіді респондентів на запитання “*Чи вважаєте Ви рідною мовою мову свого етносу (народу)?*”. Категорично “так” відповіли лише 77,2% чехів, 73,4% словаків і 74,2% поляків, 54,6% німців [1].

А ось ще разючіший приклад нетотожності понять “*рідна мова*” з одного боку й “*етнічна мова*”, “*материнська мова*” — з іншого. Нещодавно в одній із київських газет було оприлюднено інформацію про громадянина Великобританії, який прилетів в Україну в справах, пов'язаних із бізнесом. У його документах було записано: “*рідна мова — гінді*”, “*міра володіння — не володіє*”. Зрозуміло, що в цьому разі в ідентифікаційному документі особи відбито ототожнення поняття рідної мови із поняттям материнської мови, якою громадянин Великобританії не володіє.

Таким чином можна говорити, що терміни “*рідна мова*”, “*материнська мова*”, “*перша мова*” та “*національна мова*” досить часто можуть не збігатися; крім того згадані поняття, а також поняття “*нерідна мова*”, “*друга*

мова” до цього часу значною мірою виявляються змістовно не проясненими. Стає все зрозумілішим, що поняття “*рідна мова*” не може бути виявлене за тими самими формальними критеріями, як це має місце зі встановленням етнічної належності, а, так би мовити, розкривається в координатах порівняння з близькими, менш близькими і віддаленими поняттями.

На тлі низки згаданих термінів розглянемо поняття “*рідна мова*”.

Нерідна мова — одне з найважливіших понять лінгвістики,

Флорій Бацевич
доктор філол. наук,
професор,
завідувач кафедри
загального мовознавства
Львівського національного
університету
ім. Івана Франка,
м. Львів

методики викладання мови, етнолінгвістики, соціолінгвістики, лінгвокультурології, теорії міжкультурної комунікації; родові поняття стосовно мови між-національного спілкування (якщо вона не є рідною), чужої стосовно рідної мови.

Іноземна мова — це мова іншої національної лінгвокультурної спільноти, до якої не належить цей мовець. У методиці викладання — нерідна мова для тих, хто її вивчає.

Материнська мова — мова, яку засвоює дитина з моменту народження, спілкуючись у сім'ї. Часто материнська мова є мовою рідною, але трапляються випадки, коли материнська мова і мова, яку людина визнає рідною, не сходяться. В західній лінгвістиці й методиці викладання у цьому значенні часто трапляється термін “*батьківська мова*”.

Перша мова — це мова, яку людина засвоїла з дитинства (“*колицьова мова*”). Часто вона збігається з материнською мовою або мовою одного з батьків, якщо вони є носіями різних мов. Перша мова найчастіше і стає рідною мовою дитини.

Друга мова — мова, якою людина оволодіває свідомо в старшому (не дитячому) віці в ситуаціях спеціального навчання. Як правило, з позицій рідної мови, другою мовою людина володіє гірше, робить більше помилок, зокрема під впливом рідної мови.

Термін “*етнічна (національна) мова*” у сучасній лінгвістиці й методиці викладання визнається багатозначним. У першому зі значень — це мова нації як соціально-історичної спільноти людей. Національна мова існує в двох формах — усній та писемній і формується на ґрунті мови народності одночасно зі становленням нації із цієї народності. У другому значенні — *це спільна мова нації*, котра разом з іншими ознаками (спільність території, культури, психічного, економічного життя та ін.) характеризує конкретну націю. **Національна мова**, як правило, має літературну форму існування, постійну тенденцію до єдності. Часто *етнічна мова стає рідною мовою людини*.

Зважаючи на певну змістову невизначеність поняття “*рідна мова*”, її складний зв'язок з іншими поняттями, зокрема, “*перша мова*”, “*материнська (батьківська) мова*”, “*етнічна (національна, народна) мова*” та деякими іншими і жодним чином не відкидаючи неспростовні факти, які свідчать про те, що лише окрема людина може визначити свою рідну мову, нижче спробуємо обґрунтувати положення про об'єктивність цього поняття для кожного етносу.

Якщо під об'єктивним розуміти те, що реально існує в дійсності в нерозривному зв'язку з пізнавальною діяльністю людини, то рідна мова — явище реальне і об'єктивне, оскільки воно визнається мільйонами людей у всьому світі. Це визнання ґрунтується на тому, що (1) *існують різні мови й* (2) *об'єктивно наявне різне ставлення до цих мов або як до рідних, або як до нерідних, чужих, іноземних*.

Саме як до об'єктивного явища, яке реально існує, ставився до поняття “*рідна мова*” *Й.Л. Вайсгербер*, виводячи знаменитий мовний закон людства і важливий його складник — *закон рідної мови* [2]. А закони, як відомо, існують об'єктивно в їхніх зв'язках з пізнавальною діяльністю людей. Інакше кажучи, основний пафос нашої розвідки можна сформулювати наступним чином: *рідна мова* — явище екзистенційне і об'єктивне для кожного етносу і кожної людини, а не виключно індивідуально-психологічне, яке ґрунтується лише на суб'єктивному виборі людини, її смаках і уподобаннях. Обстоюючи цю тезу, спиратимемося на різні рівні вияву класифікаційних

ознак поняття “*рідна мова*”.

Рівень перший, який можна кваліфікувати як *онтологічно об'єктивний*. Спирається на незаперечний факт наявності у світі різних мов, а значить і протиставлення людьми мов як “*своїх*” і “*чужих*”. Сучасний російський лінгвіст О.Радченко слушно зауважує, що важливою рисою рідної мови є її беззаперечна присутність у житті людини. Ця присутність виявляється як духовна сила, творча потуга, що впливає на дії й мислення носіїв рідної мови завдяки неповторній картині світу, в ній зафіксованій [3].

Рівень другий, етнічний. Існуючи як творча духовна потуга, рідна мова виявляється як сила, що визначає етнос і етнічний розвиток і значною мірою бере участь у всіх сферах культурного процесу; народ як культурне співтовариство формується на основі мовного співтовариства [4]. На цьому рівні розгляду мови можуть кваліфікуватися і протиставлятися їх носіями як “*свої, національні, етнічні*” і “*чужі, чужоземні, іноземні*”.

Рівень третій, який можна кваліфікувати як *колективний*. Виявляється в наявності низки ситуацій, які потребують вибору конкретної мови спілкування та її оцінки як мови “*звичної, щоденної, мого оточення*” тощо і мови (мов) інших, “*знайомих*”, але “*не моїх*” (“*не наших*”). Сам цей вибір, зрозуміло, може ґрунтуватися на різноманітних критеріях, зокрема суб'єктивних, однак сама ситуація вибору об'єктивно ставить людину перед фактом мови “*моєї*”, або “*мови, якою я краще володію*”, і мови “*чужої*”, або “*мови, якою я гірше володію*”.

Рівень четвертий, який можна назвати *індивідуальним рівнем у ситуаціях вибору й оцінки мови*. Виявляється в наявності низки можливих об'єктивних протиставлень за різними критеріями, зокрема:

- а) “*природних*”, наприклад, “*мова материнська*” — “*мова друга*”;
- б) “*раціонального вибору*”, зокрема, “*мова свідомо (раціонально) обрана як рідна*” — “*мова (мови) свідомо (раціонально) відкинута*”;
- в) “*духовного визнання*”. Тут протиставляються “*мова, свідомо й духовно обрана*” — “*мова, свідомо й духовно відкинута*”;
- г) “*неусвідомлюваних*”. Тут чітко протиставляється мова, яка вживається неусвідомлено для здійснення автоматизованих мисленнево-мовленневих дій, наприклад, рахунку подумки, внутрішнього діалогу *ego* й *alter-ego* особистості, здійснення глибоко духовного й індивідуального процесу спілкування з Творцем за допомогою молитви;
- г) “*підсвідомих*”. Рідна мова виконує функцію здійснення зв'язку між усвідомлюваним (свідомістю) і неусвідомлюваним (підсвідомістю).

Об'єктивність існування рідної мови для етносу виявляється також у тих функціях, які ця мова виконує в суспільстві й житті окремих людей.

Серед найважливіших функцій живої природної мови сучасні лінгвісти і філософи перш за все виділяють *символічну* (мова як надскладний світ символів, які забезпечують функціонування людського суспільства, на яких ґрунтуються явища культури тощо), *комунікативну* (засіб спілкування з іншими людьми, колективами людей, інституціями), *когнітивну* (пізнавальну, гносеологічну, пов'язану з мисленневими операціями), *емотивну або експресивну* (засіб вираження почуттів, емоцій, волі), *естетичну* (мова як носій категорій прекрасного і потворного), *магічну* (мова як засіб впливу на світ та інших людей). Безумовно, рідна мова кожної людини виконує всі з перерахованих вище функцій, а також низку інших, які найповніше виявляються в опозиціях “*рідна/нерідна*”

(чужа) мова”. Крім того, найважливіші функції будь-якої живої людської мови, які розглядаються з позицій мови рідної, отримують додаткові смислові нюанси, так би мовити, “обертони”.

Наприклад, символічна функція стає основою формування неповторної концептосфери у межах конкретних мов. *Концептосфера* — це узагальнення колективного культурного досвіду певного етносу, неповторна система, яка містить концепти (тобто ідеальні сутності, що формуються у свідомості людини із безпосереднього чуттєвого досвіду) тих фрагментів дійсності, які є найважливішими для народу-носія цієї мови, а також структурує їх за різними ознаками і на різних підставах. Концептосфери різних етносів суттєво відрізняються як за набором концептів, так і за принципами їх структурування. Концептосфери кожної неповторної мови містять як загальнолюдські (*Час, Простір, Істина, Життя, Смерть* тощо), так і національно-культурні (*Воля, Незалежність, Україна* та ін.) концепти. Базовими для концептосфери української мови і культури вважають концепти *Слово, Бог, Істина, Добро, Мир, Праця, Доля, Воля, Серце, Земля, Правда, Свобода, Шевченко*. Ще однією важливою особливістю мови з означенням “рідна” в аспекті зв'язків з культурою є її потенційний динамізм. Сучасна українська дослідниця *Н. Дзюбишина-Мельник* пише, що “рідну мову можна набутти, втратити, змінити або навіть ніколи її не мати відповідно до набуття, втрати або зміни рідної культури, а також через неінтегрованість у жодну культуру” [5].

Комунікативна функція мови тісно пов'язана з тим, що дитина засвоює рідну мову через мовлення, а не спеціальне навчання. Діти переймають мову насамперед від батьків, найближчого оточення. Ця ж функція лежить в основі формування неповторної комунікативної поведінки кожного народу. Комунікативна поведінка — це вербальна (мовна) і супровідна невербальна (жести, міміка, постави тіла, інтонація, паузи, зітхання, сміх, плач, відстань між мовцями тощо) поведінка людини або групи людей у процесах спілкування, яке регулюється нормами і традиціями спілкування соціуму, до якого особа або група осіб належать. Комунікативна поведінка різних народів може суттєво відрізнятися, створюючи складнощі в міжкультурній комунікації, може стати причиною навіть так званого культурного шоку.

Одним із найважливіших результатів впливу безперервної комунікації, без якої немислиме життя як окремої людини, так і всього роду людського, слід визнати формування похідної від комунікативної функції соціалізації людини в певному суспільстві, оволодіння нею культурою, нормами і звичками поведінки, притаманними саме цьому суспільству. При цьому, як зазначають видатні педагоги (*Костянтин Ушинський, Василь Сухомлинський, Іван Огієнко, Василь Сімович* та інші), функція соціалізації людини, яку виконують усі без винятку мови, швидше і якісніше відбувається тоді, коли дитина спирається саме на рідну мову. Саме в цьому сенсі можна твердити, що соціалізація людини (перш за все дитини) є водночас її етнізацією.

Результатом різних виявів когнітивної функції мов стає формування неповторних мовних картин світу, які можуть суттєво відрізнятися (і, як правило, відрізняються) у різних етносів і культур.

Пізнавальна (когнітивна) функція рідної мови специфічно виявляється в тому, що вона найтісніше пов'язана з мисленнєвими і перцептивними процесами особистості й етносу, оскільки вони вживають мову, практично не замислюючись над її формою. Видатний

російський лінгвіст і методист початку ХХ ст. академік *Лев Щерба* писав, що спостереження над рідною мовою — це, фактично, спостереження над процесами “живого” мислення [6]. Широко відомі випадки, коли людина в своєму щоденному спілкуванні в силу необхідності послуговувалась чужою мовою, але в хвилини глибокого душевного відчаю, болю, розпуки тощо переходила на свою рідну мову.

Мови, які є рідними для певних народів, виконують, окрім згаданих вище функцій, низку специфічних. Найважливішими серед них слід визнати такі:

— *Функція етнідентифікаційна для окремого народу і особистості, яка належить до цього етносу.* Вона стає основою самосвідомості народу, який послуговується цією мовою. Інакше кажучи, етнічна функція в певних умовах, наприклад, наявності іншомовного оточення, стає функцією ідентифікаційною і етнозорієнтовальною. Як справедливо зауважує відомий український соціолінгвіст *Ярослав Радевич-Винницький*, поняття “друга рідна мова”, яке активно впроваджувалось у науковий обіг в межах колишнього СРСР, де під цим поняттям приховувалась російська мова як мова “міжнаціонального спілкування”, виявляється семантично спустошеним, лінгвістично невинуватим і політично шкідливим [7].

— *Функція культуротвірні і культурозберігальні.* Рідна мова — основа формування унікальної культури кожного народу. Спираючись на низку соціолінгвістичних досліджень, *Н. Дзюбишина-Мельник* переконливо доводить, що культура — найважливіший чинник соціалізації людини, формування *homo sapiens*, тобто “людини розумної” і, додамо, людини духовної, виділення її зі світу тварин. Авторка пропонує нову дефініцію поняття “рідна мова”: “Рідна мова — це мова культури, в контексті якої виховується дитина (людина). Є рідна культура — є рідна мова. Немає рідної культури — немає рідної мови, але є мова спілкування” [8]. Як образно зазначив чеський мовознавець *Іржі Марван*: “Рідна мова — це єдина Батьківщина, яка назавжди залишається і відроджується в людині, куди б її не закинула доля” [9].

— *Функція світоглядна.* Такі видатні вчені минулого як *Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Потебня, Йоган Лео Вайсгербер* та інші неспростовно довели значний (а в дитинстві — визначальний) вплив мовної картини світу, яка формується засобами рідної мови, на світосприйняття людей. Автори відомої гіпотези лінгвістичної відносності американські лінгвісти *Едвард Сепір і Бенджамін Лі Уорф* навіть твердили про те, що мислення, норми поведінки етносу визначаються категоріями рідної мови [10]. Видатний український лінгвіст *Леонід Булаховський* у свій час зазначав, що “пристрасть людей і цілих народів до рідних мов ґрунтується на підсвідомому прагненні зберегти цілісність специфічної картини світу” [11].

— *Функція освітня.* Вона тісно пов'язана з функцією світоглядною. Саме в школі, викладаючи основи рідної мови і формуючи до неї інтерес і любов, можна зберегти тяглість у сприйнятті спільної для етносу мовної картини світу та її цілісність. Крім того, низка психологів і методистів, спираючись на експериментальні дані, твердять про те, що основи наукового світогляду у дитини молодшого шкільного віку найповніше закладаються з оперттям саме на засоби і категорії рідної мови. Логічним виглядає те, що викладання рідної та іноземної мов ґрунтуються на різних методичних підходах.

— *Функція формування єдності етнічної психології та моральних засад.* Психологи, зокрема етнопсихологи, спираючись на значний дослідний матеріал, говорять про те, що саме рідна мова — основа формування неповторного

психічного складу етносу. Сучасна українська дослідниця *Олена Снітко* переконливо доводить: якщо людина довгий час позбавлена можливості спілкуватися з іншими людьми рідною мовою, то виникає почуття “мовної ностальгії”, яке гнітюче впливає на психіку людини [12].

— **Функція підтримання спільної історичної пам'яті, культурної ідентичності.** Вона тісно пов'язана з попередніми. Її суть полягає в тому, що люди, які постійно спілкуються й отримали освіту рідною мовою, прониклися спільним світоглядом, перебувають під впливом рідної культури, спільної мовної картини світу, наділені спільністю історичної пам'яті свого народу, пишаються здобутками своїх попередників, болять болями свого народу і передають ці почуття наступним поколінням. Так підтримується відчуття неперервності буття етносу; так окремий народ не губиться в світовій історії, не стає просто “історичною масою, історичним натовпом”.

— **Функція духовного єднання,** “духовної екзистенції” народу, одна з найважливіших функцій рідної мови. Це єднання відбувається під впливом спільної мовної картини світу, яка віддзеркалює спільність культури, історичної долі, території проживання тощо. Недарма, як писав про це німецький мовознавець і філософ мови *В. фон Гумбольдт*, нам такими солодкими видаються на чужині звуки рідної мови. Спираючись на праці низки соціолінгвістів, відомий український мовознавець *Михайло Кочерган* глибоко розвинув ідею мови як символу соціальної солідарності. Зрозуміло, що це поняття передовсім стосується рідної мови. Соціальна солідарність ґрунтується в першу чергу на вербальному (мовному) і невербальному (одяг, спосіб проведення відпусток, колекціонування тощо) символізмі. *Вербальний символізм* полягає в тому, що мовці вживають певні слова, звероти і тип вимови, що засвідчує на-

лежність до певної соціальної групи. І, навпаки, люди, які не оволоділи символами належності до групи, не можуть претендувати на місце в цій групі, стають ізгоями. Соціальний символізм виявляється в різних соціальних групах: від сім'ї до цілого етносу. Кожна така група характеризується притаманним їй особливим варіантом мови — *соціолектом* [13].

— **Функція підтримання глибинного зв'язку свідомості й підсвідомості** кожної людини, а також основи внутрішнього мовлення, зв'язків *ego* й *alter-ego* особистості. Ця глибинна функція лежить в основі того, що механізм вивчення дитиною іноземної мови принципово відрізняється від механізму опанування рідною мовою. Спираючись на вроджену здатність до опанування мовою, уже в перші місяці й роки життя дитина легко “схоплює” безпосередній зв'язок між одиницями мови та реаліями дійсності.

Вивчаючи ж іноземну мову, дитина (чи, частіше, доросла людина) уже спирається на знання рідної (чи функціонально першої) мови, пізнаючи мовні одиниці чужої мови, завдяки їхньому співвіднесенню з уже засвоєними раніше одиницями своєї мови. Отже, **основними категоріальними ознаками рідної мови слід уважати такі:**

* духовна близькість і особливе емоційне ставлення носіїв до мови, через яку виявляється духовна спорідненість (гармонія) зі світом, його Творцем, тобто синергетизм у найширшому розумінні цього слова;

* об'єктивна наявність протиставлення “рідна/нерідна (чужа, іноземна) мова”;

* потенційний динамізм в аспекті зв'язків з культурою;

* активна участь у формуванні духовної єдності народу, спільної культури, неповторної концептосфери і мовної картини світу;

* найтісніший зв'язок з усвідомлюваними та неусвідомлюваними (підсвідомими) мисленнєвими, перцептивними, психічними і психоло-

гічними процесами;

* визначальна роль у процесах соціалізації-етнізації особистості;

* тісний зв'язок зі світоглядом і активний вплив на нього (особливо в ранньому дитинстві) через сформовані мовні картини світу;

* вплив на становлення мовної та комунікативної поведінки носіїв, формування різних типів мовних (комунікативних) особистостей.

Рідна мова з позиції окремої людини — це мова, з якою особистість відчуває особливу духовну спорідненість, гармонію, зручність і легкість, використовуючи яку, людина якнайповніше втілює свої думки, мрії, оцінки, здійснює постійний зв'язок зі своїм “alter ego”, з допомогою якої сформувались чи формуються мовна і наукова (концептуальна) картини світу, використовуючи яку людина стає мовною і комунікативною особистістю.

З позиції етносу (народу, нації, народності) рідна мова — це об'єктивна реальність, засіб формування спільної культури, духовної єдності носіїв цієї культури, неповторної мовної картини світу, основа процесів соціалізації та етнізації людей, які формують цей етнос.

Рідна мова — один із найважливіших духовних екзистенційних вимірів етносу, які вирізняють певний етнос серед інших, творять його неповторність.

Література

1. *Sokolova G.* Mateřský jazyk v národnostně smíšeném prostředí // Slovo a slovesnost. — 2001. — № 4 (LXII). — S. 258-273.
2. *Вайсгербер Й.Л.* Родной язык и формирование духа / Пер. с немецкого, вступ. ст. и коммент. О.А.Радченко. Изд. 2. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — С. 134.
3. *Радченко О.А.* Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. 3-е изд. — М.: Едиториал УРСС, 2006. — С. 84.
4. Там само. С. 124.
5. *Дзюбишина-Мельник Н.* Поняття “рідна мова” в контексті сучасних реалій // Мовознавство: доп. та повідомл. IV Міжнародного конгресу україністів. — К.: Пульсари, 2002. — С. 155-158.
6. *Шерба Л.В.* О взаимоотношениях родного и иностранного языков // Л.В.Шерба. Языковая система и речевая деятельность. — Ленинград: Наука, 1974. — С. 342.
7. *Радевич-Винницький Я.* Рідна мова в ситуації двомовності (Українські реалії) // Українознавство. — 2007. — № 3 (24).
8. *Дзюбишина-Мельник Н.* Знач. праця. С. 157.
9. *Marvan Jiří.* Brána jazykem otvíraná. — Praha: Academia, 2004. S. 147.
10. *Уорф Б.Л.* Отношение норм мышления к языку // Новое в лингвистике. Вып. 1. — М.: Изд-во иностр. литературы, 1960.
11. *Булаховський Л.А.* Нариси з загального мовознавства // А.А.Булаховський. Вибрані праці: В 5-ти томах. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1975. С. 86.
12. *Снітко О.С.* Поняття рідної мови в контексті проблем сучасної психо- та етнолінгвістики // Наукові записки КНУ ім. Т.Г.Шевченка. Ін-т філології. — Т. XIII. — 2004. — С. 14-19.
13. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство. Підручник. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. — С. 304-312.

М О В А ЯК ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Мова є не продуктом діяльності (Ergon),
а діяльністю (Energia)

Вільгельм фон Гумбольдт

Про те, що мова має дивовижну силу впливу на людину, знали давно. Відомий давній міф про Слово, відбитий у вірші Миколи Гумільова:

*В оный час, когда над миром новым
Бог склонял лицо своё, тогда
Солнце останавливали Словом,
Словом разрушали города...*

Загадковою магією Слова користуються різні релігії, гіпнотизери й лікарі. Гіпократ говорив, що найголовнішим засобом лікування є слово. Сьогодні розробляють методики нейролінгвістичного програмування (НЛП), лінгвістичної сугестії, які використовують у засобах масової інформації, під час політичних агітацій тощо. Чи можна науково довести цей феномен?

Слова В. фон Гумбольдта з епіграфа стали хрестоматійними в лінгвістиці. Проте майже відсутні будь-які спроби пояснення думки про енергетичну властивість мови, яку видатний німецький мислитель-мовознавець вважав незаперечною. Цю тезу вченого трактували відносно мовної або мовленнєвої діяльності взагалі, а латинське *Energia* сприймали як наукову метафору.

Проте в працях В. фон Гумбольдта можна знайти чимало підтвержень глибоко усвідомленого сприйняття природи людської мови не тільки як “духу” (нім. *Geist*), а і власне енергії у

вимірах соціального та індивідуального підсвідомого:

“Мова — це об’єднана духовна енергія народу, чарівним способом закарбована у певних звуках, у цьому вигляді та через взаємозв’язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям і збуджуюча в них приблизно однакову енергію ... мова цілком залежить від підсвідомої енергії, яка приводить в дію людську індивідуальність ... діяльність мовної свідомості є залежною від тієї енергії, з якою вона (внутрішня свідомість — В.М.) впливає на звук і втілює останній у живе вираження думки в усіх найтонших відтінках. А ця енергія не може бути повсюди однаковою, не може повсюди виявляти однакову інтенсивність, живість і регулярність” [6] (підкреслення — В.М.).

Приблизно через сто років після Гумбольдта російський філолог і філософ О.Ф. Лосєв висуває власну феноменологічну концепцію Слова, яке наділене “фізичною енергемою” і “ноематичною енергемою”. У першому сенсі “... Слово є ... легким і невидимим, повітряним організмом, що наділене магічною силою щось особливе значити, у якісь особливі глибини проникати та незримо творити великі події. Ці невагомі та невидимі для безпосереднього відчуття організми... пробиваються до глибин нашого мозку, виробляють там небувалі реакції, і вже через це одне є щось магічне в природі слова...” [10].

“Ноематична енергема”, тобто енергема змістового плану, залежить

Володимир Манакін
доктор філол. наук,
професор,
декан
факультету журналістики
Запорізького
національного університету,
запрошений професор
Іллінойського університету,
м. Запоріжжя — м. Чикаго

не тільки від “смыслового світла”, що проливає на слово позначуваний ним предмет, а й від самого суб’єкта думки, котрий усвідомлює себе в слові. Найважливішим в імені є для філософа те, що воно містить енергію сутності речі: “*Іменем ми і називаємо енергію сутності речі*” [10].

У ХХ ст. *В.І. Вернадський*, не гуманітарій, а геохімік, який дав наукове обґрунтування ноосфери як особливої форми біогенезу у вигляді планетарного розуму, *людську мову на рівні ноосфери називає “енергією людської культури”* [5]. І навряд чи цей висновок Вернадського варто зводити до простої метафори не тільки з огляду на природничий напрям його наукової діяльності, а й з погляду розуміння ним ноосфери, яка є вінцем біосфери — матеріально-енергетичної оболонки Землі — явищем космічного характеру [4].

Що об’єднує ці думки? Чому і як ми відчуваємо незримую енергетичну дію слова і мови в цілому, і чи існує вона взагалі?

Наголосимо, що усі міркування у сфері зазначеної проблеми слід

і, як правило, випереджають спостереження” [8]. Наші теоретичні припущення про особливу енергетичну сутність слова й енергетичну властивість мови в цілому базуються на трьох основних складниках обґрунтування: *лінгвофілософському, фізичному* (в частині квантової теорії) та *нейропсихолінгвістичному*.

Енергетика слова в аспекті лінгвофілософії

Лінгвофілософія передбачає ширший спектр розгляду мови, де поєднуються в одне ціле декілька взаємозумовлених методологій: власне філософія, теософія, метафізика, феноменологія тощо.

Хронологічно першими джерелами, що містять вказівки на *особливу роль Слова в житті людини і буття* є релігійні, а згодом теософські слова “*Спочатку було Слово...*” (з Євангелія від Іоанна). Традиційна релігійна думка розуміє під Словом не “мовну одиницю”, а дещо більше: ідею, дух, першооснову і першопричину буття

Вільгельм фон Гумбольдт
(1767—1835)

видатний німецький мислитель-мовознавець

які крізь призму божественної сутності Слова пояснювали його магічні та енергетичні властивості. На думку П. Флоренського, “*розглянути, в чому магічність слова, це значить зрозуміти, як саме і чому словом можемо ми впливати на світ ... магічно потужне слово не потребує індивідуально-особистісного напруження волі, або ж навіть чіткого усвідомлення його смислу. Воно саме концентрує енергію духу*” [14]. Особливої уваги Флоренський надавав власним іменам, які мають найбільший градус енергетики.

С. Булгаков вважав, що “*Слова ніколи не є лише “слова, слова, слова” (як же це схоже на відомий вірш Тараса Шевченка! — В.М.); вони завжди є якоюсь силою... З огляду на те, що енергія слова (Підкреслено — В.М.) є найбільш дієвою, такою, що проникає до онтологічного кореня речей, небезпека зловживання словом є більшою, ніж при заняттях з динамітом, який може зруйнувати лише зовнішню оболонку, але не внутрішнє зерно буття*” [3].

Надприродне, космічне розуміння Слова міститься в основі давньогрецького філософського уявлення про *Логос* як загальний закон, основу світу і гармонії (*Геракліт*). Згідно з ученням стоїків, Логос — це світовий розум, тонкоматеріальна (ефірно-вогненна) душа космосу, якій підкоряється природа і людина. Найвпливовішою для подальшого розвитку стала філософська система *Платона* про єдність ідеї та речі та про деміургічну (першотвірну) силу ідеї-Логосу.

В працях *Шеллінга* і *Гегеля* платонівська філософія знайшла класичний варіант завершення. За Гегелем, розвиток є діяльністю світового

5 листопада 2007 р. за результатами конкурсу найзмістовніших і найгарніших слів у світі, організованого німецьким журналом “Культурний обмін”, серед понад 2,5 тисяч слів, поданих учасниками з 60 країн і регіонів, переможу отримало турецьке слово *Yakamoz*. Українською мовою його можна перекласти як “віддзеркалення Місяця на поверхні води”

сприймати у площині гіпотетичних припущень, а почасти — аксіоматичних постулатів. Це не означає віддаленості від науки. Тут незаперечні практичні докази не завжди є мірилом перевірки теорії. Ми згодні з думкою сучасного американського фізика-теоретика *Девіда Дойча*, що “насправді теорії починаються з недоведених гіпотез, що виникли у чиемусь розумі

усього. Безпосереднє єднання Слова й імені Творця відбивають давньоєврейські та давньогрецькі еквіваленти “слова”, які мали й інші значення: “дух”, “ідея”, “розум”, “діло” тощо.

Показовими щодо цього є філософські праці *Івана Франка*, *Павла Флоренського*, *Сергія Булгакова*, *Володимира Соловйова*, *Миколи Бердяєва*,

духу (Абсолюту), а сам дух німецький філософ розглядав у вигляді **нематеріальної енергії**, яка розчинена у світовому просторі. Чи не такий дух зі своєю енергією мав на увазі й Гумбольдт, близький друг Гегеля?

Феноменологічна концепція *Е. Гусерля*, на відміну від Платона і Гегеля, визнає наявність ідеальних сутностей не поза межами людини, а в ній самій на рівні “чистої свідомості”, яка є багатомірною за природою і включає також мовні смисли. *С. Булгаков, М. Бердяєв* говорять про мікрокосм людини, в якому міститься абсолютно все, що є в Універсумі (макрокосмі). Особливе місце в цьому мікрокосмі посідає Слово: *“Слово є космічним у своїй сутності ... і людина є світовою ареною, мікрокосмом, оскільки в ньому і через нього звучить світ, тому слово є антропокосмічним”* [3].

На початку ХХ ст. спостерігаємо повернення до класичного тлумачення Логосу (Слова) як творчої сили, наділеної особливою енергією. Найближче до розуміння проблеми енергетичної сутності мови серед інших підійшов *О.Ф. Лосєв*. Релігійно-філософською основою “імяславія” (рос. *имяславия*) Лосєв вважав православну доктрину енергетизму у вченні паламитів, тобто послідовників *Г. Палами*, які випромінювання світла на горі Фавор розглядали як енергію сутності Бога. *Словесна енергія містить частку цієї енергії, оскільки через слово здійснюється зв'язок з Богом.*

Таким чином, історія філософського осмислення мови пов'язана із визначенням мовного впливу на формування свідомості і виявленням першопричин тієї внутрішньої енергетичної сили, яким наділено слово в житті людини.

Енергетика слова в аспекті квантової теорії фізики

Звернення лінгвістики до фізики не є випадковим, якщо розуміти фізику як науку про природу. Мова як універсальна здатність людини є не тільки соціальним, психоментальним, а і природним явищем. Відтак загальні закони, які діють у царині природи, так чи інакше діють і в мові. Близкучі докази цього містяться у працях вченого і мислителя кінця ХХ ст. *В.В. Налімова*, який власну концепцію

свідомості і мовної семантики побудував, відштовхуючись від фізичних законів. Проте з гіркотою зазначив: *“Незважаючи на усі досягнення нейрофізіологічних досліджень, незважаючи на усі спроби фізиків звернутися до квантово-механічного розуміння свідомості ... проблема матерія-свідомість залишається нерозв'язаною”* [11].

Саме новий погляд на співвідношення свідомості та реальності може пролити світло на вирішення багатьох питань стосовно мови, фізична (=природна) структура якої є ізоморфною *a priori* до структури реальності. Нове розуміння реальності

пропонує сьогодні квантова теорія фізики, яка розглядає світ, вивчаючи глибинні, зокрема й невидимі його зони. На такому підході сучасні фізики-теоретики (*В.В. Налімов, С.І. Доронін, Д. Дойч, П. Девіс* та ін.) здійснюють спроби побудови образу реальності як єдиної матеріально-ідеальної субстанції. *“Фізичні експерименти останніх десятиліть довели квантовий характер реальності на фундаментальному рівні ... Зараз стало очевидним, що усі об'єкти, поруч зі звичними класичними взаємодіями, пов'язані з оточенням нелокальними квантовими кореляціями”* [9]. Тому слід по-іншому дивитись на матеріальні тіла, які ми звикли вважати складеними з атомів і молекул, а розглядати їх як енергетичні структури. І будь-яка фізична реальність в природі зумовлена наявністю “градієнта (поток) енергії”, розповсюджуючись на

мову.

Квантовий підхід до природи базується на дуалізмі частки-хвилі, на курпускулярно-хвильовому визнанні субстанцій реальності як єдності неподільного цілого. Зокрема *Р. Вебер*, стверджує: *“реальність єдина, що вона являє собою неподільну цілісність, що лежить в основі усього Всесвіту, в основі матерії та свідомості”* [12].

Квантовий підхід до природи передбачає докорінну зміну світоглядних уявлень і перехід до нової системи свідомості людства, як свого часу відбувся перехід від теорії *Птолемея* до системи *Коперника*.

Найголовніше у цьому процесі — усвідомлення того, що *“реальність є значно більшою, ніж видається, і більша її частина невидима”*[8]. Задовго до цих висновків фізик *Пол Девіс* писав про існування двох відмінних світів, один з яких свідчить про існування “прозорого Всесвіту” і “прозорої матерії” з власним полем гравітаційного впливу [7]. Сьогодні розповсюджені концепції, в яких відстоюють принципи єдності світу, спільних законів існування природи і розуму, матеріального та інформаційного полів.

Пошуки не припиняються, а нарошуються у новітній час, що є свідченням початку зміни фізичної та загальної світоглядної парадигм і кроком до відкриття нового образу світу, який має з'явитись як єдність матерії та свідомості, маси та енергії, матеріального та ідеального. Переосмислення мовного феномену, в якому єдність матерії і свідомості є найвідчутнішою, слугуватиме додатковим аргументом на користь нового уявлення про реальність загалом.

Енергетика слова в нейропсихолінгвістичному аспекті

Розуміючи різницю між нейролінгвістикою і психолінгвістикою, поєднаємо їх в один аспект з огляду не на детальний, а загальний розгляд проблеми на рівні принципів постулатів, які тут збігаються.

Знайомство із сучасними поглядами на мову фахівців цих галузей підтверджує, що наука в цілому рухається в одному напрямку і з різних позицій шукає відповідь на те саме запитання:

Чому слово людської мови здатне випромінювати особливу енергетику?

**Ікона Вишгородської (Володимирської) Божої матері. Ікона Божої Матері “Почайська” (чудотворна) Свято-Успенської Почайської лаври.*

Відомий нейрофізіолог *Н.П. Бехтерева* зазначає: *“Варто було би замислитись над новим образом світу, який нам показала сучасна фізика: кожен електрон (де б він не був!) завжди має дві іпостасі. Він одночасно і частка, і хвиля. Одночасно і маса, і енергія. Світ ось такий. Попри те, що це уявлення суперечить побутовому здоровому глузду. А закони природи єдині. Їм підпорядкований і світ речей (наш мозок), і світ ідеальний (наша думка). У тих електронів, що у мозку, — теж дві іпостасі”* [2]. Єдність законів світу дозволяє перенести усе сказане і на мову, де найголовніші його “електрони” — слова — також мають одночасно дві іпостасі: матерію та енергетичну хвилю, що випромінює семантика.

Дещо в іншому ракурсі *Г. Гадамер* зауважив: *“Є діалектика слова, що наділяє кожне слово внутрішнім, ніби помножувальним його виміром: будь-яке слово пов'язане із цілим, завдяки чому воно взагалі є словом”* [5].

Сила цього виміру, що помножується в слові, — це довжина та потужність його енергетичної хвилі, котра матеріалізується (реалізується та сприймається) тільки людиною, мовцем — *Homo Lingualis*. Звичайно ж, людина при цьому не уподібнюється якимось механічним приладам, що передають та одержують мовні сигнали (хоча таку функцію теж передбачено природою).

Людина не відтворює, а творить мову, що на метафізичному рівні виглядає як постійне наповнення мови (слів, речень, фраз...) власною (притаманною людині або певному соціуму) енергетикою, духом, що оживлює Слово, збагачує і постійно оновлює його зміст.

Закони Всесвіту єдині. Тому лад мовної системи на усіх рівнях є ізоморфним до світу свідомості-реальності, як будова листка повторює будову цілого дерева. Формально неважко довести, що фонологічна матриця схожа на хімічну таблицю Менделєєва, змістова (семемна і семна) структура слова є ієрархічною і принципово нагадує молекулярну структуру; є навіть припущення і

стосовно того, що мовна структура у загальному вигляді дуже схожа на структуру ДНК.

І як будь-яке системне впорядкування будується за законами ієрархії та детермінізму, мовні одиниці різняться за своєю значущістю.

Найбільш значимі одиниці є енергетично найпотужнішими. Потужність вербальної енергетики є пропорційно залежною від мовленнєвої ситуації, заданого контексту та сугестивної сили самої людини, що породжує (матеріалізує) Слово.

В першу чергу це стосується сакральних текстів, які є у кожного народу. Вони, як намолені віками ікони, заряджені потужною магічною

силою, особливим енергетичним полем, що, до речі, фіксується спеціальними фізичними приладами. У XVI ст. *Корнелій Агринна* писав, що *“слова та імена речей мають неабияку силу, а позитивні промови та молитви — найбільшу!”* [1].

Подібні ідеї про енергетичну властивість ментальної сфери та існування “єдиної глибокої реальності” розвиває засновник квантової психології *Вілсон Роберт Антон*. В її основі — визнання багатомірності та відносності одержання та переробки людиною інформації. Психологи висувують також гіпотезу про психічний феномен як первісну властивість

фізичних та інформаційних полів у природі. Існує також багато інших підходів, в тому числі пов'язаних із біологічними процесами на генному рівні.

З погляду визначення місця мови на рівні загальних принципів, які діють в природі та свідомості, слово (мова) постає тут як інформаційно-енергетичний посередник і одночасно як “золотий ключик” до пізнання загального устрою Всесвіту, в якому інформація та енергія є первинними, а матерія-свідомість — похідними. В слові, в мові свідомість, матерія й енергетична інформація зливаються в одне ціле, відбиваючи загальні закономірності будови людини, природи і Всесвіту.

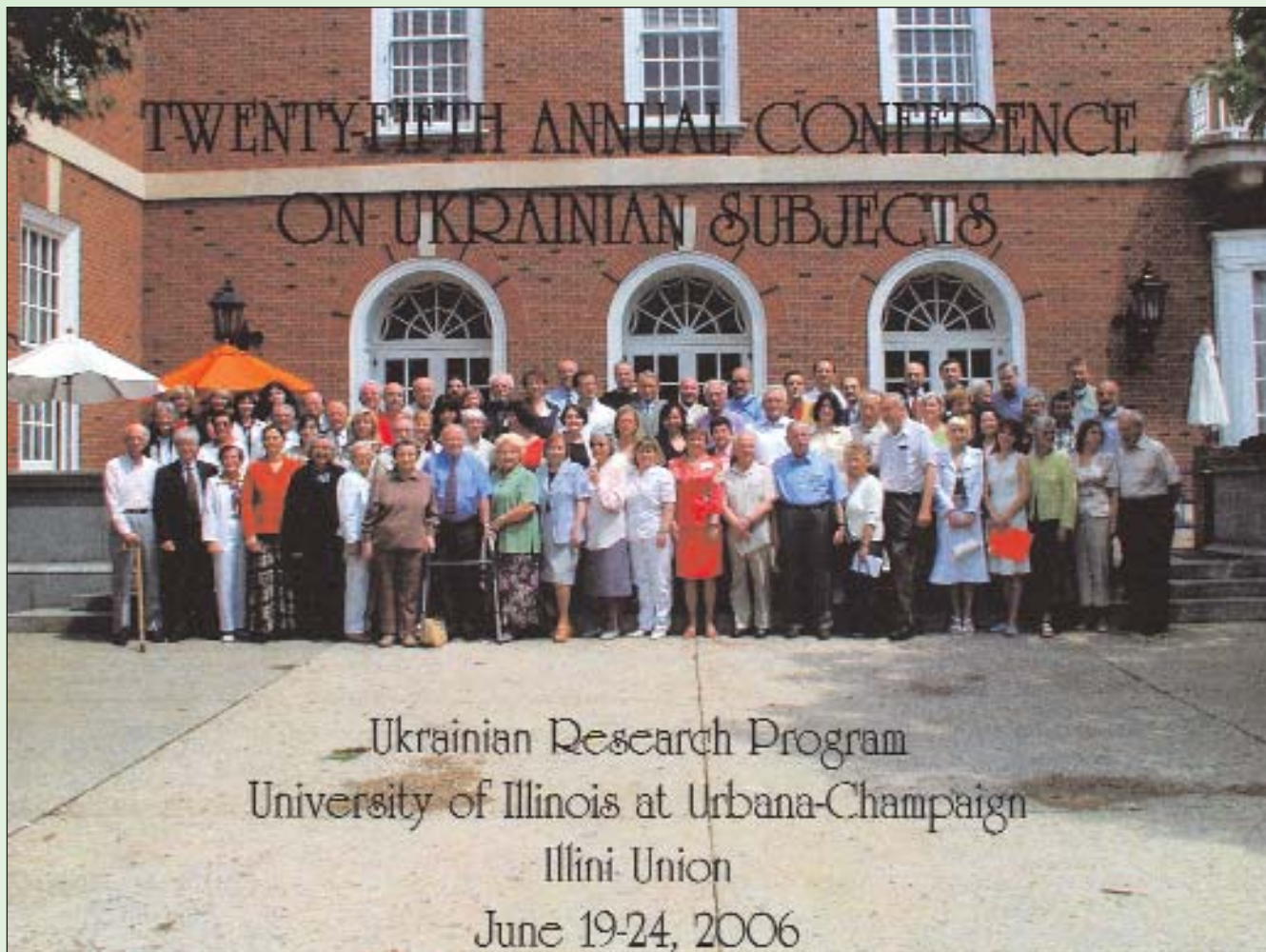
Геній *В. фон. Гумбольдта* ще на початку XIX ст. помітив подвійну природу слова: *“В мові, у тій мірі, в якій вона є реальним надбанням людини, розрізняються два конститутивні принципи: внутрішня мовна свідомість (під якою я розумію ... усю сукупність духовних здібностей відносно утворення та уживання мови, тобто лише спрямованість) і звук... Внутрішня мовна свідомість — це принцип, що надає усьому початковий імпульс”* [6].

Цей “початковий імпульс”, про який говорить Гумбольдт, є не значенням або семантикою, а енергетично-інформаційною першоосновою, є своєрідною психоматерією коліскою, в якій народжується і функціонує слово (мова) з його змістом і формою. Так званий формальний бік мови — це не тільки “кольчуга” змісту, а набагато складніше утворення. Це добре знають, наприклад, фахівці з фоносемантики, нейролінгвістичного програмування, інформаційного метаболізму, сугестивної лінгвістики тощо.

І це вже є проблемою практичного втілення енергетичного виміру слова в процесі мовленнєвої діяльності *Номо Lingualis* (Людини-Мовця) в цілому.

Література

1. *Агринна Г.К.* Оккультная философия. — М., 1992.
2. *Бехтерева Н.П.* Вглядимся в чудо, не убоявшись старых догм // Неделея. — 1989. — №37.
3. *Булгаков С.Н.* Философия имени. — Спб, 1998.
4. *Вернадский В.И.* Философские мысли натуралиста. — М., 1988.
5. *Гадамер Г.-Х.* Истина и метод. Основы философской герменевтики. — М., 1988.
6. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. — М., 1984.
7. *Девис П.* Суперсила. — М., 1989.
8. *Дойч Д.* Структура реальности. Пер. с англ. Н.А. Зубченко. Под общей ред. акад. РАН В.А. Садовничего. — М.-Ижевск, 2001.
9. *Доронин С.И.* Физика магии. Теория. (physmag.h1.ru/theory.html)
10. *Лосев А.Ф.* Философия имени. — М., 1990.
11. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. — М., 1995.
12. *Weber R.* Reflections on David Bohm's Holomovement, A Physicist's Model of Cosmos and Consciousness//The Metaphors of Consciousness. — N.Y.; L.: Plenum Press, 1981.

Українська діаспора

минуле, сьогодні та майбутнє

Два роки тому у Центрі українознавчих студій Іллінойського університету в Урбана-Шампейн (США) відбулася XXV Річна конференція з українознавства. Питання, які обговорювалися науковцями української діаспори і материкової України, й дотепер залишаються актуальними.

Зокрема вони були окреслені у виступі Голови Українського міжнародного комітету з питань науки і культури при НАН України, академіка НАН України Ярослава Яцківа, і можуть стати поштовхом до подальшої дискусії на цю тему зокрема під час VII-го Міжнародного конгресу україністів, що відбудеться в Україні (Львів — Сімферополь — Київ, 19-28 червня 2008 р.).

“Коли професор Дмитро Штогрин запропонував мені виступити на цьому високому зібранні, то перше, що спало мені на думку, — це не дуже вдалий вибір через т.зв. “конфлікт інтересів” стосовно мене особисто.

По-перше, я народився у Західній Україні і хоча з початку 1960-х років проживаю у східній Україні та Києві, місце народження а priori визначило мою певну україноцентричність.

По-друге, так сталося, що життя моєї родини так чи інакше пов'язане з діаспорою. Мій дід — Микола Мандич — представник першої хвилі еміграції, помер тут у США у 1920-ті роки і похований на українському цвинтарі в м. Рочестері. Мої родичі Базюки — це вже друге покоління в діаспорі — захопилися тут у США комуністичними ідеями і під впливом радянської пропаганди виїхали зі США в Радянську Україну ще до початку Другої світової війни. Про їхнє подальше життя

можна було б написати окремий роман. Мої родичі з материкової України були в УПА та в дивізії. Вони поховані на моїй Рогатинщині, або ще живі, розкидані по світу як представники 3-ої хвилі еміграції. Отже, в моїй родині було широке розмаїття думок щодо політичних подій того буремного часу в історії України першої половини ХХ століття.

Нарешті, мої учні та співробітники — це представники 4-ої хвилі еміграції — живуть та працюють у США, Канаді, Мексиці, Німеччині та інших країнах.

Як Ви розумієте, життя у повоєнній Західній Україні було непростим, адже доводилося жити за подвійними стандартами. Відповідні органи влади “не дрімали”, зокрема мені не вдалося поступити на “до певної міри” закритий радіотехнічний факультет Львівської політехніки, а пізніше після отримання астрономо-геодезичної спеціальності на іншому факультеті цього інституту мене мандатна комісія Міністерства оборони

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Факультет кібернетики

Електронна пошта, онлайн-новини,
онлайн-спілкування, онлайн-спільноти,
онлайн-реклама, онлайн-комерція.

(на прикладі використання онлайн-новин,
що стали основою моєї статті

“РОБОТИ

найрозумніші з тих,
хто з нами розмовляє!

ознаки

*мова — програмована
лінгвістика — комп'ютерна
світогляд — безмежний і обмежений водночас”*

науково-популярний журнал “Світогляд” НАН України,
№ 2, 2008, с. 54-59)

Вавілов С.С., 5 курс
Реферат до курсу лекцій
"Інформаційні мережі"

Київ-2010

РОБОТИ

найрозумніші з тих, ХТО з нами розмовляє!

ознаки

мова — програмована
лінгвістика — комп'ютерна
світогляд — безмежний і обмежений водночас

Сергій Вавілов

комп'ютерний верстальник і дизайнер науково-популярного журналу НАН України і ГАО НАН України "Світогляд", м. Київ

Тепер своя дівчина-андроїд з'явилася й у Піднебесній. Група вчених із Китайської академії наук на чолі з доктором *Юе Хунцяном (Yue Hongqiang)* завершила розробку "Міс Жун Чен" (*Miss Rong Cheng*) — 60-кілограмового робота зростом 168 см. Андроїд реагує на 500-1000 голосових команд, виголошених на мандаринському й сичуаньському діалектах, сам видає запрограмовані фрази, втім, не відкриваючи рота; рухає руками й головою, зображуючи нескладні танці та вітання.

**Стаття підготовлена за матеріалами інтернет-сайтів*

Розробка тривала близько року, а вартість усього проекту становила 300 тис. юанів (\$37,5 тисяч), що не так багато за розцінками сучасної робототехніки.

Творці сподіваються розпочати продаж таких роботів наступного року. Очікують, що клієнтами стануть представники індустрії розваг і готельного бізнесу. А першим робочим місцем андроїда стане Музей науки Сичуаня (*Sichuan Science Museum*), де "Міс" буде виконувати функції екскурсовода й реєстратора відвідувачів.

Зауважимо, що у травні 2007 р. дівчину-андроїда продемонстрували корейці, а чотири роки тому те саме зробили японці, показавши робота *Actroid*. На їхньому фоні китайська "Міс" виглядає не такою вже й досконалою, зате — найдешевша.

Німецька компанія *Festo*, яка спеціалізується на випуску промислових роботів, представила навесні 2007 р. людиноподібного робота, названого

Tron X. Багато деталей робота пофарбовано в голубий колір. Розробники особливо пишаються тим, що робот може рухатися майже як людина, танцювати і володіє мімікою. Замість м'язів, які відповідають за всі ці дії у людини, робота укомплектовано 200 пневматичними сервоприводами.

Людиноподібний робот *Tiro* (латинською "Новачок") зіграв роль церемоніймейстера на весіллі одного з інженерів компанії *Hanoool Robotics* (Південна Корея). Наречений *Сок Кйон-Че (Seok Gyeong-Jae)* стверджує, що використав андроїда в такій ролі вперше у світі, й цього ніхто не заперечує. "Я — Тіро, веду церемонію сьогодні на весіллі", — виголосив робот чоловічим голосом, обдарував гостей висвітленою на обличчі-екрані посмішкою, представив

їм щасливу пару і заходився виконувати свої інші “запрограмовані обов’язки”.

Зауважимо, що на урочистостях прислуговували й інші маленькі

роботи. Стосовно “Новачка” (вартістю \$215 тисяч), то фахівці *Hanool Robotics* разом з новоспеченим чоловіком збираються модернізувати машину, щоб вона виконувала ще які-небудь функції. Між тим, у списку серійних продуктів компанії, в якому зазначені роботи-пилососи, військові гусеничні машинки та інші цілком звичні розробки, *Tipo* відсутній. Насамкінець додамо, що один із південно-корейських андроїдів нещодавно став за кермо двоколісного самоката, інший працює охоронцем школярів. Насправді вражаючі новини робототехніки Південної Кореї!

Японські фахівці з *JSTA (Japan Science and Technology Agency)* представили в університеті Осаки робота-андроїда, який володіє гнучкими кінцівками та м’якою шкірою. Особливість моделі полягає в тому, що вона нагадує дитину і здатна реагувати на зовнішні подразники як людина.

Південна Корея поступово займає лідерські позиції серед країн, що виготовляють найбільшу кількість робототехніки. Зокрема серед останніх розробок — робот *IGURO* від компанії *D2E*, призначення якого навіть важко визначити: він буде вміти не тільки сидіти за столом прийому гостей в офісі, на конференції чи зібранні, а й ще шукати індивідуальний підхід абсолютно до кожної людини. Його можна буде використовувати не лише як секретаря, а й як співбесідника, няню для дітей або радника на роботі. Така багатофункціональність *IGURO* стане можливою завдяки використанню внутрішніх і зовнішніх модулів та дистанційного керування. Приклад робота *IGURO* свідчить, що незабаром “задушевні” бесіди із “залізним” другом — цілковита реальність.

Робот висотою 1,3 метра має вагу 33 кг. Його наділено різними оптичними, слуховими й тактильними приладами. Всередині роботизованого малюка розміщено 51 силовий привід, що працюють на стиснутому повітрі. Така конструкція допомагає йому здійснювати складні плавні рухи. Близько 200 тактильних сенсорів вживлено в шкіру робота, виготовлену

з силікону та інших матеріалів. Робот може реагувати на те, що відбувається довкола, кліпанням або зміною виразу обличчя. Модель, названа *CB2 (Child-Robot with Biomimetic Body)* наслідує рухи дво-річної дитини, може повертатися і стояти за допомогою асистента.

У 2004 році знаменитий робот *ASIMO* від японської компанії *Honda* отримав своє почесне місце в «Залі слави роботів» як перший справжній людиноподібний робот («Зала слави роботів» була створена Університетом Карнегі-Меллона (США) для увічнення найвидатніших досягнень у робототехніці. З того часу компанією *Honda* було створено нові зразки, що не менш вражають! Особливість, що вирізняє *ASIMO* серед інших двоногих роботів, — змінювати напрям руху, не збавляючи ходи. Щоб повернутися на 90°, *ASIMO* (на відміну від своїх роботів-попередників) повторює рухи людини: трохи нахилиється в бік повороту і робить крок у новому напрямі. Швидкість руху — 1,6 км/год.

Він планує свій маршрут (розганяється, гальмує, повертається), якщо виникають проблеми у русі, то може зупинитися і змінити траєкторію руху. Бігаючи зі швидкістю 6 км за годину, він може стати вашим футбольним спаринг-партнером!

Італійський робот *Robogat* вміє боротися з пожежами, тому його можна використовувати для пожежогасіння в автомобільних і залізничних тунелях, як і на нафтоперегінних та хімічних заводах.

Для створення робота його конструктору *Доменіко П'яцці* знадобилося 2 млн. євро, які було залучено з коштів приватних спонсорів. Головна "місія" робота — добуватися до таких місць, куди звичайний працівник пожежної охорони дістатися не може. Для виявлення вогнищ осередків загорання робот оснащений тепловими приладами. Існує дві моделі, які мають швидкості руху 80 км/год і 20 км/год.

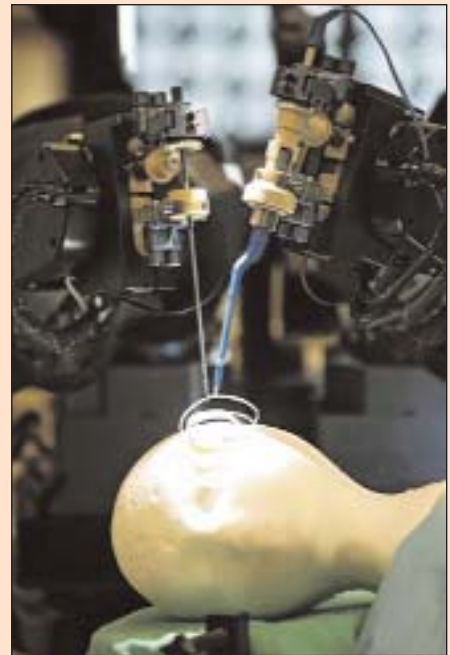
Роботи-герої, що працювали на подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, також мали би право посісти своє місце в "Залі слави роботів", але таких роботів, вочевидь, знешкоджують.

Серед 15 роботів, що працювали з

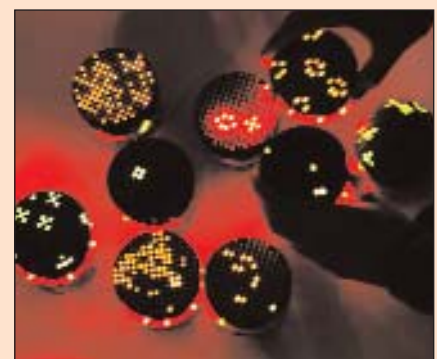
травня 1986 р. до зими 1987 р., найкращими виявилися роботи *СТР-1* розробки російського ВНДІ Трансмаш з використанням технології виготовлення шасі космічного апарата "Луноход". 15 модульних роботів — від легких роботів-розвідників до важких технологічних роботів для прибирання території і кровлі 4-го блоку АЕС (іонізуюче випромінювання становило тисячу рентген/год) — обстежили 15 тис. м² примішень станції, з яких третину очистили. Але це була, скоріше, "розвідка боєм", — тодішній розвиток *екстремальної робототехніки* не відповідав рівню подолання наймасштабної катастрофи ХХ ст.

Вчені з університету Калгарі, Канада, створили незвичайного робота. Схожий на R2-D2 із "Зоряних війн", він здатний здійснювати хірургічні операції на мозку. Розробку було спроектовано разом із фахівцями, які свого часу займалися створенням роботизованих пристроїв для NASA. Новий робот-нейрохірург обладнаний камерою високої роздільної здатності і підсвіткою. Роботом під час демонстрування керувала людина з іншої кімнати. Автор розробки, д-р *Гранетт Савеленд*, працював над створенням робота шість років. Пристрій, контрольований комп'ютером, забезпечує магнітно-резонансну томографію, даючи змогу лікарям у режимі реального часу бачити реакцію мозку. Окрім камери, робот обладнаний мікроножицями. Вартість цього проекту компанія *NeuroArm* оцінює у \$27 млн.

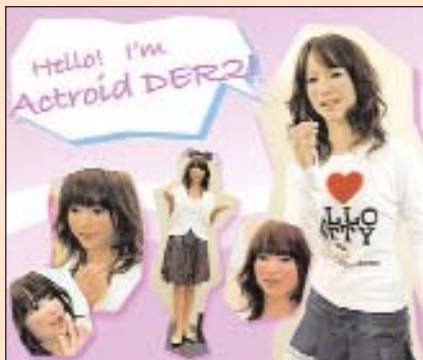

Робот для допомоги важкохворим пацієнтам розроблено професором Токійського університету Ясуо Кунійоши (*Yasuo Kuniyoshi*). Під час демонстрування здібностей робот-медбрат (вага 70 кг, зріст 155 см) зміг обережно підняти "муляж" вагою 60 кг і покласти його на кушетку, — він незабаром з'явиться в японських лікарнях.

Безпілотний гвинтокрил *Boeing A160T Hummingbird* витримав перші тести у повітрі. Інноваційні машини серії *Hummingbird* будуть використовувати для шпionажу, розвідки і знищення наземних цілей, баз терористів, а також — постачання боеприпасів або медикаментів передовим частинам. *A160T* — це газотурбінна версія поршневого *A160*. Перший політ нового робота-гвинтокрила тривав 12 хв. "За паспортом" він зможе розганятися до швидкості понад 260 км/год, підніматися до 9,1 км і перебувати в повітрі 20 год.

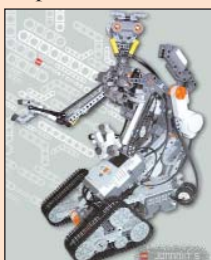

Група незвичайних роботів *GlowBots*, здатних спілкуватися один з одним і зі своїм власником, була розроблена *Маттасом Якобсоном* (*Mattias Jacobsson*) із лабораторії перспективних розробок Інституту Вікторії, Швеція (*Future Applications Lab, Viktoria Institute*). Спілкування відбувається завдяки зміні різноманітних картинок, складених із вогників на їхніх круглих спинках. Це не попередньо задані картини, — машинки можуть генерувати мало не нескінченну їх кількість.

Робот *Actroid DER2* від компанії *Kokoro* зроблено схожим на дівчину. Він є незвичайним інформаційним стендом, розрахованим на використання під час різних заходів, вечірок тощо. Міміка обличчя і рухи робота-дівчини відбуваються завдяки пневматичним м'язам. А синхронність рухів і голосу справляє враження повної природності, завдяки чому робот *Actroid DER2* надзвичайно схожий на людину. Відмітимо, що цей робот явно не розрахований на масового споживача, бо вартість оренди на п'ятиденний термін коштуватиме \$3500. Щодо українських політичних реалій, то варто звернути увагу на символіку, розташовану на грудях дівчат-роботів.

Із конструктора LEGO можна зібрати абсолютно все. Хтось робить із данських кубиків піратські кораблі або літаки, хтось — величезні ігровища (*геймпади*) *Xbox 360*, хтось — сцени з популярних відеоігор, а хтось майструє з тих самих деталей робота-клона *Johnny 5*, відомого з науково-фантастичної комедії “Коротке замикання”.

У цьому фільмі йдеться про історію військового робота, в якого випадково влучила блискавка, після чого він утік від своїх творців (армії США) й розпочав вивчати навколишній світ. Збираючи *Johnny 5*, його автор *Даніель Бенедетеллі* (*D. Benedetto*) вийшов у підсумку на дивовижний механічний організм, позбавлений штучного розуму, що вміє вертити головою, брати предмети, програвати музику, говорити зарані записані фрази і пересуватися на гусеницях.

Свою популярність перший людиноподібний робот-гуманоїд *HUBO* з людським обличчям здобув у 2004 році насамперед тому, що це обличчя було в буквальному розумінні обличчям *Альберта Айнштейна*. А в 2005-му Південна Корея заговорила про бойових роботів, котрі будуть схожими на коней, потім з'явилася інформація про роботів-учителів і про всезагальну “роботизацію Кореї” до 2020 р. У березні 2007 р. на основі робота *HUBO* було виготовлено крісло (з обличчям *А. Айнштейна*), що вміє крокувати.

Якщо ви вмієте грати на скрипці, то принести старенькому склянку води і ліки, не перечепившись через kota, як-небудь зумієте. Приблизно так розмірковує *Toyota* на своєму сайті, представляючи світу чергового робота-партнера, а саме андроида-скрипача — *Violin-playing Robot*. Як ви знаєте, попередні японські роботи від компанії *Toyota* вже навчені грі на духових і ударних інструментах, як і вміють диригувати.

Для того, щоб білосніжний скрипаль-андроїд зміг зіграти, кожна з його рук має 17 ступенів свободи, — це дає змогу роботизованій руці відтворювати людську силу доторкання до струн і точність рухів.

Некомерційна дослідницька компанія *SRI International* у вересні 2007 р. надала нову розробку — керованого робота *M-7*, здатного робити хірургічні операції в умовах невагомості. Для керування роботом використали спеціальний інтерфейс, за яким перебуває справжній лікар (з відстані 1500 км). Раніше систему було протестовано на дні океану (в лабораторії *Акваріус*, Флорида, США).

В умовах мікрогравітації експеримент з моделювання хірургічних операцій на борту космічних кораблів

довготривалої місії відбудеться на КА “С-9” (НАСА) під час прольоту над Мексиканською затокою на висоті 15 км.

здивування. Якщо він бачить, що у людини за кермом починають злипатися очі, то тут же бадьорим електронним голосом попереджає:

“Ау, не спи! Тут за 500 метрів є кав'ярня”.

Компанія *Nissan* у жовтні 2007 р. представила новий концепт-кар, тримісний однодверний електромобіль *Pivo2*.

Родзинкою моделі став вбудований в торпеду окатий робот-колобок, що говорить японською й англійською мовами. За допомогою вбудованої камери робот-колобок розпізнає декілька основних настроїв водія: втома, радість, роздратування,

Робот *Spykee* від компанії *Erector* керується через мережу Wi-Fi або за допомогою голосових команд, відстежує незваних гостей у вашому домі. Пристрій обладнано Wi-Fi-розмовником, мікрофоном і камерою з можливостями фото/відео.

Новинка є трансформером і здатна перетворитися на місяцехід або скорпіона. Коли батарея розряджається, робот може здійснити автоматичну підзарядку. Окрім іншого, робот *Spykee* вміє програвати MP3-файли. Маючи розміри приблизно тривимірного паперового аркуша, його вартість становить близько \$300.

Робот *i-SOBOT*, якого можна занести в Книгу світових рекордів Гіннеса 2008 року як найменшого гуманоїдного робота, запущено в масове виробництво. Робот не лише має вбудований набір висловлювань і дій (близько 200), вбудовані голосові команди, знає близько 180 слів, а й може бути перепрограмований під те, чому ви

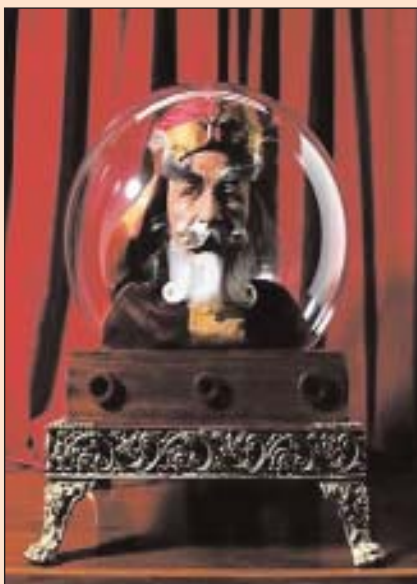
саме віддасте перевагу. Висота робота *i-SOBOT* становить 165 мм при вазі 350 г (вартість цього чоловічка \$250-350).

Досить потішний вигляд має японський робот *Chapit*. Він може керувати домашньою мережею і сприймати близько 10 000 голосових команд (базовий словник — близько 100 японських слів. Окрім таких можливостей як ввімкнути/вимкнути світло, побутові прилади та інші пристрої, робота споряджено вбудованою веб-камерою, яка дозволяє проводити відеоконференції. Він здатний робити рухи головою і ногами у двох ступенях свободи, а тулубом — в одному.

Габарити *Chapit* при вазі 3 кг становлять 260 мм х 240 мм х 220 мм (проте ціна цього потішного дива не така вже й маленька — \$1700).

Робот *Swami* здатний розрізняти людей, які з ним спілкуються, давати поради, передбачати і підтримувати розмову. Для керування мімікою обличчя в нього вбудовано 30 пристроїв, а очі обладнано невеликими камерами, за допомогою яких і відбувається впізнавання людини за обличчям, а також виявлення сторонніх у кімнаті (робот здатний викликати охорону). Вартість робота є адекватною його дизайну і можливостям, але може відстрашити багатьох, бо становить \$75 000.

Парк Юрського періоду поповнився динозавром XXI століття на ім'я *робот Pleo*. Він здатний імітувати народження, змінювати настрої, який залежить від того, як ви або ваші рідні з ним спілкуються. Зовнішність робота копіює дитинча *камаразавра*. Всередині робота *Pleo* сховано велику кількість електроніки. *Робот може стати чудовим подарунком для багатьох дітей, оскільки його вартість становить близько \$350.*

Найвідомішим "співрозмовником" є робот японської компанії *Sony*, словниковий запас якого сягає 20 тисяч слів. Крім того, він легко тримає рівновагу, його рух досить обережний, а у разі падіння здатний "згрупуватися" і у такий спосіб зберегти певні частини свого тіла.

Найвідоміша *господарка-робот* (компанія *Mitsubishi*) зростом менше 1 м швидко переміщується по дому на трьох колесах. Її словниковий запас менший за робота *Sony* — 10 тисяч слів, але цього достатньо, щоб розвеселити малюків і підтримати старше покоління родини під час хвороби, як і самостійно увійти в Інтернет для зв'язку з господарем, щоб доповісти йому про стан справ удома.

Знаменитий домашній кібер-пес *Aibo* за 9 років життя “навчився” танцювати, робити фотознімки і відправляти їх електронною поштою, а ще отримав у 2007 році нових маленьких друзів-роботів — *Latte* і *Макарона*.

Найменший робот, що вміє спілкуватися, — *PaPeRo-mini* — розробила японська компанія NEC (розміри робота 55 x 100 x 32 мм). Модуль мовної взаємодії розроблено в рамках проектів «21st Century Robot Challenge Program»

(«Створення роботів 21 ст.») і «*Next generation robot common infrastructure development project*» («Розробка спільної інфраструктури робота нового покоління»). Такими роботами в перспективі будуть оснащені бортові комп'ютери транспортних засобів, стільникові телефони, інформаційні кіоски тощо.

Робот *Vinegar* (англ. “оцет”) від компанії *TAMANOIZU* ростом 180 см при вазі 100 кг одягнений у все чорне. *Vinegar* має складну систему пневматичних мотопорів (усього близько 24 рухомих точок), розташованих переважно у верхній частині тулуба. Робот може розмовляти, а його губи рухаються синхронно з мовленням, що надає йому вигляду людини.

Мозковий інтерфейс “людина-машинна” виробництва компанії Hitachi Med.

Американські медики представили першу біонічну жінку: *Клаудія Мітчелл* втратила свою руку в результаті аварії на мотоциклі, — тепер функцію кінцівки буде виконувати електронна рука, можливості якої не гірші, ніж у звичайної руки.

Під час п'ятигодинної операції нерви, що раніше контролювали рух звичайної руки, було підключено до роботизованої руки. Хірург *Грегорі Даменієн* зауважив, що процедура була надзвичайно складною, оскільки хірурги намагалися не порушити розташування тканин грудей пацієнтки. Клаудія Мітчел каже, що її повсякденне життя стало набагато простішим, особливо на кухні під час приготування їжі. На це вона чекала п'ять місяців, — доки нервові закінчення пристосувалися керувати біонічною рукою.

Успіх операції розділяє Міністерство оборони США, яке вже заявило, що такі роботизовані руки будуть приживлювати військовим, що втратили свої кінцівки під час воєнних дій.

Всі рухи роботизованої руки контролюються мозком, а його сигнали реєструються за допомогою спеціальних електродів. Інформація передається до мінікомп'ютера, що й керує шістьма невеликими моторчиками. Спеціалісти вважають, що важливим моментом технології операції зі вживлення біонічної руки є те, що жодного елемента не було вживлено безпосередньо у тканини. Окрім того, що роботизована рука здібна рухатися, вона відчуває поверхню, якої торкається, а також розпізнає холод або тепло. Вартість моделі біонічної руки — \$60 000.

КОСМІЧНЕ СМІТТЯ

**Що таке космічне сміття?
Де космічне сміття накопичується?
Чи космічне сміття реально загрожує діяльності людства
на Землі та у Космосі?**

Ярослав Яцків
доктор фіз.-мат. наук,
академік НАН України,
директор Головної
астрономічної обсерваторії
НАН України,
м. Київ

За 50 років космічної ери на навколоземній орбіті і в далекий космос було виведено близько 21 тис. об'єктів загальною масою понад 5 000 т. Значна більшість із них згодом або:

- увійшли у земну атмосферу та згоріли, або впали на Землю,
- покинули навколоземний космічний простір,
- залишилися на навколоземній орбіті.

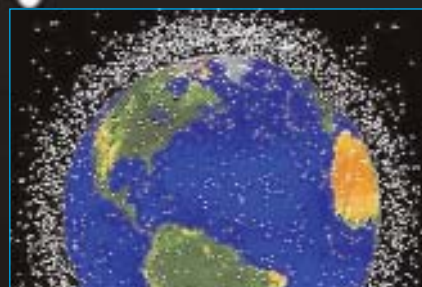
На сьогодні на навколоземних орбітах зареєстровано понад 10 000 космічних об'єктів. Це досить великі за розмірами об'єкти (більше 10 см), що занесені в каталоги, серед яких діючі супутники становлять незначну частину. Об'єктів, що мають значно менші розміри (близько 1 см) у близькому космосі налічується сотні тисяч. Загалом, серед космічних об'єктів техногенного походження лише 6% є такими, що функціонують. Решта — це *космічне сміття*, що вже зараз являє собою реальну загрозу діяльності людини в космосі. З часом ця загроза зростатиме.

Космічне сміття на

В.Подвицкий

навколоземних орбітах

Два типи орбіт
космічного сміття

Схематичний розподіл космічного сміття на навколоземних орбітах (за даними КАМАН, США).

Виділяють дві зони ущільнення космічного сміття, а саме — низько-орбітальна зона на висотах 500-1 200 км над поверхнею Землі та геостационарна зона на висоті приблизно 38 000 км.

Земні свідки космічного сміття

(фотогалерея підготовлена за даними інтернет-сайтів "Space debris")

Ступінь РН "Союз-2"
(США, 4.01.2007 р.)

Частина РН "Delta"
(Саудівська Аравія, 1997 р.)

Частина РН "Delta"
(США, 1997 р.)

Уламки двигуна
3-го ступеня РН "Delta"
(Саудівська Аравія, 2001 р.)

Уламок КА "Спутник-4" (9,5 кг),
що впав на вулиці м. Менітовок
(штат Вісконсін, США) 15 травня 1960 р.

Уламки КА "Telstar-402"
(м. Пара, Бразилія, 2006 р.)

Уламок КА "Космос-2267" (20 кг),
спущеного з орбіти у грудні 1994 р.,
було знайдено біля м. Косали (Бразилія)

Радіоактивний
уламок
КА "Космос-954"
(північні території
Канади, 1994 р.)

Уламки КК "Challenger", що трагічно вибухнуло
на старті у 1986 р., було винесено на берег
шт. Флорида, США, у 1997 р.

Капсула КК "Восток"
(Музей космонавтики, м. Москва, Росія)

Австралійський фермер
Г. Дувас зі знахідкою — уламком
КА "Фотон-1" (1988 р.)

Американка Л. Вільямс демонструє
уламок РН "Delta",
що впав на неї 22 січня 1997 р.

Залишки від запуску
РН і КА в районі космодрому Байконур (Казахстан)

Міжнародна космічна станція на орбіті Землі

Очевидно, що космічне сміття може бути небезпечним і для функціонування Міжнародної космічної станції (МКС), на борту якої весь час перебувають астронавти та космонавти.

Засобами контролю космічного простору виявлено близько 2000 об'єктів (фрагменти ракет-носіїв, космічних апаратів тощо), які можуть бути небезпечними для МКС в разі зіткнення. Відносні швидкості таких зіткнень деколи можуть досягати 15 км/с. МКС має змогу виконати маневри, щоб унеможливити такі зіткнення. На щастя, зіткнень з масивними об'єктами ще не було.

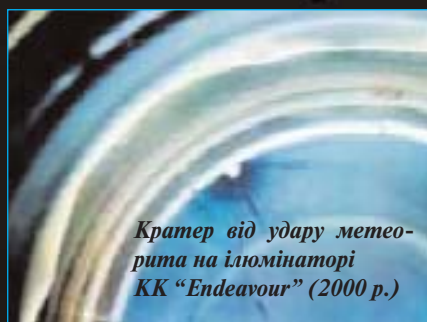
Але окремі випадки, які викликали занепокоєння керівників польотів, були:

— 14 листопада 2007 р. о 10 год. 48 хв. всесвітнього часу очікувалося проходження фрагмента американського ракетносія (РН) поблизу МКС. Реально фрагмент пройшов на відстані 40 км від станції зі швидкістю 10,5 км/с.

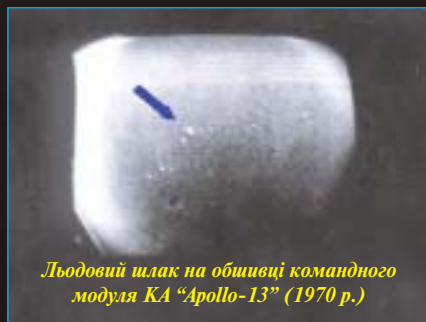
— 30 листопада 2007 р. о 18 год. 02 хв. всесвітнього часу очікувалося зближення з фрагментами китайського РН. Фрагмент пройшов на відстані 1,5 км від МКС зі швидкістю 9,2 км/с.

Зараз міжнародною космічною спільнотою розробляються методи та засоби зниження рівня небезпеки зустрічі МКС з космічним сміттям. Важливе значення при цьому має високоточне балістичне забезпечення космічних польотів.

Наслідки мікрометеоритного бомбардування космічних систем

Кратер від удару метеорита на люмініаторі КК "Endeavour" (2000 р.)

Льодовий шлак на обшивці командного модуля КА "Apollo-13" (1970 р.)

Сонячна батарея ОКС "Mir" (1997 р.)

Статистика каталогізованого космічного сміття

Наприкінці 2007 року Каталог космічного сміття містив 12351 об'єктів. За даними НАСА, найбільше штучних об'єктів (4310) мають радянське і російське походження. З них — 1361 супутник (з них близько 100 діючих), а 2949 об'єктів — ступені ракет-носіїв, розгінні блоки і їхні фрагменти. Друге місце після Росії за кількістю космічного сміття посідає

США. На їхньому рахунку — 4188 об'єктів: 3115 ступенів ракет-носіїв та інших фрагментів космічної техніки, а також 1073 космічних апаратів (з яких діючих понад 400). Третє місце належить Китаю — 2631 штучний об'єкт: 2568 ступенів ракет і фрагментів космічної техніки, 63 діючих і недіючих космічних апаратів.

На рахунку Франції 362 космічні об'єкти, Японії — 172, Індії — 141, Європейського космічного агентства — 73.

На решту космічних держав доводиться 474 орбітальні космічні об'єкти, з яких — 386 діючих і недіючих супутників, 88 ступенів ракет-носіїв, розгінних блоків і фрагментів космічної техніки.

Правила космічного руху

“Запобіганням подальшому забрудненню космічного простору займаються декілька міжнародних комісій, зокрема під егідою ООН. Вони стикаються з неповороткістю окремих космічних агентств, що вважають за краще все дуже ретельно зважити, перш ніж йти на співпрацю. Річ у тому, що багато супутників належать військовим відомствам і повну інформацію про них отримати вельми складно. Не можна скидати з рахунків і комерційну сторону проблеми”, — вважає *О.Алфьоров*, вчений секретар Ради з космосу РАН. “Космос поступово перетворюється на зону вкладення капіталу, а комерсантів завжди цікавили питання страхування ризиків і відшкодування втрат у результаті тих або інших форс-мажорних обставин, — вважає *О. Багровий* (Росавіакосмос). — Без вироблення єдиних правових норм

досягти цього не вдасться. Наприклад, хто повинен відповідати, якщо старий млявий супутник або розгінний блок ракети, запущеної однією державою, протаранить автоматичну станцію, що належить іншій країні? Відповіді на це запитання немає, хоча подібні прецеденти вже мали місце”.

Одним із перших реальних досягнень у справі боротьби з космічним сміттям стало вироблення нових міжнародних стандартів. Тепер на борту супутників повинні бути резервні запаси палива, щоб після закінчення терміну роботи відвести апарати в спеціально відведені райони навколоземних орбіт або спустити на Землю. Бажано оснащувати супутники додатковими системами управління, здатними у разі поразки апарата частинками сміття відволікти його з робочих орбіт.

“Кладовища супутників” розташовуватимуться на 200-300 км вище за

зону геостационарних орбіт.

“Звичайно, впровадження нових стандартів йде дуже поволі, — визнає *Е. Аким* (НАСА), — адже вони пов'язані з істотними витратами, що подобається не всім аерокосмічним корпораціям”.

Інший важливий крок — внесення до міжнародних правил використання космосу вимоги оснащувати розгінні блоки ракет системами зливу палива. Після завершення маневру блок керування апаратом повинен дати команду на відкриття клапанів і зливу надлишків пального. Але із-за особливостей палива і неможливості повністю викинути його з резервуарів вибухають навіть “спустошені” баки. Це означає, що треба вжити заходи щодо вдосконалення конструкції космічних ракет.

Методи запобігання загрози космічного сміття

Вплив забрудненості космічного простору на функціонування космічних систем визначається чотирма факторами: *часом перебування на орбіті, зоною місцезнаходження, висотою орбіти, нахилом площини орбіти*. Для запобігання забрудненню космічного простору розробляють математичні моделі, що описують розподіл космічного сміття у просторі, його рух і фізичні характеристики (розмір, масу, щільність).

Існують два типи моделей: *короткострокові* (до 10 років) і *довгострокові* (до 100 років), які враховують зростання кількості орбітальних об'єктів у результаті запусків, маневрування (засміченість, пов'язана з включенням ракетних двигунів твердого палива), руйнування (вибухи і зіткнення), крім того, метою довгострокових моделювань є складання прогнозів кількості об'єктів як функції часу.

Тенденції, встановлені на основі довгострокових моделей, такі. Якщо космічні польоти проходять так, як і раніше, то в майбутньому забруднення космічного простору прискориться із-за зіткнень, пов'язаних зі збільшенням маси на орбіті. Фрагменти сміття, що утворилися після вибухів, можуть стати в ХХІ ст. одним із головних джерел забруднення, оскільки такі фрагменти будуть породжувати наступні забруднення в геометричній прогресії.

Уникнути цього можна шляхом зменшення навантаження на нижню навколоземну орбіту. Також проблема

полягає у поверненні космічних об'єктів в атмосферу Землі (за останні 40 років — більше 16000 випадків). Оскільки зараз приблизно раз на тиждень відбувається попадання в атмосферу об'єкта з площею поперечного перетину близько 1 кв. м, зростає небезпека не тільки механічного удару, але і можливого хімічного або радіологічного зараження навколишнього середовища (див. фотогалерею в цій статті).

Аналіз руйнування космічних апаратів довів, що спуск з орбіти або пасивація (викид енергії) після реалізації космічним апаратом свого завдання дозволяє запобігти великій частині таких випадків. До ефективних заходів можна віднести спалювання або продування невикористаного палива, розрядку акумуляторних батарей, звільнення рідин з-під тиску.

Зважаючи на сучасний рівень засміченості навколоземного простору, слід застосувати концепції прямого і непрямого захисту. Захист від частинок розміром 0,1-1 см може здійснюватися шляхом *застосування екранних конструкцій*. Захист від частинок розміром більше 1 см може здійснюватися шляхом *вживання спеціальних заходів при проектуванні космічних апаратів, а саме: розташуванні життєво важливих систем в так званих мертвих зонах щодо напрямку удару потоком сміття*. Що стосується екранних конструкцій, то вони бувають різного типу: це і прості однокольові виносні екрани, що

розміщуються перед корпусом апарата, і складні багатокульові конструкції з металу і кераміки. Саме такий захист передбачений для орбітального модуля ЄКА “Columbus”, пристикованого до МКС. Орієнтуючи космічний корабель, космонавти можуть використовувати і його як екранний захист (така практика застосовувалася на ОКС “Мир”). Для кораблів серії “шатл” орбітальний ступінь орієнтується таким чином, щоб його хвостова частина була повернена в напрямі руху. Разом із тим, роботи у відкритому космосі відбуваються так, щоб космонавти були захищені корпусом станції.

Одним із найважливіших заходів зі зменшення засміченості є *інформування про небезпеки, пов'язані із забрудненістю, і про численні джерела утворення космічного сміття*. Економічно виправданим є застосування заходів зі зменшення забруднення на ранніх стадіях конструювання КА. Проблема зіткнень і вибухів пов'язана із неконтрольованими запусками. Для її вирішення треба встановити контроль за матеріалами, технологіями виробництва і запуску. Щоб уникнути зіткнень КА, результатом якого є поява габаритних шматків космічного сміття, доцільно використовувати прогнозовані розрахунки для встановлення безпечних стартових вікон запуску, що виключають перетин траєкторії польоту космічного апарата з іншими супутниками і пілотованими космічними кораблями.

БАЛІСТИКИ УКРАЇНИ

Величною є картина старту ракети з шахтної установки або з платформи в океані... Спираючись на вогняний стовп, вона так легко набирає висоту, що створюється враження якоїсь простоти того, що відбувається.

Але ця простота оманлива. Вона приховує напружену працю проєктантів, балістиків, фахівців з міцності, аеродинаміків, конструкторів, технологів, виробників, випробувачів, спільними зусиллями яких створюється диво під назвою ракета.

Анатолій Подолінний
начальник комплексу,
ДП "КБ "Південне""

Анатолій Шептун
гол. наук. співр.
ДП "КБ "Південне""

Ірина Різнюк,
начальник сектора
ДП "КБ "Південне"",
м. Дніпропетровськ

Можливо, диво — це не найточніший термін, яким можна охарактеризувати одне з найскладніших творінь рук людських. Однак, якщо йдеться про всесвітньо відомі розробки конструкторського бюро "Південне" — неперевершену за потужністю стратегічну ракету 15A18M, ракету-носій "Зеніт", використовувану в міжнародній програмі "Морський старт", або про єдиний у світі рухомий бойовий залізничний ракетний комплекс (БЗРК), то інші слова на думку не спадають.

І все-таки старт, який так вражає нашу уяву, є не головним дивом ракетобудування, а всього лише однією з його граней. Інші ж залишаються за кадром, як і тисячі фахівців, роки праці котрих вміщено в передстартові секунди. Але давайте хоч би пунктирно згадаємо тих, хто завжди лишається в тіні.

Дивовижно високу точність, як кажуть "у десятку", забезпечують **балістики і розробники системи управління**. Стійкість польоту при великих швидкісних напорах, дії вітру, непередбаченому коливанні палива в баках і пружних коливаннях корпусу — заслуга **математиків і механіків**. Висока тягоозброєність ракети — успіх **розробників ракетних двигунів**. Надійність чергування в шахті завдяки автоматизованому пошуку несправностей — **результат праці управліців**. Герметичність паливної системи при багаторічній дії агресивних компонентів — підсумок праці **конструкторів, технологів і матеріалознавців**. Контроль систем у польоті, зокрема в щільних шарах атмосфери при 80-100-кратних перевантаженнях, коли ракету огортає непрозора для радіохвиль плазма, — надзвичайно важливе досягнення **телеметристів**. Заслуга проєктантів полягає в об'єднанні зусиль усіх учасників робіт, у виборі найпрогресивніших рішень.

Продовжувати цей список можна ще довго. Але розуміючи, що неможливо досягнути неосяжне, сьогодні ми вирішили розповісти лише про балістиків, точніше, про їхню роль у створенні ракет і участь у майбутніх проєктах.

Упродовж перших тридцяти з гаком років роботами,

Схема виведення КА ракетою-носієм "Зеніт-3SL" за програмою "Морський старт"

пов'язаними з балістикою ракет, космічних апаратів і супутників, що спускаються з орбіти (СА), керував член-кореспондент АН УРСР *М.Ф. Герасюта* (1919–1987). Саме він надовго визначив методологію досліджень і постановку завдань прикладної балістики, що сприяло створенню нових зразків ракетної техніки.

Його учнем і найближчим сподвижником став доктор технічних наук *О.О. Красовський* (1934-1994). Він забезпечував розв'язання завдань вибору траєкторії запуску стратегічних ракет, розробляв програми керування польотом і способи захисту від впливу факторів збурення на їхню дальність. Немало в цьому напрямку зробив і канд. технічних наук *П.М. Лебедєв* (1921-2001), який займався розв'язанням прикладних завдань балістики апаратів при їх польоті в атмосфері. Особливо слід відзначити проведені ним дослідження з динаміки руху СА в атмосфері навколо

центру мас.

З початку 1960-х років автори цієї статті брали участь як виконавці й керівники у роботі з балістичних досліджень і втілювали їх результати на практиці. Навколо цих проблем згуртувалась велика група вчених і провідних спеціалістів-балістиків.

Найяскравіше виявили себе *А.Ф. Бєлий, Є.І. Бушуєв, Л.Т. Грипп, В.О. Іжко, А.І. Ковбаса, Е.П. Компанієць, М.Д. Ладонкін, І.М. Лиска, В.Я. Маштак, О.В. Новиков, Ю.П. Панкратов, К.Е. Татаревський, О.В. Болілий, Г.В. Маштак, А.І. Васильєва, І.О. Ємельянова, В.І. Іванова, Т.П. Самбірська* та багато інших.

Прийнято, що основним завданням балістики ракет є розрахунок траєкторії їхнього польоту. Таке, здавалося б, буденне завдання приховує проблему великої складності. Адже від траєкторії залежать навантаження при проходженні атмосфери і, як наслідок, основні тактично-технічні

характеристики — дальність польоту, навантаження, яке виводять на орбіту, показники точності.

Отже вибір форми траєкторії польоту — це комплексне і надзвичайно складне завдання, розв'язання якого забезпечують фахівці різних організацій. Тому окрім балістиків у роботі беруть участь аеродинаміки, тепловики, проєктанти, розробники системи керування, фахівці з міцності, випробувачі й навіть безпосередньо виробники ракет.

З питаннями вибору форми траєкторії польоту тісно пов'язана проблема оцінки впливу факторів збурення на енергетичні характеристики ракети — дальність польоту і вагу корисного навантаження, яке виводиться на задану орбіту. За кількістю факторів збурення (звичайно до декількох десятків!) та їхньою різноманітністю ця проблема належить до числа достатньо складних і відповідальних. Розробка методології впливу кожного фактора збурення на дальність

польоту, оцінка їхнього сумарного впливу, так само як і зведення енергетичних характеристик відповідно до вимог технічної задачі — одне з основних завдань проектування і наступних льотних випробувань.

У балістиці існує ще одна специфічна частина завдань, які стосуються *перехідних процесів*. Вони виявляються на ділянках старту, в моменти розділення ступенів, скидання обтічника і відділення об'єкта запуску. Сили, які діють під час перехідних процесів, є вкрай нестабільними, з низькою точністю визначення (наприклад, на етапі вимкнення ракетних двигунів тяга має невизначеність на рівні 30-50%) і значним розкидом у часі. Щоб врахувати ці впливи, розроблено і застосовуються спеціальні методи розрахунків. На їхній основі видаються рекомендації до конструкції відповідних вузлів ракети, систем розділення і скидання елементів.

На етапі льотних випробувань дуже відповідальною стає підготовка даних на пуск — польотне завдання. Цій роботі передують розробка програм високоточного розрахунку траєкторії з максимально повним урахуванням усіх сил, які діють на ракету. До них можна віднести й аномальне гравітаційне поле Землі, яке впливає на параметри руху на активній та пасивній ділянках польоту. До речі, саме в КБ “Південне” вперше в галузі було проведено дослідження оцінки цього впливу та дано рекомендації щодо врахування гравітаційних аномалій при розрахунку виконавчої траєкторії.

У зв'язку з тим, що кількість даних, включених в польотне завдання, сягає декількох сотень, програмний комплекс розрахунку траєкторії і формування польотного завдання розробляють з урахуванням необхідності його функціонування в автоматизованому режимі (з мінімізацією “ручних” операцій, щоб уникнути помилок через можливість впливу людського фактора на надійність розрахункових даних).

Самостійними питаннями балістики є дослідження руху СА при їхньому польоті в атмосфері. При розрахунку руху центра мас додатково аналізують кутовий рух СА навколо центра мас. За результатами цих підрахунків визначають дію на СА поздовжніх та поперечних перевантажень. Особливістю руху є зміна форми поверхні СА, викликана обгорінням теплозахисного покриття. Відповідно змінюються аеродинамічні характеристики, положення центра мас і, як наслідок, кут атаки. Це помітно ускладнює розрахунок, оскільки вимагає постійного уточнення всіх характеристик СА.

На відміну від ракет, коливання яких навколо центра мас обмежені системою керування, і не перевищують звичайно декілька градусів, під час руху СА в атмосфері його коливання сягають декількох десятків градусів (і навіть 100-150° у верхніх шарах атмосфери). Режими кутового руху СА в атмосфері повністю визначає аеродинамічна дія на нього в умовах обгоріння теплозахисного покриття з винесенням у пограничний шар продуктів випаровування теплозахисту. В аеродинамічних трубах такі умови створити неможливо. Тому розрахункова траєкторія руху СА і дії на неї навантажень потребують підтвердження результатами льотних випробувань.

Бували випадки, коли режими руху СА в атмосфері якісно відрізнялись від розрахункових оцінок. Скажімо, спостерігали зростання амплітуди коливань СА при зануренні його в атмосферу і багатократне (порівняно з розрахунковими даними) збільшення дії поперечних перевантажень. Становище було дуже серйозним. “Півден-маш” набрав обертів і забезпечив виробництво корпусів СА. І тут зупинка з незрозумілими наслідками... Потрібно було провести широкомасштабні дослідження для

уточнення розрахункової моделі кутового руху СА на ділянці інтенсивного знесення теплозахисту, що дозволило зблизити розрахункові й дослідні дані з заспокоєння коливань СА в атмосфері.

Великі труднощі було подолано при формуванні методики розрахунку траєкторії польоту в атмосфері керованого СА, який здійснює глибокий аеродинамічний маневр різної глибини та спрямованості в інтересах проведення наукових досліджень. Вплив особливостей, зумовлених знесенням теплозахисного покриття, на поточні аеродинамічні характеристики і положення центра мас апарата був настільки значним, що призводив до різкої зміни параметрів маневру і, як наслідок, до зміни траєкторії польоту і прогнозованих характеристик обгоріння поверхні, які викликали додаткову зміну його форми, аеродинамічних характеристик і навантажень, траєкторії маневру тощо.

Розрахунок траєкторій керованих в атмосфері СА виявився дуже складним. Стандартні методи його розв'язання “за один прохід” були неприйнятними через низьку точність. Проблему було вирішено введенням у розрахункову модель руху оригінальної методики послідовних наближень за визначенням фактичних поточних взаємозалежних характеристик СА (форми поверхні, аеродинамічних, положення центру мас і параметрів його руху).

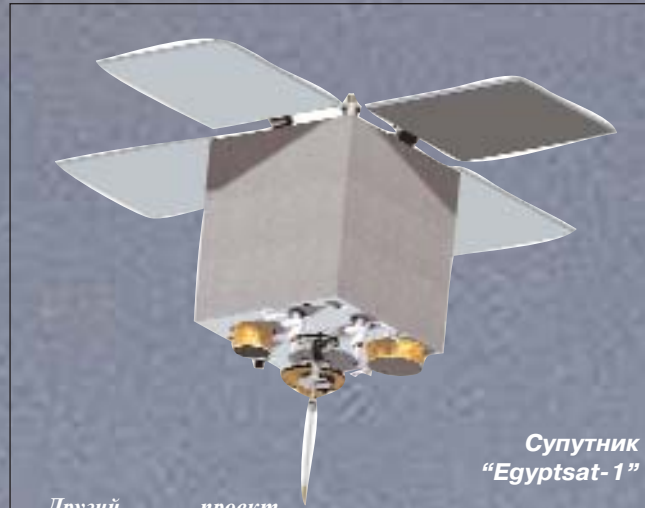
На жаль, складність опису деяких проблем балістики в доступній формі не дозволяє викласти їх у цій статті. І все-таки ризикнемо навести як приклад задачу вибору мінімальної витрати палива на траєкторії останнього ступеня ракети при виведенні групи космічних апаратів на орбіти з близькими періодами обертання, нахилами, ексцентриситетами, положеннями перигею тощо. Ця задача дотепер не має строгого розв'язання через суттєву залежність витрати палива від послідовності реалізації заданих параметрів орбіт (від передісторії руху) і часу. Алгоритм розв'язання найпростішого аналога — геометричної задачі комівояжера відомий, але він непридатний для використання в нашому випадку. Повне перебирання можливих схем руху не є можливим через непомірні затрати часу на проведення розрахунків. Балістики КБ “Південне” розв'язали і цю складну задачу з припустимою для практики точністю.

Два важливі проекти в галузі космічної діяльності було реалізовано балістичними КБ “Південне” та його партнерами. Поява цих проектів була викликана необхідністю провадити Україною самостійну космічну діяльність у галузі керування польотами національних космічних апаратів і аналізу навколосемної космічної обстановки.

Перший проект передбачав вирішення проблеми визначення параметрів орбіт національних супутників. Особливу складність викликала наявність в Україні лише одного сучасного пункту спостереження — в Євпаторії (в Росії до таких робіт звичайно залучають п'ять і більше пунктів спостереження та вимірювання). Додаткові труднощі обумовлювались проведенням вимірювань лише одного навігаційного параметра із шести необхідних для однозначного визначення елементів орбіти. Можливість керування польотом супутників за допомогою одного пункту спостереження виглядала сумнівною. Залучення до вимірювань засобів вимірювань Росії вимагало великих затрат і ставило Україну в залежність від надання послуг іншими країнами.

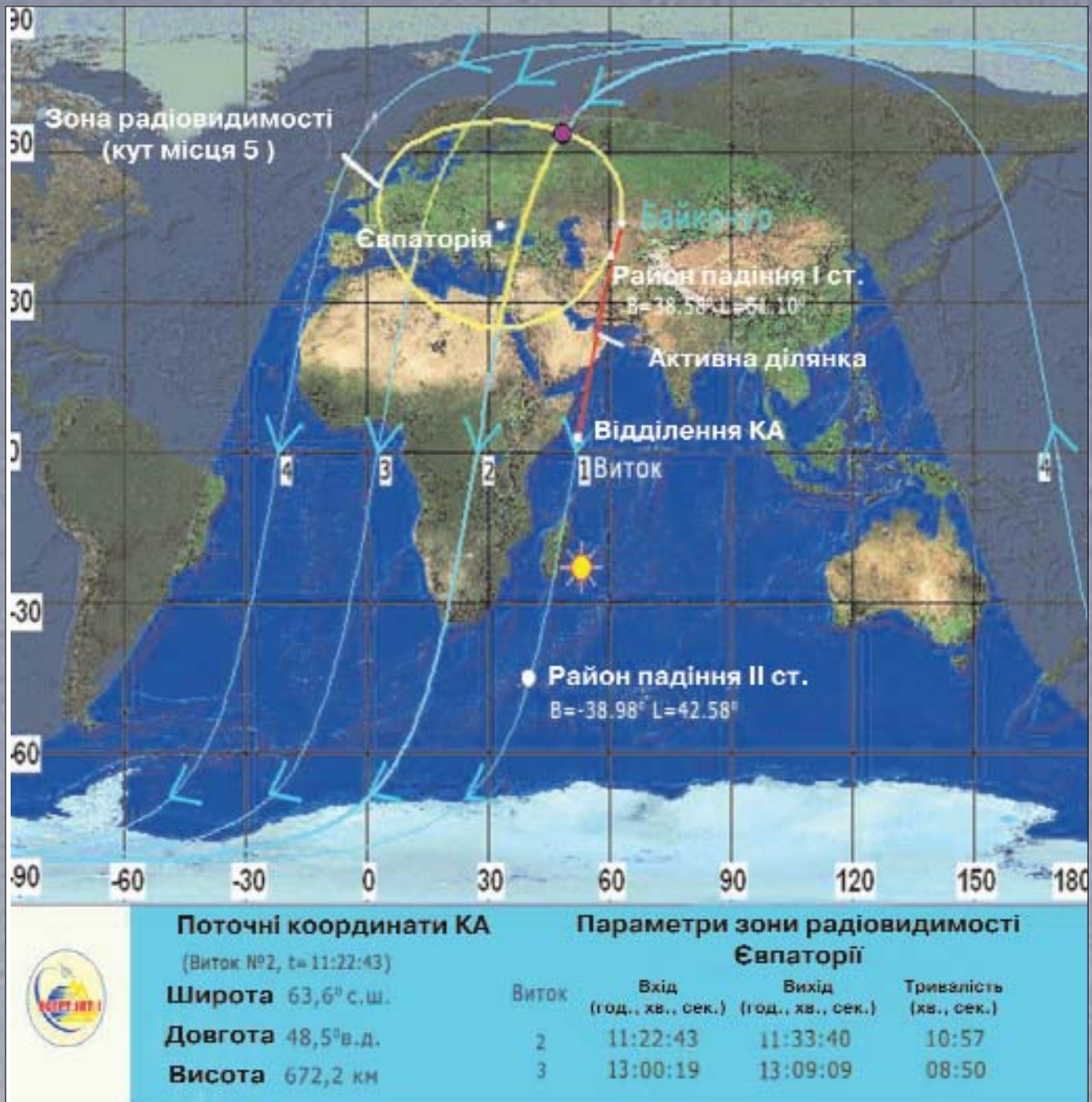
Спільними зусиллями КБ “Південне” та Інституту технічної механіки НАНУ і НКАУ (Дніпропетровськ) завдання було розв'язано.

Було розроблено методологію і створено унікальний автоматизований програмний комплекс балістико-навігаційного забезпечення польоту національних космічних апаратів. За обсягом, сервісними можливостями, автоматизацією, точністю визначення і прогнозування руху супутників на основі вимірювань одного параметра орбіти одним пунктом стеження балістичний програмний комплекс повністю забезпечує потребам практики. Він успішно використовувався при експлуатації трьох національних супутників дистанційного зондування Землі (супутники "Січ-1", "Січ-1М", "Мікросупутник"), в наступний час при експлуатації єгипетського супутника Egyptosat-1. Не дивно, що до цієї технології виявляють інтерес інші країни. Нині розробляють аналогічний комплекс для Єгипту, узгоджуються рамки співробітництва з Казахстаном.

Супутник "Egyptosat-1"

Другий проєкт

Радіовидимість орбіти супутника після виведення на сонячно-синхронну орбіту

присвячено створенню в Україні системи контролю й аналізу космічної обстановки.

Форсоване освоєння космосу зробило навколоземний простір достатньо тісним. Сьогодні на орбітах перебувають десятки тисяч дрібних об'єктів і понад дванадцять тисяч розміром від 10 см і більше. Попри те, що темпи запусків супутників останнім часом дещо знизились, прогнозувати суттєве зменшення кількості об'єктів на навколоземній орбіті передчасно.

Тому будь-яка держава, яка володіє сучасною космічною інфраструктурою і планує подальший її розвиток, повинна володіти оперативною інформацією про обстановку в космічному просторі. Передусім необхідно знати, на яких орбітах розміщені космічні об'єкти і як еволюціонують параметри цих орбіт з часом. Не менш важливою є інформація про те, чи можуть ці об'єкти становити загрозу зіткнення з вітчизняними КА в процесі їх виведення і подальшого функціонування на орбіті. Необхідним є також вирішення завдань з підтвердження факту виведення супутників на задані орбіти, відділення їх від останнього ступеня і відсутність зіткнення їх в процесі орбітального руху при груповому запуску, а в разі позазататних ситуацій — виявлення і супровід орбітальних елементів запуску.

Враховуючи прискіпливу увагу міжнародних організацій до засмічення навколоземного космосу техногенними об'єктами, необхідний постійний моніторинг польоту останніх ступенів ракет-носіїв з метою підтвердження збереження їх цілісності на орбіті.

Знання космічної обстановки надає Україні додаткові можливості для участі у міжнародних проектах і угодах з використання космічного простору.

Контроль і аналіз космічної обстановки дозволяє вирішувати проблеми, пов'язані з національною безпекою України. Багато держав уже мають у своєму розпорядженні потужний арсенал космічних засобів військового призначення. Передбачається подальше зростання їх чисельності, пов'язане з розширенням угруповання розвідувальних супутників, введенням в експлуатацію нових космічних кораблів, розміщенням на орбітах спеціальних засобів протидії. В цих умовах істотно зростає ціна інформації про цільове призначення об'єктів запуску, розміщення їх на орбітах, виконання маневрів, про можливості КА спостерігати за наземними об'єктами та впливати на них.

Особливе значення має вирішення завдання прог-

нозування районів можливого падіння потенційно небезпечних космічних об'єктів, насамперед об'єктів з ядерними енергоустановками та зі значною масою.

Створення державної системи контролю й аналізу космічної обстановки було розпочато 1997 року за Указом Президента України. Головним розробником цієї системи стало КБ "Південне", основними співвиконавцями — НДПІ "Союз" і Харківський військовий університет. У КБ "Південне" безпосередніми виконавцями роботи були визначені підрозділи балістиків. Розробка системи стала новим напрямком роботи як для КБ "Південне", так і для всієї кооперації виконавців. Особливу проблему становила відсутність аналогічних розробок в Україні.

Наприкінці 2005 року було завершено перший дуже важливий етап — введення системи в дослідну експлуатацію з Центром контролю в Євпаторії. Зараз проводять завершальну роботу над введенням її в постійну експлуатацію. Надалі передбачено розвиток системи в напрямку нарощування її функціональних можливостей.

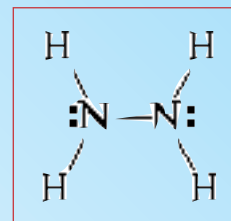
Система вже зараз є стратегічним джерелом інформації про використання космічного простору, дотримання міжнародних угод, а це є гарантом повноцінної участі України в міжнародній космічній діяльності.

Значення створення вітчизняної системи контролю й аналізу космічної обстановки підтверджується й тим, що передові космічні держави або вже мають системи контролю космічного простору (США та Росія), або створюють їх (країни Європейського космічного агентства, Китай, Індія).

Важливим доповненням до двох згаданих проектів є створена балістиками й телеметристами КБ "Південне" і введена в експлуатацію в Національному центрі управління і випробувань космічних засобів (НЦУВ КЗ) у Євпаторії система візуалізації передстартових і польотних операцій при запусках КА на ракетах-носіях "Дніпро", "Циклон" та "Зеніт". Система дозволяє в реальному масштабі часу робити висновки про хід підготовки пуску, виконання програм польоту ракети-носія з використанням даних телеметрії про роботу життєво важливих елементів ракети (двигуна, системи живлення паливом, системи керування польотом, реалізації циклограми виконання операцій тощо). Окрім функцій забезпечення інформацією про підготовку й запуск КА, систему візуалізації використовують з рекламною метою для залучення потенційних замовників запуску космічних апаратів на українських ракетах-носіях.

Введені в експлуатацію в НЦУВ КЗ програмний комплекс балістико-навігаційного забезпечення польоту супутника, система контролю й аналізу космічної обстановки і програмні комплекси візуалізації передстартових і польотних операцій та експлуатації національних супутників забезпечують стійке вирішення всього комплексу завдань щодо запуску й експлуатації КА, аналізу космічної обстановки, попередження про небезпеку падіння фрагментів космічних об'єктів на Землю. Реалізація цих проектів вивела Україну в число тих небагатьох країн, які здійснюють балістичний супровід польоту КА й аналіз космічної обстановки власними силами. Представлені проекти повною мірою відображають передові позиції України в космічній галузі та є її надбанням.

В НЕБЕСАХ, НА ЗЕМЛІ І НА МОРІ

(про гідразин і його роль у житті людини)

Юрій Савельєв
доктор хім. наук,
зав. відділу хімії
лінійних полімерів,
заступник директора
Інституту хімії
високомолекулярних сполук
НАН України,
м. Київ

Віталій Веселов
канд. хім. наук,
ст. наук. співр.
Інституту хімії
високомолекулярних сполук
НАН України,
м. Київ

З історії відкриття гідразину

Речовина з дуже простою формулою і дуже непростю історією, в якій були злети (у буквальному значенні цього слова), а часом і забуття. Це — *гідразин* NH_2NH_2 (інколи в літературі його називали *діамидом*). У тому, що гідразин було відкрито у самому кінці XIX ст., немає сумніву. Однак, відшукавши довідку про цю речовину в “Короткій хімічній енциклопедії” (1961), “Хімічній енциклопедії” (1988 р.), ми так і не довідаємося, хто ж є його першовідкривачем насправді.

У спеціальній літературі фігурують як мінімум імена двох хімічних авторитетів. У “Основах хімії” *Д. Менделєєва*, як і в “Історії хімії” *М. Джуа*, першовідкривачем гідразину названо відомого на той час німецького професора у Кілі і Гейдельберзі *Теодора Курціуса* (1857-1928), що синтезував ряд азотовмісних речовин. *Курціус*, скоріш за все, мав справу з сульфатом гідразину $\text{N}_2\text{H}_4 \cdot \text{H}_2\text{SO}_4$. А чистий безводний гідразин було отримано у 1894 р. (як стверджується у французьких книгах з історії хімії) французьким хіміком *Лобре де Брином* (через 7 років після дослідів *Курціуса*).

Справедливості заради слід відзначити, що відкриттю гідразину як речовини передували роботи трьох відомих хіміків-органіків. Ще в 1845 році професор Казанського університету *Н.Н. Зінін*, відновивши азобензол сірчанним натрієм, одержав безбарвні пластинки гідразобензолу — першої речовини, що містить NHNH -групу.

Оскільки формула гідразобензолу $\text{C}_6\text{H}_5\text{NHNHC}_6\text{H}_5$, то його можна

вважати першим відомим нам похідним гідразину. Через 30 років німецькі хіміки *Еміль і Отто Фішери* виділили фенілгідразин. Насправді вони замінили атомом водню одну з фенільних груп у молекулі гідразобензолу. Коли те саме вдалося зробити і з другою фенільною групою, то гідразин з'явився у відносно чистому вигляді.

Він мав вигляд безбарвної рідини з запахом нашатирного спирту, що димить на повітрі, добре розчиняється в полярних розчинниках (воді, амінах, спирті). А в неполярних (і насамперед у вуглеводнях) гідразин розчинитися не бажав. Розчин гідразину у воді, названий гідразин-гідратом, за фізичними властивостями відрізняється від безводного гідразину, останній більше схожий на воду. Гідразин гігроскопічний і під дією окислювачів схильний до самоспалахування.

Але були у гідразину властивості, що відразу ж зацікавили хіміків. По-перше, він виявився дуже активним відновлювачем. Окисли багатьох металів (заліза, міді, хрому, нікелю) при контакті з ним у його надлишку відновлювались настільки бурхливо, що гідразин спалахував і горів синім (точніше фіолетовим!) полум'ям. Пізніше з'ясували, що під дією окислювачів (азотної кислоти, пероксиду водню, фтору і фторовмісних реагентів, повітря й кисню) відбувається каталітичне розкладання гідразину на газу (азот і аміак). *Ця обставина, а також велика кількість газів, що утворюються при горінні гідразину, зробили гідразин, монометилгідразин, несиметричний диметилгідразин (НДМГ) майже на*

* *Велике у малому (лат.)*

піввіку незамінними компонентами рідких ракетних палив.

Дуже низька температура замерзання гідразин-гідрату (-51,6°C) дозволила використовувати його як компонент ракетного палива в тих випадках, коли безводний гідразин твердіє вже при 1,5°C.

Рідке ракетне паливо

Двигуном другого ступеня радянських ракет-носіїв “Космос”, за допомогою яких у 1962-1967 рр. на космічні орбіти було виведено майже дві сотні штучних супутників Землі, був рідинний реактивний двигун РД-119. Пальним для нього був НДМГ (рідинні палива для реактивних двигунів на основі НДМГ військові інколи утаємничують під назвою *гентил*) і азотна кислота як окислювач. НДМГ і азотна кислота використовувалися в двигунах II-го ступеня американських ракет “Tor-Delta”, “Torad-Delta”, “Tor-Agena”, “Torad-Agena”. Суміш НДМГ із гідрaziном (Aerozine-50) застосовували в міжконтинентальних балістичних ракетах США “Titan-II”, “Titan-III” (Рис. 1), де окислювачем був тетраоксид азоту. І гідразин, і НДМГ відразу ж знайшли застосування в ракетно-космічній техніці через доступність сировинної й промислової бази, прийнятних експлуатаційних властивостей (хімічна і фізична стабільність за тривалого збереження, сумісність з конструкційними матеріалами, легка і безвідмовна займистість палива в камері згоряння, широкі концентраційні межі запалення, одержання найбільшого питомого імпульсу тяги за можливо меншої маси двигуна). Тоді гідразин і його алкілпохідні не мали рівних — спалахували дуже легко, а розкладання їх на азот і аміак було можливе як під дією нагрівання, так і під впливом каталізаторів.

НДМГ схожий з гідрaziном за хімічними та фізичними властивостями. НДМГ (на відміну від гідразин-гідрату й безводного гідразину) у будь-яких співвідношеннях змішується не тільки з водою, але й з нафтопродуктами. Поряд з американським паливом “Aerozin”, двигун, наприклад, французького реактивного винишувача “Mirage-III” використовує НДМГ як активізатор у газовому паливі. Сучасні російські важкі РН “Рокот”, “Протон”, український РН “Циклон” також використовують НДМГ як паливо. На НДМГ і тетраоксид азоту працюють двигуни українсько-російської РН “Дніпро”

Рис. 1. Гідразин — важливий компонент палива двигунів українських (ліворуч), російських (у центрі), і американських (праворуч) ракетноносіїв

(Рис. 1). У 2007 р. за її допомогою виведено “EgyptSat-1” (Єгипет), шість супутників “SaudiComSat” (Саудівська Аравія), три “CubeSat” (США), Terra-SAR-X і Genesis-2.

Вище наведено найвідоміші приклади використання гідразину і НДМГ у ракетній техніці. А передував цьому злету менш знаний період. Читачеві, можливо, відоме ім'я німецького інженера і винахідника *Гельмута Вальтера*. До початку Другої світової війни він був технічним керівником невеликої приладобудівної фірми, а до кінця війни став одним із шанованих і засекречених діячів науки і техніки Німеччини. Як і *Вернер фон Браун*, він розробляв “зброю помсти”, на яку так розраховував *Гітлер* наприкінці війни. Уся кар'єра *Г. Вальтера* пов'язана з концентрованим пероксидом водню. Він використовував його в двигунах для підводного човна нової конструкції, у реактивному двигуні власної конструкції: 80%-ний розчин пероксиду водню працював у цьому двигуні як окислювач, а пальним для нього була суміш рівних кількостей метилового спирту і гідразин-гідрату. Останній у складі палива забезпечував його легке і безвідмовне запалення.

Двигуни *Вальтера* встановлювали на винишувачах Мессершмідта “Me-163” і на пілотованому літаку “Natter”. Примітивна дерев'яна конструкція цього літака несла могутній заряд з 24 твердотопливних реактивних снарядів. Після випуску снарядів по літаку ворога льотчик і дорогий реактивний двигун рятувалися на парашутах, а “Natter” самознищувався в повітрі. Однак далі випробувань (вересень 1944 р.) витівка з “Natter” не пішла, він не вплинув на результат війни, як, утім, й інші починання *Гельмута*

Вальтера.

Однак роботи з застосування гідразину і його алкілпохідних як реактивного палива були продовжені в різних країнах, зокрема в СРСР і США. Незабаром після війни в США збудовано ракети “Vomark”, “Avangard”, “Tor-Able”, а пізніше НДМГ як паливо стали застосовувати для більшості американських ракет. Реактивні мікродвигуни з гідрaziном як паливом виготовляли в декількох країнах для систем орієнтації й корекції орбіти космічних станцій. Німецька фірма “Egno” виготовляла гідрaziнові мікродвигуни для супутника “OTS” Європейського космічного агентства, як і такі самі двигуни встановлювали на початку 1980-х рр. на європейському супутнику зв'язку “ECS”.

Гідразин у паливних елементах

Паливний елемент (ПЕ) — це електрохімічне джерело струму, що виробляє електроенергію за безупинного витрачання хімічних реагентів (палива й окислювача). Правильніше було б назвати його паливною батареєю безупинної дії чи гальванічним елементом внутрішнього згоряння.

Гідрaziнові ПЕ працюють за відносно низьких температур. Електрична енергія в гідразин-повітряних (гідразин-кисневих) ПЕ виробляється за рахунок окислювально-відновних реакцій, які мають місце на аноді.

У випадках, коли джерело електропостачання призначено для експлуатації в умовах дефіциту повітря (наприклад, на підводних човнах), або взагалі його відсутності, як окислювач використовували пероксид водню. ПЕ поєднували в модулі, а модулі

з'єднували в батареї потужністю до 100 кВт (Рис. 2).

Питанням розробки гідразинових паливних елементів для транспортних засобів різного призначення у другій половині XX ст. багато і плідно займалися в США фірми "Union Carbide", "Monsanto" (мікромотоцикл, військова вантажівка), "Allis Chalmers" (підводний човен); у Канаді (одномісний науково-дослідний підводний човен "Star"), у Великобританії — фірми "Shell", "Chloride Technical Service", "Electric Paua Storage" (Рис. 3).

Французька "Alstom" разом із "Exxon" (США) розробила електро-силу установку потужністю у 115 кВт для підводних апаратів. В одному з останніх американських патентів від фірми "Hitachi Ltd" (Японія) описано "гібридний" ПЕ, якій може працювати з різними паливами — або з гідразином, або з метанолом. Під час війни у В'єтнамі гідразинові ПЕ використовували як автономні джерела живлення засобів зв'язку, радарних установок, радіостанцій, освітлювачів, пунктів зарядки акумуляторів, ручного переносного електроінструменту (Рис. 4). Фінська компанія "Rauma Oceanics" розробила гідразиновий ТЕ потужністю до 200 кВт, призначений для роботи на дослідницьких підводних апаратах з глибиною занурення до 6 000 м.

Разом із Фінляндією такою тематикою у 1980-ті рр. займався Інститут океанології ім. П.П. Ширшова (Росія). Інтерес до гідразинових ПЕ не вщухає й досі — щодва роки (починаючи з 1958 р.), відбуваються засідання *International Power Sources Symposium*, на яких питання розробки й експлуатації гідразинових ПЕ регулярно вміщують до порядку денного робочих програм.

Важливо відзначити, що істотним недоліком названих ПЕ є токсичність палива та його відносно висока вартість, але застосування їх як автономних джерел електроенергії заслуговує на увагу.

Органічна хімія

Людина використовує гідразин у виробництві світлочутливих шарів фотографічних матеріалів; проміжних продуктів і барвників; пороутворювачів при одержанні пінопластів; у промисловості тонкого органічного синтезу, зшивних агентів для полімерних матеріалів.

Фармхімія

У другій половині XX ст. для

Рис. 2. Складання гідразинових паливних елементів

Рис. 3. Їдемо й рулимо на гідразині!

Рис. 4. Монтажні роботи з електроінструментом.

На задньому плані джерело електропостачання — гідразиновий паливний елемент

лікування різних форм туберкульозу почали застосовувати "Ізоніазид", "Тубазид", "ГІНК", "Andrazide", "Nicozide", "Tebexin" (все це *гідразид ізонікотинової кислоти*, вироблений у різних країнах); "Фтивазид", "Салюзид", "Метазид" (а це гідразони різних похідних ізонікотинової

кислоти). Інтерес до гідразину і його похідних як фармпрепаратів не пропав і у наш час — за останніми повідомленнями наукової періодики, високу активність до штамів *Mycobacterium tuberculosis* мають галоїдозамісні бензиліденгідразиди оксихінолінкарбонових кислот (Національний фармацевтичний університет, м. Харків), *гідразиди N-піролкарбонових кислот* (Університет хімічної технології й металургії, Софія, Болгарія).

Розробки Національного Запорізького університету вказують на виражену антимікробну активність стосовно грамположитивних бактерій і грибів *Candida albicans* для іліденгідразидів карбонових кислот із вбудованими хінолоновими циклами. ІХВС НАН України та Інститутом урології АМН України встановлено антимікробну активність озона глюкози на основі НДМГ по відношенню до грамположитивних і грамнегативних бактерій.

Французькі фармацевти ("Aventis Pharma SA") на основі гідразонів піридазинкарбонових кислот синтезували препарати, придатні для лікування і профілактики серцево-судинних, запальних, пухлинних захворювань і хвороб центральної нервової системи.

В аналітичній хімії за допомогою гідразину та його похідних проводять визначення понад трьох десятків елементів таблиці Менделєєва. Реакції, як правило, швидкі й численні, що використовується для ідентифікації катіонів металів (найчастіше міді, срібла, золота, заліза, нікелю, кадмію, цинку, алюмінію, ртуті, талія, церію й ін.).

Розглядаючи аналітичну хімію гідразину і його похідних, не можна не згадати про *хемілюмінесценцію* — оптичне явище (світіння), яке обумовлено енергією хімічних реакцій, коли гідразинопохідні утворюють з катіонами металів комплекси, що люмінесцюють при опроміненні світлом. Найбільш розповсюдженими й відомими реагентами в хемілюмінесцентному аналізі є гідразиди 3-амінофталевої (люмінол) і 3-оксіфталевої кислот. Люмінол у нейтральному і слабкислому середовищі під час УФ-опромінювання відгукується світлоблакитним кольором. При цьому інтенсивність світіння комплексу пропорційна концентрації катіона металу, який вміщує проба.

Варто згадати, що великі кількості гідразину витрачають для промивання парових котлів теплоелектростанцій (усунення накипу), в електротехнічній

промисловості — як флюсів для спаювання деталей, у виробництві електретів, для очищення газів від меркаптанів і діоксиду вуглецю, як могутній відновлювач у виробництві рафінованих (чистих) металів (міді, нікелю й ін.) з їхніх оксидів, як додаток до скла маси (видалення тьмяності скла).

Гідразин у хімії високомолекулярних сполук (полімерів)

Безсумнівний інтерес для розробки нових матеріалів становлять високомолекулярні сполуки з фрагментами гідразину або його похідних у макроланцюзі — це полігідразиди і поліуретани. Наявність ланцюжків — NNNH — у макромолекулах помітним чином визначає експлуатаційні властивості виробів. Інтерес до такого типу полімерів не випадковий. По-перше, гідразин і його заміщені як реакційноздатні біфункціональні реагенти легко утворюють полімери з різними класами органічних поліфункціональних сполук. По-друге, плівкові матеріали з полімерів на основі гідразину і його похідних відрізняються високими експлуатаційними (читай, споживчими) характеристиками.

Плівкові матеріали з полігідразидів з різною архітектурою макромолекул використовуються у виробництві обезсолювальних зворотньо-осмотичних мембран, які застосовують при опрісненні солоних вод. Особливо багато розробок такого типу є в країнах з жарким кліматом (Індія, Єгипет). Полігідразиди використовують при виробництві термостійких плівок і високомодульних волокон, “преполімерів” для наробки відповідних термостійких поліоксадіазолів шляхом циклодегідратації (відщеплення молекул води).

Поліуретани на основі гідразину і його ацилохідних.

Їх одержують із органічних речовин і екологічно безпечних водних дисперсій. Відразу ж необхідно зауважити, що поліуретани, за висловлюванням патріарха української полімерної хімії академіка НАН України Ю.С. Лінатова “варто розглядати не тільки як клас полімерів, але і як вдалий і ефективний спосіб створення макроланцюгів”.

Практикою показано широкий діапазон різних підходів до конструювання макромолекул з гідразинними фрагментами, різноманітні

можливості задавати ту чи іншу будову макромолекулярного ланцюга. Плівки з таких поліуретанів, володіючи високими механічними показниками (морозостійкістю, стійкістю до вигинів і стирання, високою еластичністю, гігієнічними властивостями), застосовують як лицьове покриття у виробництві м'якої штучної шкіри і плівкових матеріалів багатопільового призначення (Рис. 5).

Використовують як декоративно-оздоблювальні матеріали, здатні до армування, морозостійких, еластичних покриттів гумових виробів і синтетичних тканин, а також плівко- і волокнуотворювальних матеріалів, здатних легко і міцно зафарбовуватися різними барвниками.

На основі ацилованих похідних гідразину була розроблена й освоєна технологія виробництва нових типів матеріалів з поліуретанів, організовано їхній випуск на базі доступної вітчизняної сировини і стандартного устаткування. Це дозволило створити перше в Україні виробництво штучної шкіри, призначеної для виготовлення одягу і шкіргалантереї. За назвою розробки група співробітників ІХВС НАН України була визнана гідною Державної премії Української РСР.

Поліуретани мають широкий спектр застосування, оскільки їхні властивості можуть бути цілеспрямовано модифіковані за рахунок варіювання природи і співвідношення фрагментів, включених у макроланцюг. Скажімо, поліуретанові плівки на основі гідразину зі вставками з гідразинфункціональзованих краун-ефірів (макроциклах типу корони, за що власне й одержали назву від англ. *crown*) і похідних хінокаліну мають бактерицидну активність пролонгованої дії щодо найпоширеніших збудників госпітальних інфекцій — бактерій *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli*, *Klebsiella sp.*, *Pseudomonas aeruginosa*, *Proteus sp.*, *Pr. gettigeri*, які контаминують опікові й гнійні рани. Досліджені поліуретани мають пролонговану бактерицидну активність, що обумовлено наявністю ковалентного зв'язку біологічно активних мономерів з макроланцюгом. Полімери стійкі до атаки пліснявих грибів (зокрема до таких як *Aspergillus oryzae* (Ahlburg) Cohn, *Aspergillus niger* van Tieghem, *Aspergillus terreus* Thom, *Chaetomium varioti* Bainier, *Penicillium funiculosum* Thom, *Penicillium chrysogenum* Thom, *Penicillium cyclopium* Westling, *Trichoderma viride* Pers. ex Fr.). Вони обумовлені структурними

особливостями макроланцюга, головним чином наявності сульфогідразидних і (макро) гетероциклічних фрагментів, а також додаванням розчинних комплексів і солей перешідних металів, здатних до комплексоутворення з гідразидними групами макроланцюга.

Зараз жваво обговорюються властивості полімерів із каліксареновими макроциклами модифікованими фрагментами гідразидів карбонових кислот. Матеріали з таких макромолекулярних ансамблів у перспективі можуть бути використані у виробництві іонселективних і амперометричних сенсорів, у конструкціях хемосенсорів, сенсорних систем з визначення іонів важких металів, а також для селективного аналізу органічних сполук.

Полімери на основі несиметричного диметилгідразину

Як ми уже згадували, ще зовсім недавно несиметричний диметилгідразин (НДМГ) інтенсивно використовували в ракетно-космічній техніці як паливо. Однак у зв'язку зі скороченням стратегічних озброєнь і зняттям більшості ракет з бойового чергування, у світі нагромадилася значна кількість НДМГ, збереження якої пов'язано з екологічною загрозою через токсичність палива. Проблема утилізації НДМГ у наш час стала надзвичайно актуальною, оскільки світова практика нараховує дуже обмежений вибір відповідних технологій:

а) використання як палива турбогенераторів теплових електростанцій з одержанням амонійних добрив на основі продуктів, що утворюються при згоранні;

б) застосування як висококалорійних домішок при спалюванні низькосортного вугілля і метанолу (пропозиція SAIC, San Diego, США), добавок до вуглеводневого палива (або газу);

в) розробка сполук з біологічною активністю, напівпродуктів органічного синтезу, модифікаторів барвників для поліефірних та ін. волокон, як домішок до полімерних композитів. Ці роботи провадили в Michigan State University, Du Pont de Nemours Co., Monsanto Co. (США), Sandoz AG (Швейцарія), Mitsubishi uka k.k. (Японія), BASF AG (Німеччина) тощо. Перші дві з перерахованих технологій при цьому зовсім проігнорували високу токсичність продуктів згорання НДМГ (не менш небезпечних за вихідний реагент).

Рис. 5. Зразки штучної шкіри, виготовленої на дослідному виробництві ІХВС НАН України з поліуретанів на основі похідних гідразину

Рис. 6. Використання гідразину як антикорозійної речовини при окисленнях у парогенерувальних установках, бойлерах і системах конденсації

У російських наукових публікаціях в останні роки з'явилися варіанти переробки НДМГ у безпечні похідні багатощільового призначення, що можуть бути застосовані як вихідні сполуки (прекурсори) у різних фізико-хімічних технологіях.

Роботами науковців ІХВС НАН України показано перспективні способи утилізації НДМГ переробкою його у високомолекулярні сполуки — поліуретанові еластomers, іономери, пінополіуретани, мономерні сполуки і полімери з біологічною активністю. Крім того, на основі гідразинівмісних поліуретанів у відділі лінійних полімерів ІХВС НАН України розроблено багатощарові плівкові матеріали зі спеціальними бар'єрними властивостями, призначені для виготовлення засобів індивідуального захисту людини (костюмів, накидок, балахонів) від дії отруйних і агресивних хімічних речовин, зокрема сильних окислювачів, для виробництва плівкових і декоративно-оздоблювальних матеріалів, для використання як захисних і антикорозійних еластичних покриттів автотранспортної техніки.

Сільське господарство

Різноманітні похідні гідразину використовуються в аграрному секторі як інсектициди, гербіциди, фунгіциди й ін. Особливо відомий гідразид малеїнової кислоти як регулятор росту рослин, у малих дозах він стимулює ріст і розвиток рослин, а у великих — викликає затримку росту, не порушуючи інших життєво важливих функцій рослин. Оскільки препарат погано розчинний у воді, то його застосовують у вигляді солей лужних металів, які добре розчиняються у воді.

Малотоксичним і неканцерогенним є натрієва сіль гідразиду малеїнової кислоти для обробки рослин, гальмування процесу росту трав на газонах і кущах у “живих” загорожах (парканах). Препарат рекомендується для

збільшення врожаю зеленої маси м'яти, підвищення вмісту в ній ментолу, для суцільного знищення бур'янів.

Інститутом фізіології й генетики рослин НАН України (член-кор. Григорюк І.П.), ІХВС НАН України (д.х.н. Савельєв Ю.В.) на прикладі рослин озимої пшениці “Одеська-162” (районованій у степовій, лісосте-

“Застосування гідразину та його похідних має ко-ло-сальні можливості — йому знайшлося місце і на землі, й у космосі, і під водою. А біологічно активні поліуретани на основі гідразину та його похідних можуть стати основою створення гарантованої системи захисту навколишнього середовища і людини від руйнівної дії мікроорганізмів.

повій і поліській зонах України) показано, що водні поліуретанові дисперсії на основі НДМГ є ефективними регуляторами водо- і газообміну рослин в умовах температурного стресу (а простіше кажучи, посухи). Підвищувалася стійкість до посухи озимої пшениці у фазі формування колосків (тобто стадії життя рослин найчутливішої до втрат вологи), на поверхні листя індукувались захисні реакції, що призвело до зменшення втрат врожаю пшениці під час посухи. В умовах зменшення природних енергетичних ресурсів актуальним стає пошук альтернативних видів палива. Такою альтернативою може бути біопаливо. Його сировинною базою є сільсько-господарські рослини, серед яких

важливе місце займають зернові культури як біомаса високоенергетичних рослин, ефективний фотосинтез яких відбувається в умовах достатнього вологозабезпечення. Важливим тут є створення сприятливих умов для вирощування культурних рослин у засушливих умовах.

Одноразова обробка пшениці “Одеса-162” розчином водних поліуретанових дисперсій при дефіциті вологи утворює тонкі полімерні плівки на поверхні мезофілу, що тимчасово сповільнюють випаровування води з листя. Це не тільки призводить до зменшення водного дефіциту вдвічі, зменшенню втрат врожаю в 1,3 раза, зменшенню зниження кількості білка в зерні в 1,24 раза, але і знижує(!) втрати зеленої маси в 1,52-1,68 разів.

Водні дисперсії поліуретанів з уведеними в архітектуру макромолекули біологічно активними фрагментами або добавками фунгіцидів будуть перешкоджати розвитку ВІЛТ (від англ. *wilt* — *зів'янення*), захворюванню, яке проявляється в зів'яненні стебла і листків сільгоспрослини). Відомо, що недосконалі гриби *Verticillium dahliae* і *Fusarium oxysporum* викликають відповідні вертициліозний і фузаріозний ВІЛТ. Вертициліозний ВІЛТ уражає приблизно 350 видів дводольних рослин; найбільше страждає бавовник, основна культура середньоазійського регіону, але страждають і сільгоскультури України — льон, томат, картопля, диня, кавун, персик, абрикос тощо. Слід зазначити, що гриби *Fusarium spp.* діють не тільки на сільгоспрослини.

Ці гриби, якщо потрапляють до людського організму, можуть призвести до несподіваних наслідків, — проф. А.В. Руденко (Інститут урології АМН України) зафіксував випадок їх наявності в спермі працівника сховища насіння, що стало однією з причин чоловічого безпліддя. Нові водорозчинні полімери мають бактерицидну активність відносно хвороботворювальних бактерій *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli*, *Klebsiella pn.*, *Pseud. Aeruginosa*, а, отже, — багатощільове призначення, зокрема в медицині.

**Інтелектуальний продукт +
Державна (приватна) власність =
Інтелектуальна власність**

Восьмий рік поспіль Державним департаментом інтелектуальної власності проводиться Всеукраїнський конкурс “Винахід року”. Щорічно у ньому беруть участь винахідники з усіх регіонів України. Конкурс надає можливість у різноманітних номінаціях виявити та відзначити переможців — найкращих представників з великої когорти українських винахідників.

У березні 2008 року відбулося засідання Конкурсної комісії всеукраїнських конкурсів винахідницької діяльності, на якому підбито підсумки та названо переможців конкурсів, а саме: Всеукраїнського конкурсу “Винахід-2007” та Всеукраїнського конкурсу на нагороду Всесвітньої організації інтелектуальної власності для підприємств з інноваційною діяльністю.

Конкурси відбувалися протягом року в усіх регіонах України. Загалом на конкурс “Винахід-2007” подано 201 роботу. За галузевим розподілом найбільше робіт надійшло з медицини і фармакології (40), агропромислового комплексу (26), машинобудування та приладобудування (24), а також озброєння і військової техніки (21), а за регіонами — з м. Києва (56), Харківської (46) та Одеської (14) областей.

Всі конкурсні роботи пройшли кілька рівнів відбору. На першому етапі їх попередньо оцінювали за критеріями, визначеними у Положенні про конкурс. Керуючись цією оцінкою, Оргкомітет відібрав роботи, які перейшли до другого туру. Попередня оцінка показала, що рівень конкурсних робіт цього року був таким високим, що до другого туру потрапило майже 90% всіх поданих робіт.

Роботи другого туру розглядала Експертна група. Проводячи повторну оцінку, експерти брали до уваги якісні показники — актуальність, глибину й оригінальність технічного рішення, нестандартний підхід до вирішення технічного завдання тощо. За результатами другого туру Експертна група визначила претендентів на перемогу в окремих номінаціях і подала свої пропозиції на розгляд Конкурсної комісії.

Ухвалюючи рішення, Конкурсна комісія керувалася такими принципами:

- кількість балів, набрана за результатами первинної та повторної оцінок, зважується в сукупності з іншими аспектами роботи;
- враховується якість патентного захисту (перевагу віддавали 20-річним патентам на винаходи перед деклараційними і винаходам — перед корисними моделями);
- береться до уваги думка експерта, що проводив оцінку;
- аналізуються актуальність роботи та її належність до пріоритетних напрямів розвитку країни, переконливість економічних розрахунків та реальний попит розробки в економіці України.

Переможці за регіонами

Перше місце серед конкурсних робіт по м. Києву та Київській області отримав винахід:

Спосіб компактування металеві шихти. № патенту: 79977.

Патентовласники:

Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона НАНУ

Автори: Патон Борис Євгенович, Жадкевич Михайло Львович, Шаповалов Віктор Олександрович, Константинов Валерій Семенович, Бурнашев Віталій Рафатович, Степаненко Віктор Володимирович, Рейда Микола Васильович, Колесніченко Володимир Іванович, Шрубович Володимир Олексійович.

Галузь: металургія.

Винахід стосується спеціальної електрометалургії і може бути використаний для переробки таких матеріалів як титанова губка, відходи металообробки (стружка, обрізь,

порошок) титану та інших високоміцних та високореакційних металів і сплавів для подальшого використання в компактному вигляді як витратні електроди, лігатури, розкислювачі тощо.

Технічне рішення за винаходом пропонує технологію компактування металеві шихти, за якою завантаження шихти здійснюють у прохідну матрицю, де її ущільнення проводять порційно, а нагрів кожної порції ведуть у два етапи. Таким чином, отримуються якісні та дешеві довгомірні заготовки зі стабільними фізико-математичними властивостями вздовж усієї довжини титанової губки та вторинних ресурсів (стружки, обрізи, порошоків) для їх подальшого залучення в металообіг, а також підвищення ККД процесу за рахунок зменшення електричних витрат.

Запропонований спосіб придатний для компактування стружки будь-яких металів і сплавів, в тому числі високореакційних, надтвердих, тугоплавких, а також будь-яких видів легковагового металолому: листової обрізи, дроту, порошоків.

Винахід захищено 20-річним патентом України.

Переможцем по Одеській області став винахід:

Спосіб одержання магнетиту.

№ патенту: 75749.

Патентовласники: Дем'ячук Борис Олександрович, Поліщук Володимир Юхимович.

Автори: Дем'ячук Борис Олександрович, Поліщук Володимир Юхимович.

Галузь: матеріалознавство

Винахід стосується технології отримання складних оксидних сполук, зокрема, порошоквидних феритів, що використовуються як катализатор, магнітних матеріалів, адсорбентів і наповнювачів для композиційних матеріалів. Може бути використаний

в хімічній, електрохімічній та радіотехнічній промисловості. В основу винаходу поставлено завдання зменшити тривалість процесу термообробки і покращити чистоту отриманого магнетиту шляхом зменшення частки дисперсного

вуглецю в суміші до стехіометрично необхідного та інтенсифікації реакції відновлення в присутності газоподібного відновлювача.

Спосіб забезпечує отримання у промислових умовах довільної кількості високодисперсного магнетиту з високим рівнем питомої електропровідності, магнітної і діелектричної проникливості для галузі матеріалознавства, електроніки та збереження навколишнього середовища.

Винахід захищено 20-річним патентом України.

По Харківській області першим місцем відзначена корисна модель:

Відцентровий змішувач сипучих компонентів. № патенту: 64665.

Патентовласники: Бойко Іван Григорович, Семенов Володимир Ілліч.

Автори: Бойко Іван Григорович, Семенов Володимир Ілліч.

Галузь: агропромисловий комплекс.

Винахід стосується сільськогосподарського машинобудування і може бути використаний для змішування сипучих кормів при виготовлення комбікормів та преміксів.

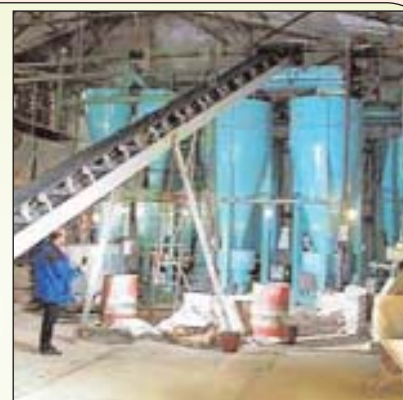
В основу винаходу поставлене завдання створення такого відцентрового змішувача сипучих компонентів, у якому шляхом виконання робочого органу у вигляді диска, що

обмежений по периметру кривою у формі Архімедової спіралі, досягається однорідне змішування сипучих компонентів та підвищується якість готового продукту.

Запропонована конструкція відцентрового змішувача дозволяє керувати процесом перерозподілу змішувальних компонентів (в наявних конструкціях змішувачів процес перерозподілу змішуваних компонентів виконується випадковим чином), що дозволяє змішувати компоненти в співвідношенні 1:1000 і отримувати однорідність суміші не менше 97%.

Відцентровий змішувач призначений для збагачення комбікормів лікарськими препаратами і біологічно-активними кормовими добавка-

ми, а також може бути використаний у

фармацевтичній промисловості.

Винахід захищено 20-річним патентом України та патентом Російської Федерації.

З історії “антирадянського страйку” харківських фізиків (1936-1937 рр.)

*До 100-річчя від дня народження
Л.Д. Ландау*

Анатолій Довбня
доктор фіз.-мат. наук,
член-кореспондент
НАН України,
директор НДК “Прискорювач”
ННЦ “ХФТІ”, м. Харків

Юрій Ранюк
доктор фіз.-мат. наук,
професор, начальник
лабораторії ННЦ “ХФТІ”,
м. Харків

Оксана Шевченко
інженер
ядерної лабораторії
ННЦ “ХФТІ”,
м. Харків

У 2008 році виповнюється 80 років із дня заснування Українського фізико-технічного інституту (УФТІ) та 100 років з дня народження *Льва Давидовича Ландау*, одного з найвидатніших фізиків ХХ-го століття, Нобелівського лауреата. Ландау працював начальником теоретичного відділу УФТІ з 1932 по 1936 рік, і хоч термін це невеликий, важливих подій у його житті та житті УФТІ сталося чимало.

У Харкові було закладено початок створення теоретичної школи Ландау і педагогічного курсу Ландау з теоретичної фізики. У Харкові Лев Давидович познайомився зі своєю майбутньою дружиною — студенткою хімічного факультету Харківського університету — *Конкордією Дробаницевою*.

Шлях Ландау у Харкові не встеляли троянди, а надто у 1936-1937 роках. Про цей період життя УФТІ і *Л.Д. Ландау*, а саме про історію “антирадянського страйку” харківських фізиків 1936 року піде розмова далі. Вивчаючи архіви, ми прийшли до висновку, що можемо висвітлити цю подію ближче до істини, аніж мемуаристи.

Розпочнемо безпосередньо з фрагмента особової справи Ландау *Льва Давидовича*, професора, доктора фізико-математичних наук, завідувача кафедри експериментальної фізики фізико-математичного факультету Харківського державного університету.

Отже, на початку вересня 1935 року Ландау був зарахований у штат Харківського університету як викладач кафедри теоретичної фізики, а в жовтні того самого року очолив кафедру експериментальної фізики. Ректором у цей час був *О.І. Нефо-*

*Розпочато 29 серпня 1935 р.
Закінчено 31 березня 1937 р.
УФТІ*

науковий керівник III. 32
Харківський держуніверситет
Професор X. 35
*Харківський механіко-
машинобудівний інститут*
IX. 32

*Читає і перекладає зі слов-
нико-м: голландська, італійська,
українська
Читає та висловлюється:
данська,
Володіє вільно: німецька, ан-
глійська, французька, російська.*

З особової справи Л.Д. Ландау

росний, який і запросив Ландау в університет. Парадоксально, але факт: професор Ландау працював викладачем на кафедрі теоретичної фізики, завідувачем якої був його аспірант, *Л.М. Пятигорський*, який на той час не мав наукового ступеня.

Стосунки між студентами і професором були складними. Так було в Механіко-машинобудівному інституті, так стало і в університеті. Без особливих церемоній професор міг поставити студентам на екзамені 50% двійок, а студенти без найменшого докору сумління писали на нього скарги в партійний і комсомольський комітети університету. Почалося накопичення “компромату” на професора у вигляді скарг студентів. Лев Давидович не надто поважав філософські “авторитети” і вимоги марксистської філософії. У присутності “войовничих матеріалістів” він дозволяв собі на семінарах і конференціях характеризувати матеріалізм як “шкідливе для науки схоластичне вчення”.

Настав 1936 рік — рік московських показових процесів.

Обстановка в університеті була

напруженою, і цю напруженість посилювала загальна істерія, пов'язана з пошуком ворогів народу.

20 серпня 1936 р. на загально-міському партійному активі секретар міському КП(б)У Демченко наголошував: *“Цей процес (у Москві якраз судили Зінов'єва, Каменєва та ін., — авт.) повинен поставити перед нами завдання, щоб жоден ворог не залишився на наших підприємствах, заводах. Кожний чесний комуніст, працівник нашої великої країни зобов'язаний докласти всіх зусиль, щоб цих ворогів викрити, посадити на лаву підсудних...”*.

Дійшла черга й до університету. 15 січня 1937 року відбулося засідання Бюро Харківського міського комітету КП(б) України. На порядку денному: *“Про роботу парторганізації Харківського держуніверситету”*. Архівні документи цього засідання помічено грифом *“Цілком таємно”*. Нижче викладно фрагменти доповіді секретаря партійного комітету т. Кравченка:

“Харківський університет з 1932-33 років стає фактично найпотужнішим гніздом контрреволюції, як із погляду ідеологічних, так і організаційних виступів наймахровіших контрреволюціонерів — троцькістів, правих, українських націоналістів і різного іншого дрантя контрреволюції (Блудов, Брон, Гнатюк, Хоменко, Степовий, Гуревич та ін.).

... Найбільше поширення контрреволюційних теорій і вплив на студентство ХДУ було на фізико-математичному факультеті. Це підтверджує той факт, що в березні 1936 року було арештовано за контрреволюційну діяльність 11 осіб студентів, а в серпні 7 осіб. ... На фізико-математичному факультеті поширення і протягування контрреволюційних ідей і зараз ведеться відкрито з боку викладачів фізики (Корець, Ліфшиць, Ландау та ін.).

... Окрім вищевказаних фактів протягування фашистсько-троцькістської контрабанди в теорії, Ландау і Шубников пропагують фашистські расові теорії, а саме: вони заявляють, що *“фізиками можуть бути люди особливої породи, з дитинства обдаровані фізичним талантом”* і, звертаючись до студентів фізико-математичного факультету, заявляють, що *“з усіх вас, якщо й закінчать університет 15% (фізичне відділення), то це буде добре, решта мають відсіятись”*.

...На вимогу ректора від Ландау негайно перебудуватися в ідеологічному плані та розкритикувати свої помилки, Ландау, відмовившись від

цього, організував під керівництвом Шубникова страйк усієї групи кількістю 7 осіб з метою остаточно дезорганізувати роботу фізико-математичного факультету.

... Я не вникаю в критику конспекту Ландау, але хоч, щоб авторитетна комісія дала рецензію на нього, яка з'ясує, що цей конспект є низькою й огидною компіляцією. Зараз уже відомо всім, що Ландау і його школа, власне кажучи, є реакційними ідеалістами, які протягують ідеалістично-махістські погляди, що заперечують будь-які зв'язки філософії діалектичного матеріалізму з наукою — фізикою, Ландау заявляє, що визначення *Енгельса* з питань фізики давно застаріли й жодної наукової цінності зараз не мають. Ландау, виходячи зі своїх реакційно-ідеалістичних ідей, прийшов до того, що став заперечувати закон збереження енергії”

Без сумніву, ректор університету Нефоросний знав текст доповіді парторга на майбутньому Бюро. Як досвідчений партійний і державний працівник, він добре зрозумів, які наслідки буде мати викриття троцькістів в університеті, і вирішив запропонувати Ландау ще до засідання Бюро залишити університет. Отже, 25 грудня 1936 року, у п'ятницю, ректор зустрівся з професором у своєму кабінеті і між ними відбулася серйозна розмова. Вийшовши від Нефоросного, Ландау попрямував до свого друга Шубникова і все йому розповів. Шубников, вирішивши, зі свого боку, натиснути на Нефоросного, 26 грудня 1936 року написав йому записку такого змісту:

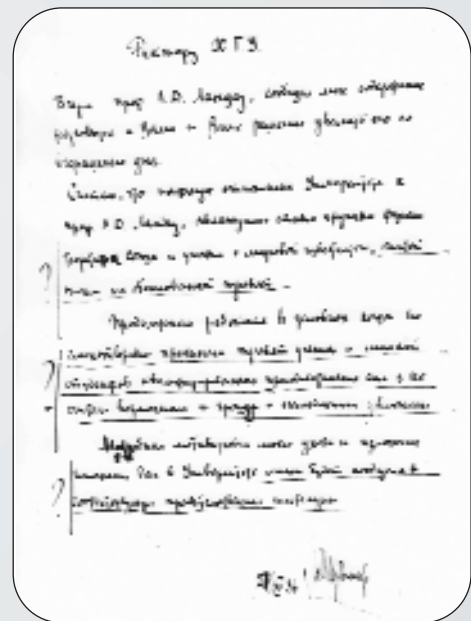
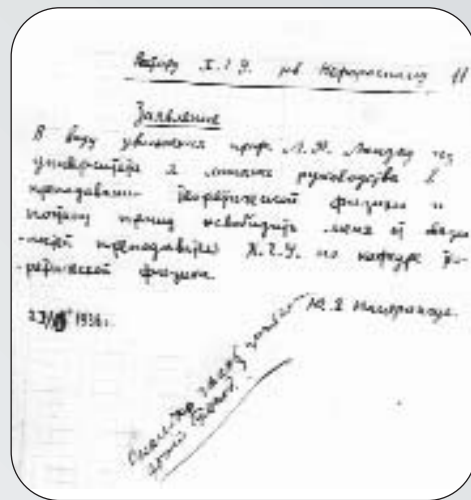
“Вчора Ландау сповістив мене про зміст розмови з Вами і Ваше рішення звільнити його з учорашнього дня. Вважаю, що обурливе ставлення Університету до проф. Л.Д.Ландау — видатного фізика-теоретика Союзу й ученого зі світовим ім'ям, є відвертим, нічим не прикритим цькуванням. Продовжувати працювати в умовах, коли зі сміховинних причин цькують ученого й позбавляють студентів кваліфікованих викладацьких сил, не вважаю можливим і прошу негайного звільнення.

Детальне вмотивування свого вчинку і викладення стану справ в університеті я повідомлю відповідним урядовим інстанціям”.

Після цього Шубников вирішив залучити до цієї справи своїх співробітників. Остаточне рішення про колективне подання заяв і їхній зміст уфтинці прийняли у неділю, 27 грудня 1936 року.

Всі співробітники — А.І. Ахієзер, І.Я. Померанчук, Є.М. Ліфшиць, А.К. Кікоїн, В.С. Горський — написали однакові заяви. Наступного дня Є.М.Ліфшиць відніс усі заяви в університет. А сама історія набула широкого резонансу.

Як стверджує В.В. Воробйов (тоді

проректор університету), після розмови з ректором Ландау піднявся і пішов, гримнувши дверима.

Пізніше, 3 серпня 1938 року на допиті в Бутирській тюрмі в Москві Ландау казав так: *“Мене звільнили з університету за проітовхування буржуазних ідей в лекціях”*. Чому Ландау не “гримнув” дверима університету одразу ж і не поїхав, скажімо, в Москву, куди П.Л. Капиця його давно запрошував? На наш погляд, причина одна, — він не хотів залишити своїх співробітників, хоча через два тижні йому довелося це зробити.

Ситуацію обговорювали на Вченій раді університету, в парткомі, в профспілковій організації. *“На Вченій*

раді хтось назвав це “страйком”, хтось додав епітет “антирадянський” — і так ми всі стали страйкарями”, — згадував Кікоїн.

Зі спогадів О.І. Ахієзера: “У березні 1937 року Ландау було звільнено з університету. Мотиви звільнення в наказі не названо, але в подальшому з'ясувалося, що причиною стала начебто пропаганда ідеалізму з боку Ландау. Зрозуміло, що на його адресу були доноси і наговори. На знак протесту Шубников і співробітники теоретичного відділу Ландау, які працювали в університеті, подали заяви про звільнення. Це було кваліфіковано як страйк, і вся група була викликана в Київ до наркому вищої освіти В.П. Затонського”. “Блискавка” з Наркомату освіти України: “Негайно приїхати” була отримана одразу після Нового 1937 року. Але після бесіди, як стверджує її учасник О.І. Ахієзер, нарком Затонський побажав всім “спокійно

працювати”.

Однак машина набрала таких обертів, що ні ректор, ні нарком уже не могли її зупинити.

Всіх “страйкарів” наказом т.в.о. ректора (Гуревича) 5 січня 1937 року було звільнено з університету “за свідомий зрив занять”. 16 січня 1937 року ректора Нефоросного було виключено з партії, а 17 січня звільнено з університету.

Страйкарі визнали свою політичну помилку. В один день, 17 лютого 1937 року були написані “покаянні заяви” на ім'я ректора університету. Всі протестували проти формулювання “за свідомий зрив занять” і просили поновити їх на роботі. До речі, організованість групи “страйкарів” була настільки високою, що ніхто з них не залишив роботу до появи наказу про звільнення. Але саме ця організованість групи спричинила обвинувачення всіх у страйку. Тут подано заяви І. Померанчука і Л. Шубникова на ім'я ректора університету, датовані 17 лютого 1937 року, які, на наш погляд, не потребують зайвих коментарів.

Зараз важко зробити висновок, під впливом чого ректор погодився пізніше змінити формулювання наказу. Так чи інакше, але наказом від 20 лютого 1937 року всіх учасників “страйку” було звільнено з університету з формулюванням “за власним бажанням”...

Здається, лише після Бюро, хоч воно і було секретним, Ландау, врешті, усвідомив серйозність ситуації і другого дня (16 січня 1937 р.) виїхав до Москви. Нижче наведено наказ по університету, який ми не беремося коментувати, і який для нас залишається загадковим. Отже, цим наказом Ландау призначили завідувачем кафедри теоретичної фізики (до чого він, безперечно, прагнув) тим самим днем (15 січня 1937 року), коли відбулося Бюро, на якому його так гостро критикували. Безперечно, зміну кафедри можна вважати заохоченням. Уже із Москви Ландау написав ректору листа, яз якого випливає, що Ландау не знав

про наведений вище наказ по Харківському державному університету від 20.01.1937:

21 березня 1937 р. в університеті було видано наказ № 98 “Проф. Ландау Л.Д. звільнити з посади зав. кафедри

Ректору Харківського держ. університету від проф. Л.Д. Ландау

Заява

У зв'язку з моїм переїздом на постійну роботу в м. Москва на запрошення директора Інституту фізичних проблем Академії наук проф. П.Л. Капиці прошу відрахувати мене з числа співробітників університету. У дружелюбному співробітстві з державою кожного педагогічного навчання, і тому не від'їжду від викладання у викладачів.

По адміністративній лінії мене наприкінці січня було звільнено від завідування кафедрою загальної фізики і жодних інших призначень я не одержував. На випадок, якщо про те були переговори, коли ректор мав намір призначити мене завідувачем кафедри теоретичної фізики, то я повинен сповістити Вас, що, оскільки я переїхав на постійне проживання до м. Москви, то я не можу обійняти цю посаду. Рекомендую на завідувача кафедри теоретичної фізики кандидатів фізико-математичних наук В.М. Лівшиця або А.А. Ахієзера 10.02.1937.

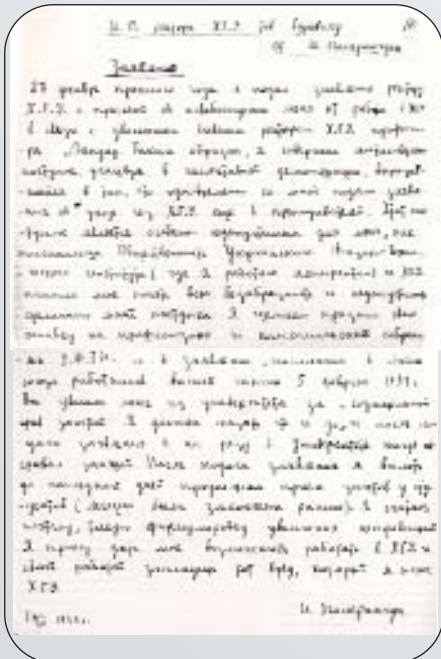
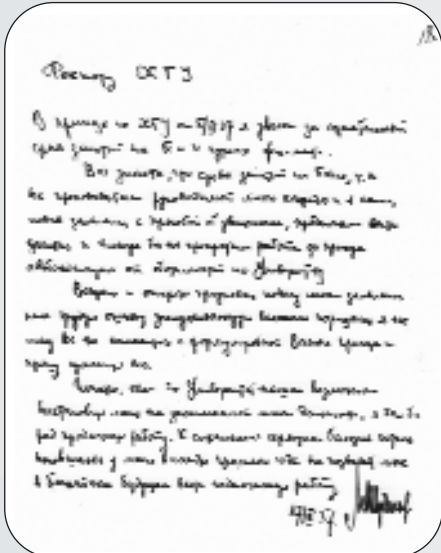
теоретичної фізики з 15 січня 1937 року у зв'язку з переходом на іншу роботу”. Отже, 15 січня 1937 року Ландау було призначено завідувачем кафедри теоретичної фізики Харківського університету, і того самого дня звільнено з цієї посади, на якій йому не судилося пропрацювати жодного дня.

Звертаємо увагу на ту обставину, що “страйк” на знак протесту проти звільнення Ландау з університету було розпочато 27 грудня 1936 року, тоді як, фактично, його було звільнено за власним бажанням 21 березня 1937 року.

Отже, страйк був безпідставним?

Майже через рік, 27 квітня 1938 року, Ландау було арештовано і звинувачено в тому, що він є активним учасником харківської антирадянської шкідницької організації, проводив підривну роботу в науці. За клопотанням видатних вітчизняних (зокрема, П.Л. Капиці) і закордонних (Н. Бор) учених, 28 квітня 1939 року його було звільнено.

Основним місцем роботи “страйкарів” був Український фізико-технічний інститут, і обстановка там мало чим тоді відрізнялася від обстановки в

Витяг
З наказу 19а від 20.01.1937 р. по Харківському державному університету: проф. Ландау Л.Д. звільнити з посади керівника кафедри експериментальної фізики і призначити керівником кафедри теоретичної фізики з 15/01 цього року.
Ректор ХДУ Гуревич

**Фотографія початку 1930-х років (друкується з дозволу редакції журналу "Природа").
Зліва направо: Л. Ландау, невідома, ймовірно М. Корець, невідомий**

університеті. Про це красномовно свідчить доповідна записка т. Кровицького на ім'я секретарів ЦК КП(б)У т.т. Косіора, Постишева, Попова, уривки з якої (мовою оригіналу) пропонуємо прочитати:

"В политическом отношении состояние института неблагоприятное. В институте работает большая группа иностранных подданных (12 чел.), преимущественно немцев, прибывших в разное время из заграницы. Среди иностранцев 4 бывших члена Германской компартии, о которых Коминтерн сообщил, что допускать их к оборонной работе нельзя. Иностранцы заняли в институте ответственные посты. Руководителем строительства опытной станции по глубокому охлаждению является иностранец Вайсберг, который был в Австрийской компартии, потом в Германской и затем перекочевал в Советский Союз. Германская компартия не поддерживает перевода его в ВКП(б). Лабораторией глубокого охлаждения, имеющей оборонное значение, ведает иностранец Руэман — немецкий подданный, недавно перешел в английское подданство.

Группа иностранцев имеет почву в институте для проведения контрреволюционной вредительской работы. В институте активно проявляет себя группа, выступающая против оборонной тематики, мотивируя тем, что она, якобы, может унизить уровень научной работы института. Участники этой группы: Шубников, бежавший за границу в 1923 г. и вер-

нувшийся в СССР в 1925 г.; Обреимов, мать и сестры которого бежали за границу в 1926 г., а брат белый офицер в Болгарии; б. комсомолец троцкист Корец, арестованный НКВД в конце 1935 г.; доктор Ландау, сын крупного вредителя, осужденного на 10 лет; после ареста Корца Ландау демонстративно не выходил на работу... В институт проникли троцкисты: член научного совета Имас, научный работник Синельников, бывший троцкист Лосев, выступавший против подписки на заем и вышеуказанный Корец... В то же время советская научная молодежь выживается из института... Среди научных работников института до сих пор существует расхлябанность, научные сотрудники много времени тратят на работы, которые с успехом могут быть выполнены монтерами и лаборантами, научная критика развернута недостаточно, среди аспирантов большая текучесть. Отделы института работают оторвано друг от друга..."

І далі, — резолюція П. Постишева від 21.12.1936 року: *"Сов. секретно. Тов. Балицкому В.А. Посылаю записку тов. Кровицького о состоянии Харьковского физико-технического института. Прошу расследовать факты, о которых сообщается в записке, и о результатах сообщить ЦК КП(б)У"*.

За збігом обставин доповідна записка щодо УФТІ збіглась у часі зі "страйковими подіями" в університеті...

Л.Д. Ландау — єдиний серед

уфтинців, хто одержав високу державну нагороду за участь у розробці ядерної зброї, а саме — Золоту Зірку і звання Героя Соціалістичної Праці. У реалізації радянського атомного проекту активну участь брали його харківські аспіранти — Померанчук, Компанієць, Ахієзер, Шпінель.

Трагічною виявилася доля активістів "страйку".

Льва Шубникова було арештовано 6 серпня 1937 р. і розстріляно 10 листопада того самого року за звинуваченням у шпигунстві, диверсіях, шкідництві.

Вадима Горського було арештовано 21 вересня 1937 р. й розстріляно 8 листопада 1937 р. як учасника контрреволюційної троцькістської шкідницької організації.

Олексія Нефоросного було арештовано 20 липня 1937 р. і розстріляно 6 грудня 1937 р. як активного учасника контрреволюційної націоналістичної організації, члена антирадянської організації правих.

Наркома освіти Володимира Затонського було розстріляно в грудні 1937 року.

Нове життя репресованих словників

Книгарня "Є".
21.03.2008 р.
Виступ
Е. Сверстюк

21 березня 2008 р. у київській книгарні "Є" (вул. Лисенка, 3) відбулася презентація електронної версії "Російсько-українського словника", підготовленої працівниками Комісії для складання словника української живої мови і виданою під орудою Української Академії Наук (1924-1932) за редакцією акад. А.Ю. Кримського та акад. С.О.Єфремова. Цей, як писав Іван Огієнко, "найцінніший словник, що має в нас епохове значення", на довгі роки було несправедливо вилучено з мовного життя української спільноти (наприклад, в Національній бібліотеці ім. В. Вернадського є тільки 1-й його том). Нарешті цю працю повертають читачам. Словник розміщено в Інтернеті (<http://krym.linux.org.ua>, <http://r2ru.org.ua>).

Організувало цю роботу київське видавництво "К.І.С.", (директор Юрій Марченко); електронну версію 3-х томів словника (літери А-П) підготував Олександр Телемко, програмне забезпечення Андрія Рисіна. Електронні варіанти словника дійшли до читача за сприяння О. Кочерги, В. Кубайчука, В. Старка. Видання електронної версії уможливлено завдяки фінансовій допомозі від Наукового товариства ім. Т.Шевченка з Фонду імені Івана Романюка. На жаль, за словами директора видавництва, перевидати паперовий словник без державного фінансування неможливо, а в рамках державної програми "Словники України" цю справу відмовилися підтримати. 400 компакт-дисків безкоштовно відіслано в університети, школи, видавництва, редакції.

Серед репресованих словників, які також вміщено на компакт-диску: "Норми літературної української мови" О. Синавського, Х., 1931; "Правописний словник" Г. Голоскевича, Х., 1929; "Російсько-український словник" О. Ізюмова; "Російсько-український словник правничої мови"; "Російсько-український словник термінів фізики і хімії" М. Вікула; "Російсько-український словничок термінів природознавства і географії" К. Дубняка; "Російсько-український фразеологічний словник" В. Підмогильного та Є. Плужника, К., 1927; "Словник ділової мови" М. Дорошенка, М. Станіславського, В. Страшкевича; "Словник природничої термінології"; "Словник технічної термінології" І. Шелудька, Т. Садовського; "Український стилістичний словник" І. Огієнка.

Академічний російсько-український словник мав вийти у 4-х томах. Як писали члени редколегії в Передмові: "*Словник відбиває той великий поступ, що зробила українська літературна мова протягом останніх десятиліть, а надто останніх років, коли вона сталася органом широкого культурного і державного вжитку* (с. VII)... *Порядок для розміщення українських синонімів такий, що після кожного російського слова подається попереду те українське слово, котре найбільше вживається в літературній українській мові і найбільше віддає собою точний зміст російського слова*". Юрій Шевельов ще 1954 р. зазначав: "*Працівники академії впровадили багатючий фразеологічний матеріал і ілюстрації з українських текстів — в обсягу, не знатому перед тим ні після того в українському словниці. Фактично вони дали, особливо в другому й третьому томі, український синонімічно-фразеологічний словник*"...

Том 1 (літери А-Ж), за ред. В.М.Ганцова, Г.К.Голоскевича та М.М.Грінченкової, вийшов 1924 р. (головним редактором тому був акад. А.Ю.Кримський). Наступний том 2 (літери З-Н, у трьох випусках) за ред. акад. А.Ю.Кримського підготовлено у 1929-1932 рр., том 3 (літери О-П, у двох випусках) за ред. акад. С.О.Єфремова — у 1927-1928 рр., а том 4 (літери Р-Я) за ред. акад. С.О.Єфремова був складений у друкарні, але літери було наказано розсіпати, і том знищили. Доля рукопису залишається невідомою. Знищення 4-го тому і заборона 1-3 томів були наслідком зміни політичного

курсу уряду УРСР. З 1933 р. вся словникарська діяльність УАН була проголошена шкідливою, співробітників-лексикографів було звільнено й заарештовано, а кого й страчено, видані словники вилучено з ужитку. То почалася доба "зелених" словників і "жовтого" правопису, — як сказав під час презентації Євген Сверстюк.

Високо оцінюють рівень Словника сучасні фахівці.

Михайлина Коцюбинська, літературознавець, заслужений діяч науки і техніки України: "*За багатством української лексичної частини словник цей досі не перевершено, адже він містить лексику, що вже на зламі 20 - 30-х років потрапила під заборону, як "буржуазно-націоналістична" і не увійшла до пізніших, санкціонованих владою, словників. Причому йдеться не тільки про лексику, а й про питому українські моделі словотвору. Це чи не єдиний словник, що дає змогу відчутти дух української мови — як розмовної і діалектної, так і наукової та офіційно-ділової. У ньому немає штучно введених елементів, запозичених з російської мови, що стало нормою для всіх пізніших словників*".

Євгенія Карпіловська, д. філол. н., проф., зав. відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України: "*Завдяки зіставленню з російськими відповідниками Словник ... виразно засвідчує самобутність українських моделей номінації та словотворення. На цьому тлі уважний читач легко уявляє моделі, навіязані українській мові в період її примусового "злиття" з російською ... на зразок рос. *отбелить* та укр. *вибілити*, але не *відбілити*; *покручі* з українськими російськими коренями, пор.: рос. *бродить* (про вино, мед) й укр. *квасити*, *шумувати*, *мусувати*, *буктіти*, *грати*, але не *бродити*. Обговорюваний Словник на доказ активності таких знівельованих номінацій подає похідні від них (*квасильний*, *квасильня*, а не *бродильний*, *бродильня*) і стійкі словосполучення з ними, пор. *граний мед*. Стійкі образні словосполучення доводять самобутність передавання певних понять в українській мові, пор. рос. *брожение умов* і подане в Словнику *заколот у настроях*, а не *бродіння умів*, як радять читачам навіть найсучасніші українські перекладні словники*".

Ольга Кочерга, к. фіз.-мат. н., ст. н. п. Інституту теоретичної фізики ім. М.Боголюбова НАН України: "*Ми з подивом і радістю побачили в ньому терміни та терміносполучення, що їх знаходили після тривалих суперечок та пошуків, вважали своїми новотворами чи розмовною фаховою лексикою. Виявилось, що ці (такі потрібні сучасним природничим наукам) слова не просто існували, їх зафіксовано навіть в загальнономовному академічному Словнику! Зокрема це дієслова *кристалити(ся)*, *закристалити(ся)* та відповідні віддієслівні іменники *кристалювання*, *скристалювання*. Навіть з урахуванням незворотної зміни "*кристаль - кристал*", ці слова самою своєю наявністю свідчать про те, що поява суфікса *-із-* в сучасних термінах кристалізуватися та кристалізування та зникнення дієслова *доконаного* виду разом з іменником, що позначає завершений процес, є наслідком примусового втручання в терміносистему і штучного уподібнення українських термінів російським*".

Лариса Масенко, д. філол. н., зав. кафедри української мови Національного університету "Кієво-Могилянська академія": "*Одним з актуальних завдань сучасної мовознавчої науки є порівняльний аналіз лексики академічного словника 20-х років з реєстрами лексикографічних праць, виданих пізніше, що дасть можливість кодифікувати в сучасній українській мові безпідставно вилучену з неї лексику*".

Лариса Кислюк